

Marktplaats Europa

Marktplaats Europa

Vijftig jaar publieke opinie en marktintegratie in de Europese Unie

Europese Verkenning 5

Paul Dekker
Albert van der Horst
Henk Kox
Arjan Lejour
Bas Straathof
Peter Tammes
Charlotte Wennekers

© Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Planbureau, Den Haag 2007
Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag
Figuren: Mantext, Moerkapelle
Omslagontwerp: Bureau Stijlzug, Utrecht

ISBN 978-90-377-0305-4
NUR 740

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier.

Voorzover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau
Parnassusplein 5
2511 VX Den Haag
Telefoon (070) 340 70 00
Fax (070) 340 70 44
Website: www.scp.nl
E-mail: info@scp.nl

Centraal Planbureau
Van Stolkweg 14
2585 JR Den Haag
Telefoon (070) 338 33 80
Fax (070) 338 33 50
Website: www.cpb.nl
E-mail: info@cpb.nl

Inhoud

Voorwoord	7
Deel A De publieke opinie over Europa	9
Opzet en bevindingen	9
<i>A1 Europese integratie in de Nederlandse pers</i>	11
1.1 Het eerste naoorlogse decennium	11
1.2 Eerste referendum in Nederland in 1952	13
1.2.1 Aanloop naar het referendum	14
1.2.2 De referendumdag	16
1.2.3 Uitslag en reacties	17
1.3 Het Verdrag van Rome in 1957	19
1.3.1 ‘Levensnoodzaak’ of ‘sprong in het duister’?	19
1.3.2 Nederlands bedrijfsleven: gevaren en kansen	20
1.4 Uitbreiding naar 27 leden	22
1.4.1 1973: ‘de Zes’ worden ‘de Negen’	22
1.4.2 Jaren tachtig: drie zuidelijke lidstaten treden toe	23
1.4.3 1995: nieuwkomers Oostenrijk, Finland en Zweden	24
1.4.4 Begin 21ste eeuw: ‘big bang’ oostwaarts	25
<i>A2 Ontwikkelingen in de publieke opinie in de EU-lidstaten</i>	28
2.1 De periode 1952-1975	28
2.2 De periode 1973-2006	31
2.3 Verschillen tussen generaties	34
2.4 Het Verdrag van Maastricht en de Europese grondwet	37
2.5 Afsluitend	39
<i>A3 De huidige publieke opinie in Europa</i>	41
3.1 Culturele diversiteit	41
3.2 Nationale en Europese oriëntaties	43
3.3 Betrokkenheid bij de EU	45
3.4 Steun voor de EU	46
3.5 Voorkeuren voor gemeenschappelijk beleid	48
3.6 Afsluitend	49
<i>Bijlagetabellen bij hoofdstuk 3</i>	52
<i>A4 De huidige publieke opinie in Nederland</i>	58
4.1 Stabiele steun voor de EU	58
4.2 Samenhang tussen steun voor EU en steun voor EU-kwesties	61
4.2.1 Een positieve of negatieve rol voor de EU	62
4.2.2 Nationaal belang of eigenbelang	63
4.3 Sociale en culturele achtergronden van steun voor de EU	64
4.3.1 Nationale identiteit en economische factoren	64
4.3.2 Steun voor het Nederlandse EU-lidmaatschap	65
4.3.3 Vergelijking van steun in 1996 met 2006	66
4.4 Afsluitend	68
<i>A5 Slotbeschouwing</i>	69
Literatuur	72

Deel B	De interne markt	75
	Bevindingen	75
B1	<i>Eén markt, vier vrijheden</i>	79
1.1	Een korte geschiedenis van de interne markt	79
1.2	De vrijheden van de interne markt	82
1.3	Opzet van deze studie	84
B2	<i>Marktintegratie en economisch beleid</i>	86
2.1	Determinanten van marktintegratie	86
2.2	Nationale regulering en Europees beleid	89
2.2.1	Vrij verkeer van goederen	89
2.2.2	Vrij verkeer van diensten	91
2.2.3	Vrij verkeer van kapitaal	92
2.2.4	Vrij verkeer van arbeid	94
2.3	Afsluitend	94
B3	<i>Vijftig jaar marktintegratie</i>	96
3.1	Handel, investeringen en migratie	96
3.1.1	De goederenmarkt	98
3.1.2	De dienstenmarkt	100
3.1.3	De kapitaalmarkt	101
3.1.4	De arbeidsmarkt	103
3.2	Eén Unie, één prijs?	104
3.3	Nederland en de interne markt	105
B4	<i>De economie van de interne markt</i>	108
4.1	Middel en doel	108
4.2	Marktintegratie en productie	109
4.3	Dynamische effecten van marktintegratie	111
4.3.1	Concurrentie	111
4.3.2	Investering en innovatie	111
4.3.3	Kennis	112
4.3.4	Omvang van dynamische effecten	113
4.4	Verdelingseffecten	113
4.5	Marktintegratie en verscheidenheid	115
4.6	Vrij verkeer of vrij beleid	115
B5	<i>Vooruitzichten voor nieuw interne markt-beleid</i>	117
5.1	Inleiding	117
5.2	Vrijer verkeer van goederen	118
5.3	Vrijer verkeer van diensten	119
5.3.1	Financiële diensten	120
5.3.2	Netwerkindustrieën	121
5.4	Vrijer verkeer van kapitaal	121
5.5	Vrijer verkeer van arbeid	123
5.6	Vrij verkeer en kennis	124
5.7	Afsluitend	126
	Literatuur	127
	Publicaties van CPB en SCP	131

Voorwoord

Al vijftig jaar werken Europese landen aan de vorming van één markt. In minimaal een opzicht is dit een doorslaand succes: het aantal deelnemende landen is sinds 1957 enorm toegenomen. In deze Verkenning stellen we de vraag of de interne markt ook een succes is in een ander opzicht, namelijk bij de verbetering van vrije handel, vrije investeringen en vrije migratie tussen de deelnemende landen. Een terugblik toont aan dat de gemeenschappelijke markt in de afgelopen vijftig jaar heeft bijgedragen aan de welvaart in Europa. Een blik op de toekomst laat zien dat de mogelijkheden voor verdere marktintegratie in Europa nog niet uitgeput zijn.

Evenals in eerdere Europese Verkenningen gaat aan het thema een deel over de publieke opinie vooraf. Ter gelegenheid van vijftig jaar Verdrag van Rome wordt dit keer teruggegaan tot de jaren vijftig en dat niet alleen met enquêtegegevens, maar ook aan de hand van krantenberichten en -commentaren. Daarnaast krijgen verschillen in de publieke opinie in de 27 lidstaten en achtergronden van opvattingen over Europa in Nederland de nodige aandacht. Zowel de actuele cijfers als de historische terugblikken geven aanleiding om de crisisstemming rond Europa enigszins te relativiseren. In de jaren vijftig waren er ook grote twijfels bij de Europese eenwording; argumenten keren in verschillende formuleringen terug en in de tijd en landenvergelijkend gezien is de Nederlandse publieke opinie op dit moment zeker niet negatief.

Dit is de vijfde gemeenschappelijke Europese Verkenning van het Centraal Planbureau (CPB) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en ze is geschreven in het licht van vijftig jaar Europese verdragen. Dit jubileum is de aanleiding om deze Verkenning uit te brengen op Europadag, 9 mei, in plaats van op Prinsjesdag, waarop de Verkenningen tot nu toe verschenen als bijlage bij de *Staat van de Europese Unie*. Het is de bedoeling de komende jaren te blijven verschijnen op Europadag.

Het SCP was penvoerder voor deel A (Paul Dekker, Peter Tammes en Charlotte Wennekers), het CPB voor deel B (Albert van der Horst, Henk Kox, Arjan Lejour en Bas Straathof). De CPB-auteurs bedanken Ali Aouragh, Casper van Ewijk, Henri de Groot, Michiel van Leuvesteijn, Paul Veenendaal en Twan Verschaeren voor hun inbreng.

Graag bedanken we, mede namens de auteurs, de leden van de interdepartementale klankbordgroep voor hun nuttige suggesties en de Forward Strategy Unit van het directoraat-generaal Europese Samenwerking van het ministerie van Buitenlandse Zaken voor haar stimulerende rol als opdrachtgever en voor haar ondersteuning bij de totstandkoming van de publicatie. Deze woorden van dank laten onverlet dat de verantwoordelijkheid voor de inhoud van de Verkenning ligt bij het CPB en het SCP. De opvattingen in de tekst stroken dus ook niet noodzakelijkerwijs met die van de regering.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

Prof. dr. Coen Teulings
Directeur Centraal Planbureau

DEEL A DE PUBLIEKE OPINIE OVER EUROPA

Opzet en belangrijkste bevindingen

Vijftig jaar geleden, in 1957, is het Verdrag van Rome getekend; aanleiding om in deze vijfde Europese Verkenning eens verder in de tijd terug te gaan dan we gewend zijn. Als vertrekpunt nemen we de eerste referenda die in Nederland zijn gehouden over Europa: in 1952 stemden de inwoners van Bolsward en Delft in grote meerderheid vóór een verenigd Europa met een eigen grondwet. We bekijken daarna de belangrijkste ‘tussenstations’ op weg naar de huidige Europese Unie met 27 lidstaten.

Hoe de EU viel in de publieke opinie vanaf die beginjaren, komen we te weten uit enkele reeksen Europese enquêtécijfers. Voor de publieke opinie in Nederland hebben we daarnaast gebruikt gemaakt van de berichtgeving in de kranten.¹

Hoofdstuk A1 onderzoekt de ontwikkelingen in de Nederlandse publieke opinie over Europese integratie. We keken wat de kranten schreven op belangrijke momenten: het eerste referendum in Nederland over Europa in 1952, de ondertekening van het Verdrag van Rome in 1957, en de zes tijdstippen van uitbreiding met nieuwe lidstaten. Waren tijdens het referendum in 1952 voor- en tegenargumenten vooral sociaal-cultureel van aard, de reacties over het Verdrag van Rome waren overwegend economisch getint. Vanaf de ondertekening van dit verdrag belichten de kranten vooral economische gezichtspunten als het om Europa gaat. Ook schrijven ze bij bijna elke uitbreiding van de EU over de noodzaak van nieuwe Europese werkmethoden om te voorkomen dat de gemeenschap vleugellam wordt. Deze geluiden zijn sterker te horen bij de omvangrijke uitbreidingen in de 21ste eeuw. Ten slotte kunnen we constateren dat de berichtgeving in Nederlandse kranten tijdens elke uitbreiding kritisch was.

Hoofdstuk A2 behandelt de ontwikkelingen in de publieke opinie in Europa gedurende de afgelopen vijftig jaar. Dat gebeurt op basis van bevolkingsenquêtes.² Publieke steun voor het eenwordingsproces was in de eerste decennia van de Europese samenwerking over het algemeen groot. Dat kan niet los gezien worden van de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog. Vervolgens zetten we vanaf 1973 de publieke opinie in negen lidstaten af tegen belangrijke Europese gebeurtenissen. Het Verdrag van Maastricht in 1992, de toetreding van tien Midden- en Oost-Europese landen in 2004 en het publieke debat over de Europese grondwet in 2005 vallen in veel lidstaten samen met dalingen in de publieke steun. Maar al met al lijken lidstaten toch vooral verschillende ontwikkelingen door te maken, wat waarschijnlijk samenhangt met de economische conjunctuur en binnenlandse gebeurtenissen. Veranderingen in de publieke opinie binnen een land kunnen niet aan het vervangen van generaties toegeschreven worden;

¹ In eerdere Verkenningen vulden we de enquêtécijfers aan met informatie uit focusgroepen. Dat doen we dit jaar niet, maar in de toekomst waarschijnlijk wel weer. Dan hopen we ook meer gebruik van mediagegevens te kunnen maken. Met deze aanvullingen kan een rijker, meer gelaagd beeld van de publieke opinie worden geschetst dan uitsluitend op basis van enquêtes.

² We maken vooral gebruik van de zogeheten Eurobarometers, bevolkingsenquêtes die regelmatig in opdracht van de Europese Commissie worden gehouden (zie http://ec.europa.eu/public_opinion). Belangrijke kanttekening bij dit gebruik is dat we voor de meeste landen bij gebrek aan tijd en talenkennis maar moeten veronderstellen dat vertalingen van vragen en uitspraken in de enquêtes correct zijn en ook qua associaties en gevoelswaarde gelijk zijn. De Europese Commissie is zo vriendelijk geweest ons voor deze Verkenning de data van de Eurobarometers van 2006 vroegtijdig ter beschikking te stellen.

eerder lijken generaties mee te bewegen met de algemene trends. In de meeste landen zijn jongeren voortdurend meer pro-EU dan ouderen. Tot slot plaatsen we in dit hoofdstuk opvattingen over het Verdrag van Maastricht begin 1993 naast de steun voor de Europese grondwet eind 2005. Strikt vergelijkbaar zijn de cijfers niet, maar ze geven geen aanleiding om te suggereren dat er in 2005 van een veel grotere eurosceptis bij de bevolking sprake zou zijn.

Hoofdstuk A3 brengt op een aantal domeinen de diversiteit van publieke voorkeuren in de huidige Unie van 27 lidstaten in kaart. We beginnen met zaken die niet met Europa te maken hebben: tevredenheid met het leven (groot in Nederland en Zweden, maar meer nog in Denemarken) en de steun voor een aantal algemene ideologische en morele uitspraken. Vervolgens komen vergelijkbare nationale en Europese opvattingen aan bod. Die blijken positief samen te hangen: mensen en landen die positiever zijn over het eigen land zijn dat vaak ook over Europa; er is geen sprake van compenserende vaten. Via betrokkenheid bij Europa (matig in Nederland) en steun voor Europa (in het algemeen groot in Nederland, maar niet als het om uitbreidingen gaat) komen we bij voorkeuren voor nationaal of gemeenschappelijk Europees beleid op een aantal beleidsterreinen. De burgers van de EU-lidstaten tonen zich, evenals in voorgaande Europese Verkenningen, massaal voorstanders van een gemeenschappelijke aanpak van terrorisme, maar ze laten de verzorgingsstaat en de belastingen liever over aan de nationale overheid.

In hoofdstuk A4 schetsen we recente ontwikkelingen in Nederland in de steun voor de EU. De opvattingen dat het EU-lidmaatschap een goede zaak is en dat Nederland er voordeel bij heeft vertonen geen duidelijke stijging of daling. De daling in de steun voor uitbreidingen lijkt gestopt. De steun voor het EU-lidmaatschap vertoont de verwachte samenhangen met meer specifieke opvattingen over de EU, waarbij voordelen voor het land echter wel sterkere relaties laten zien dan persoonlijke voordelen. Een meerderheid van de Nederlanders vindt dat de EU een positieve rol vervult in de aanpak van grensoverschrijdende problemen: criminaliteit, economie, defensie en buitenlandse aangelegenheden, immigratie, milieubescherming en vooral terrorisme. Overwegend negatief is de rol die men voor Europa ziet in kwesties als prijzen/inflatie, belasting en werkloosheid.

We hebben de sociale en culturele achtergronden geanalyseerd van mensen die het EU-lidmaatschap positief waarderen. Daaruit komt naar voren dat jongeren, personen met een middelbare of hogere opleiding en mensen die vinden dat er welvaart heerst in het eigen gezin en in het land en bovendien verwachten dat dat zo blijft, vaker vóór het EU-lidmaatschap zijn.

In de slotbeschouwing in hoofdstuk A5 memoreren we dat zowel uit analyses van de publieke opinie in Europa als uit die voor Nederland blijkt dat nationale trots nauwelijks of geen invloed heeft op de mate van steun van burgers voor de EU. Daarentegen blijkt een gunstig oordeel over de (welvaarts)positie en perspectieven van de eigen persoon en meer nog van het eigen land een positief effect te hebben op de steun voor de EU. Uit die resultaten volgt geen enkele concrete aanwijzing voor wat de Nederlandse politiek kan doen om de stagnatie van na het referendum van 1 juni 2005 te doorbreken. Wel bieden de bevindingen het perspectief dat, nu het opinieklimaat in Nederland weer wat positiever en optimistischer lijkt te worden, er voor de politiek ook meer ruimte ontstaat om Europees te handelen.

A1 Europese integratie in de Nederlandse pers

Op 1 juni 2005 sprak de Nederlandse kiezer zich per referendum uit over de Europese grondwet. Dit was echter niet het eerste referendum over Europa in Nederland. Op 17 december 1952 werd, op initiatief van de Europese Beweging Nederland, in Bolsward en Delft een volksraadpleging georganiseerd over hetzelfde thema. Toen beantwoordden de inwoners van Bolsward en Delft de vraag of een verenigd Europa met een Europese grondwet gewenst was met een overweldigend 'ja'. Ruim vijftig jaar later zijn de meningen over de voorgestelde Europese grondwet duidelijk minder positief. Bij een opkomst van 63% stemde slechts 38% van de Nederlanders vóór.¹

In dit hoofdstuk laten we op basis van de berichtgeving in kranten zien hoe de Nederlandse publieke opinie over Europese integratie zich in de afgelopen decennia heeft ontwikkeld. Kleinnijenhuis et al. (2005) analyseerden krantenberichten omtrent het referendum in 2005 over de voorgestelde Europese grondwet. Wij richten ons hier op de berichtgeving ten tijde van het eerste Nederlandse referendum over een verenigd Europa in 1952, de ondertekening van het Verdrag van Rome in 1957 en tijdens de uitbreidingen van de Europese Gemeenschap met nieuwe lidstaten. Welke standpunten en uitingen over Europese integratie komen in de berichtgeving tijdens deze momenten naar voren?

Voor het referendum in Bolsward en Delft in 1952 maken we gebruik van de berichtgeving in regionale en landelijke kranten in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek (KB). Een belangrijke stap naar Europese eenwording was het Verdrag van Rome in 1957. Door dit verdrag konden Euratom en de Europese Economische Gemeenschap (EEG) van start gaan. De berichtgeving in landelijke bladen is doorgenomen om te bepalen welke opinies over dit verdrag destijds in Nederland heersten. Vervolgens geven we op basis van berichtgeving in landelijke kranten een overzicht van de opinies tijdens de momenten dat de EEG zich uitbreidde van aanvankelijk zes lidstaten naar uiteindelijk 27. Hiervoor maken we gebruik van de berichtgeving in landelijke kranten in de KB-collectie en het elektronisch dagbladarchief LexisNexis. Allereerst schetsen we een beeld van Europese integratie in het eerste naoorlogse decennium en de positie en houding van Nederland in deze periode.

1.1 Het eerste naoorlogse decennium

Al tijdens de Tweede Wereldoorlog begonnen diverse Europese verzetsbewegingen na te denken over een toekomstig Europa zonder oorlog. Eén van deze verzetslieden was de Italiaan Altiero Spinelli die tijdens zijn gevangenschap op het eilandje Ventotene op sigarettenvloeijs het 'Manifest van Ventotene' schreef. Dit manifest werd naar het vasteland gesmokkeld, waar het snel werd vertaald en verspreid. Het document wordt algemeen beschouwd als de eerste aanzet tot een Europese grondwet. Spinelli richtte in 1943 tevens de Europese Federalistische Beweging op. Na de Tweede Wereldoorlog ontstonden in diverse landen Europese federale bewegingen; onder hun aanhangers leefde de overtuiging dat een volgende wereldoorlog voorkomen kon worden als landen nauwer zouden samenwerken. In 1948 vond in Den Haag een conferentie plaats, die aan de wieg stond van de oprichting van de Raad van Europa in 1949. De Raad van Europa moest in de eerste plaats de eenheid tussen de lidstaten bevorderen, met name

¹ De officiële term is niet grondwet, maar grondwettelijk verdrag voor de Europese Unie. De tegenstem gold niet het verdrag, maar de instemming door Nederland met het verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa.

door onderlinge verdragen te sluiten. Drie jaar later vormden België, Frankrijk, Italië, Luxemburg, Nederland en West-Duitsland de Europese Gemeenschap van Kolen en Staal (EGKS).²

De EGKS was overigens niet het eerste naoorlogse Europese samenwerkingsverband. Reeds voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog hadden België, Luxemburg en Nederland afspraken gemaakt over de oprichting van een douane-unie. In 1948 werd op initiatief van de Verenigde Staten de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (OEES) opgericht, belast met de uitvoering van het Marshall-plan. In Amerikaanse kringen heerste de overtuiging dat Europese samenwerkingsverbanden essentieel waren voor toekomstige stabiliteit. Amerikaanse topdiplomaten waren dan ook actief betrokken bij de totstandkoming van de EGKS. Deze genoemde samenwerkingsverbanden hadden geen federale ambities en misten een orgaan dat een eigen pan-Europees beleid kon ontwikkelen, zo meenden federalisten die streefden naar een soort Verenigde Staten van Europa. Dit gemis werd rechtgezet met de creatie van een onafhankelijke Hoge Autoriteit; de voorloper van de hedendaagse Europese Commissie. Robert Schuman, de Franse minister van Buitenlandse Zaken, pleitte in een toespraak op 9 mei 1950 voor het instellen van een Hoge Autoriteit naast een gezamenlijke productie van kolen en staal. Deze toespraak wordt gezien als het beginpunt van de Europese eenwording en 9 mei wordt wel gevierd als ‘Schuman-dag’ (Livestro 2006: 201-203).

In Nederland bestond bij minister-president Willem Drees en het merendeel van de ministers al tijdens de ontwerpfasen weerstand tegen het supranationale karakter van deze Hoge Autoriteit. Minister van Economische Zaken Jan van den Brink stelde dan ook voor om naast de Hoge Autoriteit een Raad van Ministers in te stellen. Deze Raad zou de voorstellen van de Hoge Autoriteit kunnen afwegen tegen de economische belangen van de individuele lidstaten. Na een staaltje blufpoker van de directeur-generaal voor de Buitenlandse Economische Betrekkingen, Dick Spierenburg, kwam deze Raad er. Spierenburg dreigde namelijk de onderhandelingen af te breken als deze ministerraad er niet zou komen. De verwachting was dat België eveneens zou afhaken en dan zouden de Fransen verder moeten met Italië; dat wilden de Fransen niet, zo schatte de Nederlandse regering in (Harryvan et al. 2001: 268-269).

In deze eerste jaren van de aanzet tot Europese integratie had Nederland er geen moeite mee om af en toe het lastige land te spelen. Dat veranderde in 1952, toen Tweede Kamerverkiezingen leidden tot personeelwisselingen op de ministeries en Nederland zich langdurig zou ontwikkelen tot één van de gangmakers van verdere samenwerking en integratie in Europa. In het derde Kabinet-Drees zouden er gedurende vier jaar twee ministers van Buitenlandse Zaken zijn. Deze opvallende situatie was het resultaat van een compromis over de zetelverdeling tussen de vier beoogde regeringspartijen PvdA, KVP, CHU en ARP en van de vrees van Drees voor een ‘Vaticaanse Europa’;³ bovendien leefde bij het parlement de wens een afzonderlijke minister voor Europese Zaken te benoemen. Drees wilde voorkomen dat Buitenlandse Zaken in handen van de KVP zou vallen. In het uiteindelijke compromis kreeg de KVP-er Joseph Luns de verantwoordelijkheid over niet-Europese kwesties en werd een tweede persoon aangesteld die verantwoordelijk was voor Europese integratie; dat werd de

² <http://www.grondweteuropa.nl/>; http://nl.wikipedia.org/wiki/Altiero_Spinelli

³ Drees vreesde een door katholieke federalisten overheerst Europa. In de vijf andere EGKS-landen waren de ministers van Buitenlandse Zaken katholiek en Drees wilde daarom voorkomen dat deze post naar de KVP ging (Brouwer 1999: 201; Livestro 2006: 204).

partijloze Jan Willem Beyen (Brouwer 1999: 201). De euroscepticus Drees hoopte met Beyen een waakhond te hebben aangesteld, maar Beyen ontpopte zich als een voorstander van een federaal Europa (Harryvan et al. 2001: 22; Livestro 2006: 204-205).

Nadat de nieuwe Franse premier het voorstel tot vorming van een Europese Defensie Gemeenschap (EDG) een zachte dood had laten sterven, zag Beyen in 1954 zijn kans schoon om een draai te geven aan het proces van Europese integratie. Beyen stelde voor een economisch samenwerkingsproject – een gezamenlijke markt – te scheppen die tot solidariteit tussen de lidstaten zou leiden. Politieke integratie zou dan als vanzelf volgen (Livestro 2006: 206-207). Het voorstel omvatte, in tegenstelling tot de EGKS en EDG waarbij alleen sprake was van verticale of sectorale integratie, de horizontale of algemene economisch integratie (Brouwer 1999: 204). Dit plan om Europese integratie te bewerkstelligen had Beyen als pas aangestelde minister van Buitenlandse Zaken in december 1952 in een redevoering voor de Tweede Kamer uiteengezet: ‘De politieke integratie kan niet op zichzelf staan; het gaat erom de militaire en economische samenwerking mogelijk te maken. De Europese Defensie Gemeenschap en de Kolen- en Staalgemeenschap vormen een begin van de politieke integratie. Men moet dus verdiepen en verbreden wat er reeds is. Saamhorigheid is echter niet alleen te scheppen door vestiging van een politieke autoriteit. De samenwerking moet komen door economische integratie.’⁴ Beyen verzoende zo de Nederlandse doelstelling van een op concrete voordelen gericht economisch samenwerkingsverband met het federalistische doel van een verenigd Europa (Livestro 2006: 207).

Beyen moest in Den Haag wel de nodige weerstand overwinnen voor zijn plan. Zo dreigde premier Drees, voorstander van samenwerking in de OEEB, tot tweemaal toe af te treden als er geen economische, maar alleen politieke integratie zou komen. In het buitenland was Frankrijk het belangrijkste obstakel; de Fransen waren niet geïnteresseerd in economische integratie. Een ommekeer ontstond toen de Franse regering het plan voor de EDG, en daarmee ook het plan voor een Europese Politieke Gemeenschap (EPG) verwierp. De beëindiging van de discussie over politieke en militaire integratie maakte de weg vrij voor initiatieven op economisch terrein. Het ‘plan-Beyen’ leidde eerst tot een Benelux-memorandum. Vervolgens combineerden de Benelux-landen Beyens voorstel voor algemene economische integratie met het Franse plan voor de vorming van een Gemeenschap voor Atoomenergie. Hierna wezen de Fransen economische integratie niet langer van de hand. Deze verdragen vormden de basis voor het Verdrag van Rome in 1957 (Brouwer 1999: 203-205; Harryvan et al. 2001: 22). De rol van de Nederlandse politicus Beyen in de totstandkoming van de EG is lang onderbelicht geweest. Tegenwoordig wordt hij steeds vaker gezien als architect of grondlegger van de EG (Brouwer 1999: 209; Milward 1992: 185).

1.2 Eerste referendum in Nederland in 1952

De Europese Beweging in Nederland organiseerde in de jaren vijftig enkele proefreferenda om de stemming onder de bevolking te peilen over een verenigd Europa. Zo waren er referenda in Duitsland, Nederland en België. Het allereerste referendum vond plaats in de zomer van 1950 in de Duitse plaatsen Breisach en Castrop-Rauxel. Daar stemde 96% voor verdergaande Europese integratie.⁵ Bolsward en Delft waren de derde en vierde gemeente in Europa waar proefstemmingen werden gehouden. Deze volksraadpleging was nieuws

4 Delftsche Courant, 12 december 1952, ‘Europa moet politiek en economisch een zijn’.

5 Delftsche Courant, 6 december 1952, ‘Het Europa-referendum’.

voor regionale en landelijke kranten. De argumenten van de voorstanders van een verenigd Europa kregen veel aandacht. Toch zijn er ook tegenargumenten te lezen. Wie waren voor en tegen, en wat waren hun argumenten? Hoe verliepen de voorbereidingen en de referenda zelf; en wat waren opkomst, uitslag en interpretaties van deze uitslag?

1.2.1 Aanloop naar het referendum

Op 17 december 1952 mochten de inwoners van Bolsward en Delft hun mening geven in een referendum over een verenigd Europa. De vraag die de inwoners werd voorgelegd luidde:

‘Meent u, dat de Europese volkeren bepaalde gemeenschappelijke belangen voortaan gezamenlijk dienen te behartigen, en wenst u daartoe: een verenigd Europa, onder een Europese overheid, en met een democratische vertegenwoordiging, te omschrijven in een Europese grondwet?’

Bolsward en Delft waren voor dit referendum uitgekozen door de Nederlandse Raad der Europese Beweging, omdat de inwoners in deze twee steden een afspiegeling waren van de Nederlandse bevolking. Uit statistieken blijkt dat Delft relatief iets ‘rooier’ en meer onkerkelijk was, terwijl Bolsward relatief meer gereformeerden en Nederlands hervormden telde en minder CPN-stemmers kende dan landelijk gezien.⁶

In de aanloop naar de referendumdag maakten vooral de voorstanders veel propaganda. De *Delftsche Courant* gaf vanaf eind november ‘colleges’ over een verenigd Europa en plaatste diverse thema-artikelen.⁷ In de weken voorafgaande aan het referendum organiseerde elke politieke groepering wel een goed bezochte lezing van een vooraanstaand spreker over een verenigd Europa. Mejuffrouw J. Schilthuys, lid van de uitvoerende raad van de Unie van Christen-Democraten in de Europese Assemblee te Straatsburg, hield voor de leden van de Delftse katholieke standsorganisatie een lezing over de wenselijkheid van een Verenigd Europa. Het Europese federalistische principe druist niet in tegen het katholieke principe en Schilthuys ‘staafde dit o.a. met pauselijke uitspraken’.⁸ De VVD-vrouwen hielden een bijeenkomst waar mevrouw Schalijs, lid van de Nederlandse Raad der Europese Beweging, een lezing hield.⁹

Reeds eind november sprak Christine Wttewaal van Stoetwegen voor de Christelijk Historische Jongerengroep haar overtuiging uit dat er offers moesten worden gebracht om verschillen in economische en koloniale belangen op te lossen, maar dat deze offers voor een verenigd Europa niet te groot kunnen zijn.¹⁰ Tijdens een later gehouden gemeenschappelijke ledenvergadering van CH- en AR-kiesvereniging schetste CHU-Tweede kamerlid de heer J.J.R. Smal dat een Europese eenheid steeds met christelijke eenheid in verband is gebracht en sprak daarbij uit dat ‘wij ons aandeel zullen geven aan een supranationaal Europees gezag’. AR-lid de heer A.Veerman wees op de Russische dreiging, het Amerikaanse gevaar en de noodzaak om de herleving van de Duitse zware industrie in goede banen te leiden. Deze protestantse groeperingen zagen niet zozeer het gevaar van verlies van soevereiniteit, een gevoel dat sterk heerste

6 *Delftsche Courant*, 6 december 1952, ‘De verhouding in Delft en Bolsward’; *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 december 1952, ‘Bolsward en Delft stemmen morgen over Europa’.

7 *Delftsche Courant*, 29 november 1952, ‘Een verenigd Europa en zo ja: waarom?’; *Delftsche Courant*, 6 december 1952, ‘Waarom een verenigd Europa? Harde lessen der wereldgeschiedenis kunnen niet worden misverstaan’.

8 *Delftsche Courant*, 11 december 1952, ‘De wenselijkheid van een verenigd Europa. Mej. J. Schilthuys sprak voor de r.k. standsorganisaties’.

9 *Delftsche Courant*, 10 december 1952, ‘De VVD-vrouwen en Europa’.

10 *Delftsche Courant*, 1 december 1952, ‘De Europese integratie. Jkvr. Wttewaal van Stoetwegen sprak voor CH-jongeren’.

onder staatkundig gereformeerden: ‘Wij blijven Nederlanders met [...] een gezond nationaal besef en een krachtig Europees besef [...]’.¹¹

Het *Gereformeerd Gezinsblad* wijdde op 16 december een groot artikel op de voorpagina aan ‘het Delfts Orakel’: ‘In de stad der Oranjes zal de bevolking worden uitgenodigd zich uit te spreken wat zij wenst: of onze wettige, ons door God geschonken Overheid al dan niet een zetbaasregering zal worden’. In het artikel werd de proefstemming ‘vierkant’ afgewezen en wees men de lezers op een vergadering over het referendum op diezelfde avond.¹² Deze vergadering, georganiseerd door een comité van gereformeerde kiezers, was goed bezocht en hekelde de propaganda als eenzijdig en demagogisch. Deze demagogie was terug te vinden in de vraagstelling, zo meende spreker de heer H.J. Verburgh; het behartigen van gezamenlijke belangen wil iedereen wel, zoals het eerste deel van de vraag luidt, maar een Europese grondwet en een Europees gezagsorgaan wil niet iedereen. Verburgh wekte de aanwezigen op trouw te blijven aan God, Nederland en Oranje en adviseerde zich van stemming te onthouden.¹³ Eerder die week zette ds. Peter Zandt in de Tweede Kamer tijdens de behandeling van de begroting van Buitenlandse Zaken nogmaals zijn bezwaren tegen een federatie van Europa uiteen. Deze SGP-leider wees erop dat men over Europese eenheid spreekt terwijl het slechts zes landen betreft; bovendien waren Duitsland, Frankrijk en Italië innerlijk verdeeld en hielden Engeland en de Scandinavische landen zich afzijdig. Daarnaast waren de voorstanders in Nederland het op verschillende punten met elkaar oneens. Zandt benadrukte tevens dat onze vaders tachtig jaar hebben gestreden voor soevereiniteit, en nu wil men dat zonder meer opofferen.¹⁴

Een andere tegenstander van een verenigd Europa, de communistische partij, liet lang niets van zich horen. Pas in de nacht van 16 op 17 december werden pamfletten verspreid met de oproep om niet te gaan stemmen; te laat voor voorstanders om een weerlegging van communistische bewering te publiceren, zo beklagde een journalist van de *Delftsche Courant* zich.¹⁵ In het communistische partijblad *De Waarheid* verscheen het enige artikel over het proefreferendum de dag na de volksraadpleging. Dit artikel hekelde de wijze waarop de oproepen voor het referendum waren verzonden, namelijk officieel van gemeentewege, waardoor de indruk bij velen ontstond dat men verplicht was te stemmen, en betitelde de referendumvraag als ‘vaag en misleidend’.¹⁶

Naast de nadruk op soevereiniteit en de bevochten onafhankelijkheid in de Tachtigjarige Oorlog, bevatte de *Delftsche Courant* ook enkele andere kritische geluiden. Zo vroegen sommigen zich af of ‘Vadertje Drees’ weg moest als er een Europese regering en een Europees parlement kwamen.¹⁷ Ook riep een verenigd Europa weerstand op als dat het einde van de monarchie betekende. Een zakenman verzuchtte: ‘Liefstinck, van de Kieft, allemaal één pot nat en zo’n Europese minister van Financiën zal wel niet veel beter zijn’. Er heerste daarnaast scepsis over een nieuw internationaal project, zoals de Volkenbond of de Verenigde Naties die als mislukkingen werden beschouwd.¹⁸

11 *Delftsche Courant* 9 december 1952, ‘De protestants-christen en Verenigd Europa’.

12 *Gereformeerd Gezinsblad* 16 december 1952, ‘Het Delfts Orakel’.

13 *Delftsche Courant* 17 december 1952, ‘Waarom wij ons van stemming onthouden.’

14 *Delftsche Courant* 13 december 1952, ‘Parlement van Praatsburg. Ds. P. Zandt kan niet geloven in de Europese integratie’.

15 *Delftsche Courant* 18 december 1952, ‘Het pamflet van de CPN’.

16 *De Waarheid* 18 december 1952, ‘Bijna 12.000 Delftenaren stemden niet voor, Nieuw Europa’.

17 Minister-president Drees stond bekend als ‘Vadertje Drees’ en was in de jaren vijftig een door velen bewonderd man, zo blijkt uit toen gehouden NIPO-opinieonderzoeken (NIPO 1995: 24).

18 *Delftsche Courant* van 6 en 13 december 1952.

Zowel in Delft als in Bolsward was een druk bezochte slotavond georganiseerd. Enkele landelijke kopstukken spraken zich uit toch vooral 'ja' te stemmen. Marga Klompé, voorzitter van de politieke commissie van de Nederlandse Raad van de Europese Beweging, hekelde in Delft het argument van soevereiniteit. Soevereiniteit was in haar visie een uitgehold begrip, immers, Nederland was te zeer afhankelijk van het buitenland. Een andere spreker was André Donner, hoogleraar in de algemene staatsleer. Hij herinnerde de toehoorders eraan dat de Nederlandse provincies vroeger zelfstandige staatjes waren die zich in de zestiende eeuw met elkaar verenigden. Donner voorspelde voorts dat het slechts vijftien tot twintig jaar zou duren voordat het verenigde Europa er zou zijn.¹⁹ In Bolsward wezen zowel de rooms-katholieke minister Herman Witte als het PvdA-Tweede Kamerlid Gerard Nederhorst erop in een verenigd Europa het besef van de eigen cultuur te bewaren. VVD Tweede Kamerlid Henk Korthals hield zijn gehoor voor dat de wereld in brand stond en 'daarin staat Europa nog verschrikkelijk verdeeld';²⁰ immers, de Tweede Wereldoorlog was pas zeven jaar geleden beëindigd, de Sovjet-Unie had het IJzeren Gordijn opgetrokken, terwijl in juni 1950 de Korea-oorlog was uitgebroken.

De voorlichtingsbijeenkomsten voorafgaande aan het referendum waren sterk pro-Europa. Daarnaast waren in Bolsward huis-aan-huis folders bezorgd waarin dreigend werd gesproken over afnemende welvaart indien men een verenigd Europa afwees.²¹ Tegenstanders, met name SGP-ers en communisten, kregen niet veel ruimte of deden weinig van zich spreken. Het *Nieuwsblad van het Noorden* berichtte aan de vooravond van het referendum enigszins triomfantelijk dat men de eerste Bolswarder nog moest ontmoeten die 'neen' zal stemmen.²² Een bejaarde boer beklagde zich echter over de eenzijdige informatie: 'Ik stem voor een Verenigd Europa, maar het spijt me toch dat niemand iets verteld heeft wat er nu eigenlijk tégen is.'²³

1.2.2 De referendumdag

Onder grote belangstelling van binnen- en buitenlandse pers begaf de bevolking van Bolsward en Delft zich naar de stemlokalen. In Bolsward verzorgden Belgische, West-Duitse, Engelse, Luxemburgse, Amerikaanse en zelfs Arabische verslaggevers uitzendingen voor hun land.²⁴ Vooral de Amerikaanse pers was sterk vertegenwoordigd.²⁵ Alsof deze journalisten de Amerikaanse belastingbetaler wilden tonen dat die Marshall-dollars voor Europa goed terecht kwamen.²⁶ Immers, uit recent Amerikaans opinieonderzoek bleek dat een meerderheid van het Amerikaanse volk nog altijd voorstander was van financiële en militaire hulp aan Europa.²⁷ Bovendien was Amerika voorstander van verdergaande Europese samenwerkingsverbanden.²⁸ Een groot aantal Europavlaggen die in de twee steden wapperden, naar een ontwerp van Churchill jr., waren dan ook een geschenk van de Amerikaanse ambassade aan de organisator van het referendum.²⁹

19 *Delftsche Courant*, 16 december 1952, 'Europa heeft een taak in de wereld.'

20 *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 december 1952, 'Bij kaarslicht werd Bolsward voorge-licht'.

21 *De Volkskrant*, 21 mei 2005, 'Bolsward, centrum van Europa'.

22 *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 december 1952, 'Bolsward houdt zich niet aan de klok-van-tien'.

23 *De Telegraaf*, 18 december 1952, 'Delft en Bolsward vóór een Verenigd Europa'.

24 *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 december 1952, 'Bij kaarslicht werd Bolsward voorge-licht'; *Delftsche Courant*, 17 december 1952, 'Bolsward verwacht grote opkomst'.

25 *Delftsche Courant*, 17 december 1952, 'Opkomst is boven verwachting'.

26 *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 december 1952, 'Bolsward en Delft stemmen morgen over Europa'.

27 *Delftsche Courant*, 6 december 1952, 'Meeste Amerikanen vóór steun aan Europa'.

28 Zie bijvoorbeeld *Delftsche Courant*, 19 december 1952, 'Krachtig vermaan tot Europese Eenheid'.

29 *De Telegraaf*, 18 december 1952, 'Delft en Bolsward vóór een Verenigd Europa'.

Om de burgers in de gelegenheid te stellen hun stem uit te brengen waren de stembureaus open van acht uur 's ochtends tot acht uur 's avonds. In Delft waren 22 stembureaus ingericht en waren ook nog eens twee rijdende stembureaus ingezet zodat personeel en patiënten van ziekenhuizen en rusthuizen konden stemmen. Deze groep kon uit de bevolking worden gelicht dankzij de onlangs gemechaniseerde bevolkingsboekhouding. Door deze mechanisatie kostte de gehele voorbereiding van het referendum slechts een fractie van de tijd die in het verleden nodig was.³⁰ In Bolsward vervoerden rode bussen met groenwitte Europa-vlaggen de ouden van dagen naar de vijf stemlokalen.³¹

Ondanks sneeuw en gladheid, meende het *Nieuwsblad van het Noorden*, zou men zich in groten getale positief over een verenigd Europa uitlaten.³² Rond het middaguur was het opkomstpercentage in Bolsward reeds 38 en in Delft naar schatting 20 tot 25.³³ Hoewel bij de stemlokalen voor- of tegenstanders geen propaganda meer maakten, voerde de Europese Beweging aan het einde van de werkdag bij kantoren en fabrieken in Delft een laatste actie uit.³⁴ Of hierdoor inderdaad mensen aangespoord zijn om te gaan stemmen is niet te bewijzen, maar feit is wel dat in de laatste uren mensen in de rij stonden voor de stemlokalen en het opkomstpercentage aanmerkelijk steeg.³⁵

1.2.3 Uitslag en reacties

De uitslag overtrof de meest optimistische verwachtingen en was een grote verrassing voor de Europese Beweging, zo meldde de *Delftsche Courant*. Het opkomstpercentage was voor beide steden, en met name voor Delft, hoger dan verwacht: in Bolsward 88 en in Delft bijna 75. Ook in Delftse wijken met meer communistische inwoners waren de opkomstpercentages hoog, zo rapporteerde de *Delftsche Courant*.³⁶ Het verschil in opkomstpercentage tussen de twee steden werd gezocht in het feit dat Delft een grotere gemeente is en daardoor minder 'hanteerbaar', en dat in deze stad de communisten en een vrij grote groep protestants-christelijken niet hadden gestemd,³⁷ terwijl in Bolsward weinig industrie-arbeiders en zeer veel ouden van dagen woonden.³⁸

In Bolsward was 96,6% en in Delft 93,1% vóór een verenigd Europa.³⁹ De *Delftsche Courant* schreef dat men van een ideaal van een verenigd Europa zou kunnen spreken als de uitslag van het referendum de partijverhoudingen doorbrak, met andere woorden als het percentage nee-stemmers lager zou zijn dan het percentage der partijen die tegen Europese eenwording zijn.⁴⁰ SGP en CPN waren tegen een verenigd Europa. In Bolsward behaalden deze partijen 2,5% van de stemmen tijdens de Tweede Kamerverkiezingen in 1952. Het percentage nee-stemmers in Bolsward lag iets hoger. In Delft had 9,6% van de kiezers op deze partijen gestemd; het percentage nee-stemmers was lager. Een doorbreking van de par-

30 *Delftsche Courant*, 17 december 1952, 'De rijdende stemlokalen'.

31 *Nieuwsblad van het Noorden*, 18 december 1952, 'Bolsward en Delft stemmen voor Verenigd Europa'; *De Telegraaf*, 18 december 1952, 'Delft en Bolsward vóór een Verenigd Europa'.

32 *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 december 1952, 'Bij kaarslicht werd Bolsward voorge-licht'.

33 *Delftsche Courant*, 17 december 1952, 'Opkomst is boven verwachting'; 'Bolsward: 38% om twaalf uur!'.

34 *Delftsche Courant*, 17 december 1952, 'Opkomst is boven verwachting'; *Delftsche Courant*, 18 december 1952 'In de rij voor de stemlokalen'.

35 *Delftsche Courant*, 18 december 1952, 'In de rij voor de stemlokalen'.

36 *Delftsche Courant*, 18 december 1952, 'Europa heeft geen wachtkamer'.

37 *Delftsche Courant*, 18 december 1952, 'Europa heeft geen wachtkamer'.

38 *De Waarheid*, 18 december 1952, 'Bijna 12.000 Delftenaren stemden niet voor "Nieuwe Europa"'.

39 *Nieuwsblad van het Noorden*, 18 december 1952, 'Bolsward en Delft stemmen voor een Verenigd Europa'.

40 *Delftsche Courant*, 6 december 1952, 'De verhoudingen in Delft en Bolsward'.

tijverhoudingen in Delft? Dat lijkt een voorbarige conclusie, omdat SGP en CPN hun leden slechts hadden aangeraden zich van stemming te onthouden.

De voorzitter van de Raad der Europese Beweging, ds. Tjeerd Hylkema, sprak zijn vreugde uit over het feit dat de uitslag ‘ver boven elke verwachting uitgaat’ en meende dat deze stemming bewees dat ‘de democratie in Nederland springlevend is’.⁴¹ Koos Vorrink, voorzitter van de PvdA, vreesde dat er te veel ‘vaktechnici’ hadden gesproken tijdens de voorlichtingscampagne en dat de grote massa niet zou begrijpen waar het om gaat. Maar nu moest Vorrink concluderen dat de Europese Beweging sterker leefde onder het Nederlandse volk dan werd gedacht. Ook minister van Buitenlandse zaken Luns kwam tot een soortgelijke conclusie. Hij zei, bij afwezigheid van minister Beyen, dat de uitslag voor de regering een aansporing was om op de ingeslagen weg voort te gaan ‘omdat zij er van overtuigd kan zijn dat de Europese federatiegedachte bij de bevolking geen psychische weerstand zal opwerpen’. Het PvdA-Tweede Kamerlid Siep Posthumus was eveneens verheugd over de hoge opkomst. Hij zei wel te hopen dat er onderscheid zou worden gemaakt tussen mensen die bewust tegen waren en mensen die uit desinteresse niet waren komen opdagen.⁴² De communisten maakten een dergelijke onderscheid niet en interpreteerden de uitslag anders. *De Waarheid* benadrukte dat in Delft bijna eenderde van de stemgerechtigden zich had onthouden van stemmen of had tegengestemd en daarmee niet vóór een verenigd Europa had gestemd.⁴³ Het *Gereformeerd Gezinsblad* besteedde nauwelijks aandacht aan de uitslag en concludeerde in een klein bericht dat de meerderheid van de burgers in Delft en Bolsward bereid was de nationale zelfstandigheid prijs te geven.⁴⁴

‘Wat is de opinie van deze plaatsen waard?’, vroeg een Telegraaf-journalist zich af. Want ‘over het algemeen vindt men het toch wel moeilijk om in een kwestie van zó groot belang en zó vérstrekkende betekenis een eigen standpunt in te nemen’. Maar toch, zo meende deze journalist, mag men de stem van het grote publiek niet onderschatten: ‘Het reageert soms met de logica die in de eenvoud schuilt’.⁴⁵ Een journalist van de *Delftsche Courant* merkte op dat er niet was gestemd over partijen, maar over een ideaal geformuleerd in een bepaalde vraag.⁴⁶ Het referendum in 1952 betrof die over ‘een grondwet’.

Een speciale vergadering van de EGKS hield zich reeds bezig met het opstellen van een Europese grondwet.⁴⁷ Deze commissie presenteerde enkele dagen na het proefreferendum de ontwerpgrondwet.⁴⁸ Daarin was een centrale plek ingeruimd voor samenwerking op defensiegebied. Generaal Charles de Gaulle, die net de Franse verkiezingen had gewonnen, wilde niets weten van een gezamenlijke Europese defensie. Plannen voor een Europese grondwet verdwenen hierdoor bijna dertig jaar lang in een la. Totdat het Europees Parlement in 1979 de handschoen weer opnam.⁴⁹ Ruim vijftig jaar later zou de bevolking haar stem pas opnieuw kunnen uitbrengen, dit keer tijdens een landelijk, raadple-

41 *Delftsche Courant*, 18 december 1952, ‘Referendum stimulans voor regering’; *De Telegraaf*, 18 december 1952 ‘Delft en Bolsward vóór Verenigd Europa’.

42 *Delftsche Courant*, 18 december 1952, ‘Referendum stimulans voor regering’.

43 *De Waarheid*, 18 december 1952, ‘Bijna 12.000 Delftenaren stemden niet voor “Nieuw Europa”’.

44 *Gereformeerd Gezinsblad*, 20 december 1952, ‘De meerderheid in Delft en Bolsward bereid onze nationale zelfstandigheid prijs te geven’.

45 *De Telegraaf*, 17 december 1952, ‘Delft en Bolsward naar stembus’.

46 *Delftsche Courant*, 18 december 1952, ‘In de Raadszaal’.

47 *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 december 1952, ‘Economische eenwording’.

48 *Delftsche Courant*, 22 december 1852, ‘De politieke grondwet voor Europa’.

49 <http://www.grondweteuropa.nl/>

gend en niet bindend referendum over ‘de Europese Grondwet’ in 2005. In Delft stemde 53% en in Bolsward 60% tegen deze grondwet.⁵⁰

1.3 Het Verdrag van Rome in 1957

Een belangrijke stap naar Europese eenwording was het Verdrag van Rome. Op 25 maart 1957 zetten de ministers van Buitenlandse Zaken van België, Frankrijk, Italië, Luxemburg, Nederland en West-Duitsland hun handtekening onder twee verdragen; een verdrag over het scheppen van een Europese Economische Gemeenschap en een verdrag tot de vorming van een Europese Atoomenergie Gemeenschap. Welke opinies over deze verdragen kwamen naar voren in de berichtgeving ten tijde van de ondertekening van het Verdrag van Rome? We namen de berichtgeving in *De Telegraaf*, *Nieuwe Rotterdamse Courant* (NRC), *Trouw*, *de Volkskrant*, *Gereformeerd Gezinsblad* en *De Waarheid* door. Deze laatste twee, spreekbuizen van respectievelijk gereformeerden en communisten, toonden zich tijdens het proefreferendum in 1952 tegenstander van Europese integratie. De berichtgeving en opinies in de kranten gingen voornamelijk over het verdrag voor een gemeenschappelijke Europese markt, gezien de grote consequenties voor de Nederlandse economie.

De ondertekenaars van het Verdrag van Rome spraken optimistisch over een einde van het tijdperk van oorlogen tussen verdeelde Europese naties.⁵¹ Bovendien benadrukten zij dat dit verdrag absoluut noodzakelijk was voor het voortbestaan van Europa.⁵² De Nederlandse minister Luns van Buitenlandse Zaken zei daarbij dat Europa ‘indien het een onafhankelijke positie in de wereld wil blijven innemen en in staat wil blijven zich te ontwikkelen en zijn levensstandaard te verhogen of zelfs maar te handhaven geen andere keus heeft dan grotere economische en politieke eenheden te vormen’.⁵³

1.3.1 ‘Levensnoodzaak’ of ‘sprong in het duister’?

Hoewel Luns bij terugkomst uit Rome van mening was dat het verdrag wel wat snel was opgesteld, was hij voldaan over het resultaat: ‘Politiek is de kunst van een juiste keuze. Het alternatief is voor de meeste landen en zeer speciaal voor Nederland bepaald minder aantrekkelijk.’ Luns stelde daarbij dat tijdens de onderhandelingen tussen de landen steeds uitgegaan is van de instelling dat een nauwe economische samenwerking voor Europa levensnoodzaak is.⁵⁴

De Waarheid onderschreef deze noodzaak niet en zag een alternatief. Deze krant typeerde het verdrag als ‘een sprong in het duister’ ten bate van de West-Duitse bondskanselier Konrad Adenauer, waarin een groot aantal belangrijke details niet waren uitgewerkt en Nederland zich in de steek gelaten voelde door West-Duitsland en België in haar streven naar verdere liberalisering.⁵⁵ Een week eerder had *De Waarheid* prominent en uitgebreid geschreven over een voorstel van de Sovjet-Unie voor Europese samenwerking op economische gebied en inzake atoomenergie. Terwijl *de Volkskrant* dit Russische voorstel in een klein bericht afdeed als een ‘Sovjet-aanval’ en de NRC wat uitgebreider en neutraler het

50 <http://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingsuitslagen.aspx>

51 *Trouw*, 26 maart 1957, ‘Klokgelui verwelkomde Europese markt’.

52 *De Telegraaf*, 26 maart 1957, ‘Europese markt plechtig gestart’; *Gereformeerd Gezinsblad*, 27 maart 1957, ‘Euromarkt en Euratom thans gestart’; *de Volkskrant*, 26 maart 1957, ‘Europa’s eenwording levensbelang’.

53 *Gereformeerd Gezinsblad*, 27 maart 1957, ‘Euromarkt en Euratom thans gestart’; *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 26 maart 1957, ‘Verdragen inzake Gemeenschappelijke Markt en Euratom ondertekend’.

54 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 28 maart 1957, ‘Minister Luns voldaan over de Europese verdragen’.

55 *De Waarheid*, 23 maart 1957, ‘Sprong in het duister ten bate van Adenauer’; *De Waarheid*, 26 maart 1957, ‘Nederland stort zich in Klein-Europa-Avontuur’.

Russische voorstel beschreef, bracht *De Waarheid* het als een serieus alternatief voor het Verdrag van Rome. De communistische partijkrant benadrukte dat de Sovjetregering bereid was elk voorstel op het gebied van samenwerking te onderzoeken.⁵⁶

Wie ook twijfelde aan de noodzaak van het Verdrag van Rome was Karel van der Mandele, voorzitter van de Kamer van Koophandel te Rotterdam. Zijn beschouwing in het blad *Economisch-Statistische Berichten* kreeg veel aandacht in de pers. De *NRC* gaf Van der Mandele gelijk in zijn opvatting dat wie niet bereid is de mogelijkheid van niet-aanvaarding te overwegen, geen objectief oordeel over het verdrag kan vellen.⁵⁷ Het Euromarkt-verdrag is ‘beneden de maat’ en een ‘sprong in het duister’, zo parafraseerden *De Waarheid* en *De Telegraaf* de mening van Van der Mandele.⁵⁸ Het komt hem onjuist voor dat wij ons ‘door een soort vage angst voor isolement zouden laten leiden’; immers ook Zwitserland, Denemarken, Noorwegen en Zweden ‘bepalen in vrijheid als kleine, welvarende en in hoge mate van export afhankelijke naties hun posities’. Maar als om politieke redenen het verdrag niet verworpen kan worden, dan zou een proefperiode met een opzeggingstermijn een veilige waarborg kunnen geven; dan zou het slechts een voorlopige voorzichtige stap en geen sprong in het duister zijn. De algemene mening in Nederland was volgens Van der Mandele namelijk dat het verdrag economisch gezien een slechte zaak is.

1.3.2 Nederlands bedrijfsleven: gevaren en kansen

Terwijl in Rome de klokken van het Capitool luidden toen de ministers de verdragen ondertekenden, trokken in Nederland enkele groeperingen aan de bel. Men was er wel van overtuigd dat Europa door samenwerking en een efficiënter gebruik van zijn arbeid en kapitaal zijn welvaart zou verhogen, maar, zo schreef de *NRC* daags na de ondertekening, ‘zullen deze verdragen dit resultaat opleveren?’⁵⁹ Hoewel de krant meende dat de verdragen alleszins aanvaardbaar waren, kwam de in Nederland sterk heersende vrijhandelsgeest er niet helemaal in tot uiting. De Nederlandse liberale opvatting op het gebied van productie en handelsverkeer ondervond minder steun bij de andere landen dan aanvankelijk kon worden vermoed.⁶⁰ Dit was een doorn in het oog van vertegenwoordigers van enkele bedrijfstakken in Nederland.

De voorzitter van zowel het Gereformeerd Sociaal en Economisch Verbond als het Gereformeerd Maatschappelijk Verbond uitte de kritiek dat het verdrag op het allerhoogste regeringsniveau was voorbereid zonder dat het Nederlandse volk en de industrie en handel voldoende inzicht hadden kunnen verkrijgen in de gevolgen van verdere integratie.⁶¹ Hans Linthorst Homan, hoofd van de Nederlandse delegatie bij de intergouvernementele commissie inzake Gemeenschappelijke Markt en Euratom, verdedigde het ontbreken van overleg met het bedrijfsleven door erop te wijzen dat de regering haar strategie niet publiek kan maken zolang zij in onderhandeling is.⁶² *De Waarheid* somde onder het kopje ‘De economie in gevaar’ een rijtje vertegenwoordigers van het bedrijfsleven

56 *De Volkskrant*, 18 maart 1957, ‘Sovjet-aanval tegen Euromarkt en Eurotom’; *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 18 maart 1957, ‘Sowjetunie voor Europese samenwerking’; *De Waarheid*, 18 maart 1957, ‘Sowjet-Unie stelt “Europact” voor’.

57 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 27 maart 1957, ‘De verdragen van Rome’.

58 *De Telegraaf*, 23 maart 1957, ‘Euromarktverdrag blijft beneden de maat’; *De Waarheid*, 22 maart 1957, ‘Europese gemeenschappelijke markt een sprong in het duister’.

59 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 27 maart 1957, ‘De verdragen van Rome’.

60 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 22 maart 1957, ‘Europese Economische Gemeenschap en Euratom nu naar de parlementen’.

61 *Trouw*, 19 maart 1957, ‘Nadelige gevolgen van de Europese integratie?’

62 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 23 maart 1957, ‘Dr. J. Linthorst Homan over de Gemeenschappelijke Markt’.

en enkele deskundigen op die bezorgd waren over het Euromarkt-verdrag,⁶³ terwijl met name *De Telegraaf* economisch ongunstige punten belichtte. De bezwaren van twee economisch belangrijke sectoren werden in de pers het breedst uitgemeten, namelijk die van de Vereniging van Metaalindustrieën en de Vereniging de Nederlandse Graanhandel.

De Vereniging van Metaalindustrieën wees erop dat de metaalindustrie verreweg de belangrijkste sector van het bedrijfsleven is die in de toekomst de snel groeiende Nederlandse beroepsbevolking werkgelegenheid zal verschaffen. Deze belangrijke functie voor de werkgelegenheid zou worden geschaad als Nederland het verdrag inzake de gemeenschappelijke markt ondertekende. De metaalindustrie vreesde een dalende export naar landen buiten de gemeenschap door kostenstijgingen die het gevolg zouden zijn van het optrekken van sociale maatregelen naar het Franse peil en de verhoging van de buitentarieven voor grondstof en halffabrikaten. Binnen de gemeenschap vreesde de Nederlandse metaalindustrie met name het machtige Ruhrgebied en het sterke Franse en Duitse chauvinisme om producten van eigen land te kopen. De Nederlandse regering zou er daarom goed aan doen een voorbehoud te maken dat de industrialisatie in Nederland niet door integratie in gevaar zou komen.⁶⁴

De Vereniging de Nederlandse Graanhandel deelde enkele dagen voor het tekenen van het verdrag de ministers van Landbouw en Economische Zaken mee dat 'de inhoud en strekking van het verdrag inzake de Gemeenschappelijke Markt haar met grote zorg vervullen'. Hoewel deze vereniging beseftte dat Nederland zich gezien de belangrijke politieke achtergrond niet aan de ondertekening van het verdrag kon onttrekken, wees zij erop dat de handel in granen en zaden zich slechts kon ontwikkelen bij een zo groot mogelijke handelsvrijheid. De hoge buitentarieven zouden de concurrentiepositie van bijvoorbeeld Nederlandse eierenboeren verzwakken en de transitomarkt, voor de Nederlandse economie van het grootste belang, zou 'een ernstige slag worden toegebracht'.⁶⁵

Maar de kranten brachten niet alleen negatieve of zorgelijke verhalen. Met name *de Volkskrant* schreef over de kansen die het verdrag kon bieden. Zo kopte de krant op 25 maart 'Europa begint nieuw tijdperk'. Een dag later stond de krant vol positief gestemde verhalen over het verdrag: 'Zes landen zetten grote stap' en 'Europa scheidt eigen krachtbronnen'. Onder de kop 'Nederlands bedrijfsleven begroet euromarkt' noemden ondernemers het verdrag een avontuur met gevaren en kansen – een heel ander geluid dan in *De Telegraaf*.

Minister Luns vond de ondertekening van de twee verdragen een grote stap in de richting van Europese eenwording. Met deze verdragen ziet Nederland, zo sprak Luns, 'een toekomst die zijn burgers groter stoffelijk welzijn zal brengen en tevens een grotere bloei van geestelijke en culturele waarden mogelijk zal maken'.⁶⁶ Dit was de heersende mening onder de politieke elite. In de kranten kreeg met name het Euromarkt-verdrag veel aandacht. De houding van het bedrijfsleven was niet onverdeeld positief, en neigde zelfs naar zorgelijk en negatief. Het verdrag bewerkstelligde kostenverhogende maatregelen en bood niet de gehoopte liberalisering van handelsverkeer tussen de deelnemende landen.

63 *De Waarheid*, 26 maart 1957, 'Onze economie in gevaar'.

64 *De Telegraaf*, 20 maart 1957, 'Metaalindustrie bezorgd over Euromarkt'; *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 22 maart 1957, 'Bezwaren van de Nederlandse graanhandel'; *De Waarheid*, 22 maart 1957, 'Metaalindustriëlen ongerust'.

65 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 22 maart 1957, 'Bezwaren van de Nederlandse graanhandel'; *De Waarheid*, 22 maart 1957, 'Metaalindustriëlen ongerust'.

66 *Gereformeerd Gezinsblad*, 27 maart 1957, 'Euromarkt en Euratom thans gestart'; *Trouw*, 26 maart 1957, 'Klokgelui verwelkomde Europese markt'.

Het bedrijfsleven verwachtte dan ook een slechtere exportpositie en een dalende binnenlandse afzet in het Europees gebied van het Nederlandse product.

1.4 Uitbreiding naar 27 leden

In zes stappen breidde de EG zich uit naar een Europese Unie (EU) met 27 landen. In 1973 traden de eerste landen toe en in 2007 was de meest recente uitbreiding.⁶⁷ Op basis van berichtgeving in *de Volkskrant*, *Trouw*, *NRC Handelsblad*, *De Telegraaf* en *Algemeen Dagblad* (AD) geven we de opinies weer over de toetreding van nieuwe lidstaten.

1.4.1 1973: ‘de Zes’ worden ‘de Negen’

Na de ondertekening van het Verdrag van Rome verklaarde de Franse minister van Buitenlandse zaken Christian Pineau dat tot zijn spijt Engeland niet meedeed.⁶⁸ Daags na de ondertekening meldde minister-president Drees verheugd dat de kans bestond op verruiming van een vrijhandelszone waartoe het Verenigd Koninkrijk het initiatief had genomen.⁶⁹ Een van de eerste landen die zou toetreden tot de Europese Gemeenschap (EG; voorheen EEG) was het Verenigd Koninkrijk.

Op 1 januari 1973 vond de eerste officiële uitbreiding van de EG plaats: het Verenigd Koninkrijk, Ierland en Denemarken. Hiermee ging een lang gekoesterde wens van Denemarken om samen met het Verenigd Koninkrijk toe te treden in vervulling. Een meerderheid van de bevolking in Denemarken, het Verenigd Koninkrijk en Ierland had in een referendum vóór toetreding gestemd.⁷⁰ Ook Noorwegen had de wens om toe te treden, maar de Noorse bevolking wees dat idee in een referendum af.⁷¹ Ierland, een van de economisch meest achtergebleven gebieden in West-Europa, zag in het EG-lidmaatschap een enorme impuls voor zijn industrialisatie.⁷² De Britse toetreding ging niet geheel van harte en was vooral ingegeven door de hoop op economisch herstel.⁷³

De Telegraaf kwam met een speciale bijlage ter gelegenheid van de Britse toetreding. Door deze ‘historische gebeurtenis’ had de EG meer inwoners dan de Verenigde Staten, een enorm voordeel voor het Nederlandse bedrijfsleven. Bovendien was het Verenigd Koninkrijk, net als Nederland, fervent voorstander van vrijhandel; daarbij beschikten de Britten over rijkdom, technologische voorsprong en een achtenswaardige diplomatie. Allemaal gunstige eigenschappen voor de Nederlandse economie, zo meende *De Telegraaf*.⁷⁴

Volgens *Trouw* werd de EG een ‘economische reus, maar politiek op lemen voeten’. Want, zo schreef deze krant: ‘De EEG heeft in het verleden vaak weinig eenheid getoond en de vraag is hoe slagvaardig de economische supermacht gaat opereren’.⁷⁵ Dat het met het Verenigd Koninkrijk niet meteen soepeler verliep, bleek uit de boycot van de Labour-partij in haar volharding tegen Britse

67 <http://www.europa-nu.nl/9353000/1fj9vvh6nfo8temvo/vggpktpo1xz>. De toetreding van Oost-Duitsland tot de Europese Unie, door de hereniging met West-Duitsland in 1990, laten we hier buiten beschouwing.

68 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 26 maart 1957, ‘Verdragen inzake Gemeenschappelijke Markt en Euratom ondertekend’; *Trouw*, 26 maart 1957, ‘Klokgelui verwelkomde Europese markt’.

69 *De Volkskrant*, 26 maart 1957, ‘Euromarkt en Euratom bieden kansen’.

70 Overigens besloot Groenland, dat in 1979 volledig zelfbestuur binnen het Deense koninkrijk kreeg, in 1985 uit de Europese Gemeenschap te treden. Bron: http://nl.wikipedia.org/wiki/Uitbreiding_Europese_Unie.

71 *Trouw*, 29 december 1972, ‘De Gaulle waart over Denemarken’.

72 *Trouw*, 29 december 1972, ‘Ierland kiest voor goed belegde boterham’.

73 *Trouw*, 29 december 1972, ‘Engeland hoopt op herstel van patiënt’.

74 *De Telegraaf*, 19 december 1972, ‘Met Engeland groter dan Amerika’.

75 *Trouw*, 29 december 1972, ‘EEG: En toen waren er negen’.

toetreding, waardoor zestien van de 36 aan het Verenigd Koninkrijk toebedeelde zetels in het Europese Parlement leeg bleven.⁷⁶

Volgens de NRC zou er in Brussel politiek gezien voorlopig niet veel veranderen: de werktaal zou naar verwachting Frans blijven en het vetorecht zou nog wel even blijven bestaan. Bovendien hadden de nieuwe lidstaten aangegeven eerst enige ervaring met de bestaande organen te willen opdoen alvorens veranderingen te overwegen. En, de nieuwe lidstaten waren in tegenstelling tot de ‘welspraakke’ leden als Frankrijk en Italië kort van stof, wat tijd zou schelen. Ook bood de Britse toetreding grote kans dat de verwaarloosde regionale politiek zou worden opgepakt en de betrekkingen met ontwikkelingslanden zouden worden aangehaald.⁷⁷

1.4.2 Jaren tachtig: drie zuidelijke lidstaten treden toe

Met de toetreding van Denemarken, het Verenigd Koninkrijk en Ierland in 1973 was de EG aanzienlijk minder ‘meridionaal’, meende de NRC.⁷⁸ De Noord-Zuidbalans werd hersteld toen in de jaren tachtig Griekenland, Portugal en Spanje lid werden; toevallig alle drie oud-dictaturen. De West-Duitse minister van Buitenlandse Zaken Hans-Dietrich Genscher noemde de toetreding van Griekenland in 1981 ‘een eerste deel van de uitbreiding zuidwaarts van de EG’.⁷⁹ Het lidmaatschap van Portugal en Spanje was eerst voorzien in 1983, maar verschoof uiteindelijk naar 1986.

Al vanaf 1961 was Griekenland geassocieerd met de EEG met het oog op toekomstige toetreding, maar een militaire staatsgreep in 1967 (de junta zou tot 1974 regeren) gooide tijdelijk roet in het eten.⁸⁰ Toen Griekenland uiteindelijk in 1986 toetrad, overheerste in de kranten grote twijfel over het welslagen. Zo meende *De Telegraaf* dat Griekenland met zijn hoge inflatie, agrarische economie en weliswaar grote maar verwaarloosde handelsvloot nauwelijks was voorbereid op toetreding.⁸¹ Ook de NRC meende dat Griekenland al voor de toetreding een blok aan het been van de EG was. Een ongunstiger tijdstip voor toetreding was overigens nauwelijks denkbaar gezien de krappe kas van de EG en de economische crisis, zo schreef deze krant.⁸² *Trouw* haalde een onderzoeksrapport aan dat waarschuwde voor een nieuwe golf van arbeidskrachten naar de rijkere noordelijke landen.⁸³ *De Volkskrant* zocht de alom heersende twijfel bij de drijfveer tot de Griekse toetreding en toelating. Terwijl de negen andere landen voornamelijk om economische redenen toetraden, zat achter de toetreding van Griekenland een politieke drijfveer: Europa zou terugkeren naar zijn bakermat, Griekenland zou statusverhoging krijgen en de wankele democratie zou steviger verankerd worden.⁸⁴

Tijdens de viering van oud en nieuw heerste er een bescheiden vreugde in Spanje en Portugal over hun toetreding tot de EG. Volgens de Spaanse minister van Buitenlandse Zaken Francisco Fernando Ordonez vond de toetreding van Spanje plaats op een moment dat het ideaal van een Europese eenheid weer

76 *De Telegraaf*, 18 december 1972, ‘Labour blijft EEG boycotten’.

77 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 29 december 1952, ‘Uitbreiding EG zal in Brussel voorlopig niet al te veel veranderen’; NRC *Handelsblad*, 30 december 1972, ‘1973: een belangrijk jaar voor Europa’s externe betrekkingen’.

78 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 29 december 1952, ‘Uitbreiding EG zal in Brussel voorlopig niet al te veel veranderen’.

79 *De Volkskrant*, 2 januari 1981, ‘Athene begroet als lid van EG’.

80 *Trouw*, 31 december 1980, ‘De ‘tiende’ van Europa’.

81 *De Telegraaf*, 3 januari 1981, ‘Griekenland nauwelijks voorbereid op Europa’.

82 NRC *Handelsblad*, 30 december 1980, ‘EG beschouwt Griekenland nu al als een blok aan het been’.

83 *Trouw*, 31 december 1980, ‘De ‘tiende’ van Europa’.

84 *De Volkskrant*, 31 december 1980, ‘Grieken twijfelen te laat aan EG-mythe’.

opbloede.⁸⁵ Spanjes aanvankelijke motief tot toetreding was het beschermen van de jonge democratie door een sterkere verbondenheid met Europa.⁸⁶ Om economisch en sociaal een gelijke partner te zijn moest Spanje achterstanden op het economische vlak maar ook op dat van het dierenwelzijn wegwerken. De Spaanse dierenbescherming en enkele leden van het Europese Parlement uitten hun afschuw over de wreedheid tegen dieren tijdens Spaanse feestdagen en hoopten dat toetreding tot de EG zou leiden tot een einde aan het stierenvechten.⁸⁷ Het EG-lidmaatschap betekende voor Spanje ook de invoering van een BTW-tarief dat allerlei producten duurder zou maken en de onder het Franco-regime veertig jaar lang beschermde economie zou herstructureren. Met name de Nederlandse staatssecretaris van Economische Zaken Frits Bolkestein voelde de Spaanse regering aan de tand over het staatsmonopolie van oliemaatschappij Campsa; dit monopolie zou namelijk geleidelijk worden opgeheven. Volgens Bolkestein was het overigens een illusie om te denken dat ‘alles volgens het boekje zou lopen’.⁸⁸ Ook opende hij een door het ministerie van Landbouw georganiseerde Holland-manifestatie in Madrid om de Spanjaarden kennis te laten maken met Nederlandse producten. Want, zo schreef *De Telegraaf*: ‘Voor het Nederlandse product opent zich een markt van 36 miljoen consumenten’.⁸⁹ Minister van VROM Pieter Winsemius verwachtte overigens ook enkele problemen met Spanje: het land kon het Verenigd Koninkrijk gaan steunen in zijn verzet tegen milieumaatregelen.⁹⁰

1.4.3 1995: nieuwkomers Oostenrijk, Finland en Zweden

Een meerderheid van de bevolking in Oostenrijk, Zweden en Finland stemde in referenda in 1994 vóór lidmaatschap van wat inmiddels de Europese Unie (EU) was gaan heten. Het Noorse volk wees, net als in 1972, in een referendum toetreding af.⁹¹ Hoewel het economische en financiële aanzien van de EU met de komst van Oostenrijk, Finland en Zweden niet ‘schokkend’ zou veranderen, stonden deze landen er zeer verschillend voor, zo schreef de NRC. Oostenrijk benaderde het ideaalbeeld van een nieuwe lidstaat: weliswaar een verslechterend financieringstekort, maar een gezonde economische groei en lage werkloosheid. Bovendien leverde Oostenrijk de EU belangrijke contacten met Oost-Europa. Zweden had een zieltogende financiële sector, een flinke staatschuld, een bescheiden economische groei, maar een relatief lage werkloosheid. Finland kampte met een flink begrotingstekort maar had een redelijke economische groei. Al met al drie rijke maar worstelende nieuwe leden, oordeelde de NRC.⁹² Volgens het AD zou Zweden door toetreding veel meer gaan investeren in Nederland,⁹³ terwijl de Nederlandse agrarische sector veel meer producten zou kunnen afzetten in Zweden.⁹⁴

Door de toetreding van Oostenrijk, Finland en Zweden telde de EU vijftien lidstaten. In Brussel heerste geen euforie over de uitbreiding, zo schreef het AD.⁹⁵ Er was het besef dat de Europese motor niet soepel draaide; er schortte iets aan

85 *De Telegraaf*, 2 januari 1986, ‘Bescheiden vreugde in Spanje en Portugal over toetreding tot de EG’.

86 *De Volkskrant*, 4 januari 1986, ‘Europa is voor Spanje een ware onthulling’.

87 *Trouw*, 19 december 1985, ‘Spanje’s dierenbescherming put hoop uit toetreding tot de EG’.

88 *NRC Handelsblad*, 19 december 1985, ‘Bolkestein: monopolie Spaanse olieconcern vereist opheldering’.

89 *De Telegraaf*, 17 december 1985, ‘“Holland Manifestatie” moet Spanje openbreken’.

90 *NRC Handelsblad*, 24 december 1985, ‘Winsemius verwacht problemen met Spanje’.

91 <http://www.noorwegen.nl/policy/europe/policy/policy.htm>

92 *NRC Handelsblad*, 4 januari 1995, ‘Nieuwkomers Europese Unie hebben huis nog niet op orde’.

93 *Algemeen Dagblad*, 8 december 1994, ‘Nederland wordt Zweeds knooppunt’.

94 *Algemeen Dagblad*, 9 december 1994, ‘Zweedse boeren geven het goede voorbeeld’.

95 *Algemeen Dagblad*, 30 december 1994, ‘Verlamming grootste bedreiging voor Europa van de 15’.

de werking van het omvangrijke apparaat en er waren zorgen over de vooruitzichten van verdere integratie. De EU bleek een ‘papieren tijger’, zo ondervond men tijdens de gewapende conflicten in voormalig Joegoslavië, nadat deze federale staat in 1991 uiteen was gevallen. De Duitse minister van Buitenlandse Zaken Klaus Kinkel oordeelde dan ook dat de oorspronkelijke EG-werkmethoden moesten veranderen. De uitbreiding naar vijftien lidstaten vergde een aanpassing van de Europese instellingen. Als er niets veranderde, zou besluiteloosheid de EU verlammen.⁹⁶ Voor de toekomst van Europa was de verhouding tot Oost-Europa tevens doorslaggevend, zo schreef de NRC.⁹⁷ Volgens Trouw zou de EU zich inderdaad oostwaarts gaan uitbreiden, nu de Noren opnieuw tegen toetreding hadden gestemd. In Brussel heerste zelfs de verwachting dat een aantal Oost-Europese landen nog in de 20ste eeuw zou toetreden.⁹⁸ Dat werd uiteindelijk begin 21ste eeuw.

1.4.4 Begin 21ste eeuw: ‘big bang’ oostwaarts

Wie over honderd jaar naar de Europese eenwording kijkt, zo schreef de NRC, zou wel eens kunnen concluderen dat er ‘een regisseur met imperiale ambities’ achter heeft gezeten: van zes naar 25 lidstaten in dertig jaar.⁹⁹ Met de uitbreiding van de EU op 1 mei 2004 met tien landen uit voornamelijk het voormalige Sovjetblok was Rusland niet erg blij; er diende dan ook een nieuw verdrag tussen Brussel en Moskou te komen.¹⁰⁰ De tien toetreders waren: Cyprus, Estland, Hongarije, Letland, Litouwen, Malta, Polen, Slovenië, Slowakije en Tsjechië. De ‘big bang’ oostwaarts werd in Europa feestelijke begroet; in de nieuwe lidstaten met volksfeesten en in de oude vooral met conferenties voor bestuurders.¹⁰¹ De officiële uitbreidingsceremonie vond, misschien wel zo symbolisch, plaats in Dublin; Ierland gold net als Spanje als succesverhaal binnen de EU. Maar wellicht net zo symbolisch was de hermetisch van de buitenwereld afgesloten bekrachtiging van de uitbreiding.¹⁰² Een muur van agenten hield Ieren en actievoerders angstvallig weg van regeringsleiders.¹⁰³ Een domper op de feestvreugde wierp de referendumuitslag in het kersverse lid Cyprus, waar onverwacht de Grieks-Cyprioten tegen hereniging met het Turkse deel van het eiland stemden.¹⁰⁴

EU-politici beschouwden de uitbreiding over het algemeen als een ‘koopje’. De nieuwe leden moesten het doen met veel minder subsidies dan eerdere toetreders. Door de komst van over het algemeen arme voormalige Oostblok-landen moesten de zuidelijke EU-leden er rekening mee houden dat hun rol als lagelonenlanden zou worden overgenomen.¹⁰⁵ In Nederland zag de bloemenhandel door het wegvallen ‘van de papierwinkel’ grote kansen voor de export, vooral naar Polen.¹⁰⁶ Trouw maakte gewag van de verwachting dat met de nieuwe lidstaten het Europese Parlement opschoof richting centrumrechts, waarbij conservatieven en christen-democraten nog wel de grootste groepen zouden blijven.¹⁰⁷ Bovendien zou antisemitisme kunnen gaan toenemen, zo vermeldde

96 *Algemeen Dagblad*, 30 december 1994, ‘Verlamming grootste bedreiging voor Europa van de 15’.

97 *NRC Handelsblad*, 12 december 1994, ‘Adempauze voor Europa’.

98 *Trouw*, 3 november 1994, ‘Na Noors nee richt EU de blik op het Oosten’.

99 *NRC Handelsblad*, 17 april 2004, ‘Big bang kan leiden tot sociale ontwrichting’.

100 *Algemeen Dagblad*, 27 april 2004, ‘Groeit Europa maakt Moskou wantrouwend’.

101 *NRC Handelsblad*, 30 april 2004, ‘In het oosten feesten de burgers, het westen conferereert’.

102 *NRC Handelsblad*, 1 mei 2004, ‘Europa niet van de burger’.

103 *Trouw*, 1 mei 2004, ‘Gescheiden feesten in Dublin’.

104 *Trouw*, 22 april 2004, ‘Cyprus ontpopt zich als ettertje van Europa’; *de Volkskrant*, 24 april 2004 ‘Verdeeld Cyprus wordt wespennest voor EU’; *NRC Handelsblad*, 26 april 2004, ‘Speelruimte EU zeer beperkt’.

105 *NRC Handelsblad*, 24 april 2004, ‘Uitbreiding Europese Unie moest op een koopje’.

106 *Algemeen Dagblad*, 4 mei 2004, ‘Bloemenexport ruikt kansen na uitbreiding EU’.

107 *Trouw*, 14 april 2004, ‘Voorspelling: Europees Parlement schuift op naar rechts’.

de NRC; in de meeste nieuwe lidstaten moest nog een begin worden gemaakt met de verwerking van de collaboratie met de nazi's, terwijl in deze landen extreemrechts juist in opkomst was.¹⁰⁸

In Nederland vierde men de uitbreiding de dag na Koninginnedag niet erg uitbundig.¹⁰⁹ Een maand voor de toetreding wist een kwart van de Nederlanders nog niet dat de EU er tien leden bij kreeg, zo meldde *de Volkskrant*.¹¹⁰ Reden voor een feestje was er niet echt, meende het AD; bijna de helft van de Nederlanders zag meer na- dan voordelen in de uitbreiding zo bleek uit een eigen enquête.¹¹¹ Ook *de Volkskrant* concludeerde op basis van een eigen onderzoek dat nog maar een kleine meerderheid voorstander was van een verenigd Europa.¹¹² De euroscepsis mocht in Nederland toenemen, de meeste Europa-woordvoerders van de Tweede Kamerfracties zagen uitstekende kansen voor Nederland in een uitdijend Europa. Enkele oppositiefracties noemden wel bezwaren. Volgens de SP overschatte Nederland zijn eigen rol en de LPF maakte zich onder meer zorgen over 'de import van criminaliteit'.¹¹³ De paradox tussen de geestdrift onder politici en de toenemende scepsis onder de bevolking verwoordde NRC door de reclameslogan van de overheid 'Europa best belangrijk' te plaatsen tegenover de slogan 'Europa best wel eng'. Het was dan ook deze groeiende negatieve stemming over de EU die een schaduw wierp over de toetreding.¹¹⁴

Tekst en uitleg, daaraan ontbrak het bij de komst van nieuwe leden, zo was te lezen op de opiniepagina van de NRC. Bovendien dreigde de EU door het gemis aan duidelijke grenzen van Europa 'vast te lopen in verscheidenheid en onbestuurbaarheid; een dolgedraaide integratiemachine'. De eenwording riep zo xenofobie op en vergooide de kans op vrede en veiligheid.¹¹⁵ Om het Europa van 25 landen bestuurbaar te houden was de EU al begonnen een Europese grondwet te maken.¹¹⁶ Maar een opiniestuk in *de Volkskrant* benadrukte de averij die de EU had opgelopen in de Brusselse 'hooggestemde idealen en zwaarwichtige beleidsconcepten [...] waarbij Europese politici niet zelden geloven dat de burgers de verkeerde bril op hebben'.¹¹⁷

In 2007 breidde de EU verder uit met Bulgarije en Roemenië. 'Komen er weer een paar landen bij de EU?', reageerde een Brusselaar verbaasd toen een journalist hem vroeg naar deze aankomende uitbreiding. Het lijkt dan ook of de twee onopgemerkt via de achterdeur binnenkwamen, zo stelde *de Volkskrant*. Om de publieke opinie niet teveel op de proef te stellen hadden de meeste EU-landen, waaronder Nederland, besloten hun grenzen dicht te houden voor de verwachte stroom werkzoekenden.¹¹⁸ De toetreding van deze twee landen, daar was men het in de EU over eens, zou de laatste uitbreidingsronde van de 'oude stempel' zijn; eigenlijk voldeden beide landen onvoldoende aan de voorwaarden en bovendien was de 'big bang' in 2004 slecht bevallen. Kandidaat-lidstaten, waaronder naar verwachting als eerste Kroatië en Macedonië, zouden strenger en ieder op zich moeten worden beoordeeld, zeker waar het hervormingen van

108 NRC Handelsblad, 29 april 2004, 'Vrees voor antisemitisme in grotere EU'.

109 NRC Handelsblad, 30 april 2004, 'In het oosten feestten de burgers, het westen confereert'.

110 *De Volkskrant*, 2 april 2004, 'Kwart Nederlanders weet niets over uitbreiding EU'.

111 *Algemeen Dagblad*, 1 mei 2004, 'Burgers vrezen grotere EU'.

112 *De Volkskrant*, 1 mei 2004, 'Enthousiasme voor Europa neemt af'.

113 NRC Handelsblad, 30 april 2004, 'Merendeel Kamer positief over uitbreiding van de EU'.

114 NRC Handelsblad, 1 mei 2004, 'Europa niet van de burger'.

115 NRC Handelsblad, 1 mei 2004, 'Grenzeloos Europa en Nederlands belang'.

116 NRC Handelsblad, 1 mei 2004, 'Europese Unie uitgebreid tot 25 staten'.

117 *De Volkskrant*, 1 mei 2004, 'Herenigd maar onzeker'.

118 *De Volkskrant*, 30 december 2006, 'Komen er weer wat landen bij de EU?'

bestuur en rechterlijke macht betrof. Bovendien zouden de kandidaat-lidstaten geen concrete toetredingsdatum meer te horen krijgen.¹¹⁹

Maar ook al zouden de gegadigde landen klaar zijn, dan is de vraag of de EU er zelf klaar voor is. Het EU-verdrag werkt namelijk zolang er niet meer dan 27 leden zijn.¹²⁰ De nieuwe grondwet moest in die lacune voorzien, maar de Nederlandse en Franse bevolking hadden deze onlangs in een referendum verworpen. Tevens overheerste er, zoals *de Volkskrant* dat verwoordde, 'uitbreidingsvermoeidheid'.¹²¹ *Trouw* vermeldde dat 'slechts 45 procent van de inwoners van de Unie' verder wilde uitbreiden, en concludeerde dat de inwoners van de EU zich steeds meer naar binnen richtten en afsloten van de wereld.¹²² Een nog grotere meerderheid, zo meldde deze krant, was tegen toetreding van Turkije; alleen in Spanje was een meerderheid voor toetreding. Frankrijk had al aangegeven er eerst een referendum over te willen houden.¹²³ Deze aanhoudende negatieve sentimenten zou tegenstanders van Turkse toetreding in de kaart spelen, verwachtte *Trouw*.¹²⁴

119 *Algemeen Dagblad*, 16 december 2006, 'Europa wordt strenger'.

120 *NRC Handelsblad*, 5 januari 2007, 'Europa herijkt uitbreidingsstrategie'.

121 *De Volkskrant*, 14 december 2006, 'Europa trekt lering uit problemen met Turkije'.

122 *Trouw*, 15 december 2006, 'Achter de schermen hoopte men dat dit het begin van het einde van het Turkse toetredingsavontuur is'.

123 *De Volkskrant*, 30 december 2006, 'Komen er weer wat landen bij de EU?'.

124 *Trouw*, 15 december 2006, 'Achter de schermen hoopte men dat dit het begin van het einde van het Turkse toetredingsavontuur is'.

A2 Ontwikkelingen in de publieke opinie in de EU-lidstaten

Hoe de Europese eenwording in de Nederlandse kranten ontvangen is, hebben we in hoofdstuk A1 beschreven. Nu bekijken we hoe de publieke opinie over Europese samenwerking zich in de afgelopen vijftig jaar in de EU-lidstaten heeft ontwikkeld. We vergelijken de publieke opinie in Europese landen voor zover ze op dat moment lid waren van de EU.¹ Naast een feitelijke beschrijving zullen we ook proberen de ontwikkelingen te duiden. We doen dit in samenhang met belangrijke momenten in de geschiedenis van de EU. Tevens onderzoeken we of verschillen tussen generaties een verklaring bieden voor steun voor de EU.

In paragraaf 2.1 behandelen we de publieke opinie over Europese integratie in de jaren vijftig, zestig en de eerste helft van de jaren zeventig. In paragraaf 2.2 trekken we deze lijn door naar de periode 1973-2006. Hier brengen we ontwikkelingen in de publieke opinie in verband met belangrijke Europese gebeurtenissen. In paragraaf 2.3 kijken we of mensen die de oorlog hebben meegemaakt positiever denken over Europa dan anderen. Tot slot vergelijken we in paragraaf 2.4 opvattingen over het Verdrag van Maastricht met opvattingen over de Europese grondwet.

2.1 De periode 1952-1975

Er is slechts weinig cijfermateriaal over wat burgers vonden van de Europese integratie in de jaren vijftig en zestig. Dat komt misschien doordat de Europese eenwording als een eliteproject van start is gegaan; slechts gaandeweg komt er meer aandacht voor de burgers. In 1973 is de Eurobarometer gelanceerd, en vanaf dat moment is systematisch cijfermateriaal over de publieke opinie in alle lidstaten beschikbaar. Vóór die tijd moeten we ons behelpen met incidentele vragen uit andere onderzoeken, en met enquêtes die niet in alle lidstaten zijn afgenomen. Janssen (2001) heeft een uitgebreide speurtocht naar dergelijk materiaal ondernomen, en heeft op basis daarvan onderstaande tabel kunnen samenstellen, met opiniemateriaal vanaf 1952. Dit materiaal is gebaseerd op de vraag of mensen voorstander zijn van de eenwording van West-Europa. De lege plekken in de tabel laten zien dat alleen in Frankrijk, West-Duitsland, Italië en Groot-Brittannië² systematisch opiniemateriaal is verzameld. Voor Nederland en België zijn slechts twee metingen beschikbaar die van vóór 1970 stammen. Andere manco's van het materiaal zijn dat de vraagstelling niet in alle jaren gelijk was, en dat Janssen op een andere manier rapporteert dan in de Europese Verkenning gebruikelijk is. Hij meet de steun voor Europese integratie af aan het aandeel voorstanders verminderd met het aandeel tegenstanders, en rapporteert dus verschilcores. In de Europese Verkenning wordt traditiegetrouw het aandeel voorstanders vermeld. Ondanks deze tekortkomingen presenteren we toch deze data, omdat het voor die periode uniek cijfermateriaal betreft.

¹ Waar wij spreken over de EU, bedoelen we ook de voorlopers hiervan: EGKS, EG, etc. Om de leesbaarheid te bevorderen, spreken wij voor de gehele periode over EU.

² In de Europese Verkenning zijn wij gewend om over het Verenigd Koninkrijk (Groot-Brittannië plus Noord-Ierland) te rapporteren. Aangezien de gegevens van Janssen uit tabel 2.1 betrekking hebben op Groot-Brittannië, zullen we in deze paragraaf over Groot-Brittannië spreken, terwijl we in de rest van het hoofdstuk het Verenigd Koninkrijk aanhouden.

Tabel 2.1

Publieke steun voor Europese eenwording (percentage voorstanders minus percentage tegenstanders), 1952-1975 (vraagstelling a tenzij anders vermeld)

jaar/kwartaal	Frankrijk	België	Nederland	West-Duitsland	Italië	Groot-Brittannië
1952-3	44			60	43	43
1954-4	54			78	54	74
1955-1	34			66 ^c	44 ^c	57 ^c
1955-3		73				
1955-4	33			63 ^c	42 ^c	52 ^c
1956-1	39		72	73 ^c	59	49 ^c
1956-4	60			77		60 ^c
1957-2	46			68	52	52 ^c
1962-1	64	60	83	77	56	
1962-2	62			73 ^c	61 ^c	25 ^c
1964-1	75			73	75	41 ^c
1965-2	69			79	61	58 ^c
1967-2	65			85	64	48 ^c
1970-2 ^b	62	61	63	70	72	
1973-4 ^b	64	56	58	72	66	7
1975-2 ^b	73	52	57	74	74	29
1975-4 ^b	73	53	57	68	74	28

Vraagstelling a: Bent u, alles wel beschouwd, voor of tegen de eenwording van West-Europa?

Vraagstelling b: Bent u, alles wel beschouwd, voor, tegen of onverschillig over de eenwording van West-Europa?

Vraagstelling c: Bent u, alles wel beschouwd, voor of tegen de eenwording van West-Europa, inclusief [land van de respondent]?

Bron: Janssen (2001: 128)

Tabel 2.1 laat zien dat steun voor Europese integratie in de vroege jaren sterk kon schommelen. Deels heeft dit te maken met de manier van rapporteren. Mensen is gevraagd zich voor of tegen eenwording uit te spreken, zonder een neutrale categorie aan te bieden (dat gebeurde pas vanaf 1970). 5% meer voorstanders en 5% minder tegenstanders levert dan 10% meer steun op (er worden verschilcores gerapporteerd). Tegelijkertijd kunnen er voor deze schommelingen ook inhoudelijke verklaringen zijn. We komen daar aan het eind van deze paragraaf op terug.

Over de gehele periode bezien is de steun in West-Duitsland het grootst. Dit zal zeker te maken hebben met het ontstaan, de gevolgen en de nasleep van de Tweede Wereldoorlog. De drang om een nieuwe oorlog te voorkomen (en om de angst daarvoor bij andere lidstaten weg te nemen) en om aansluiting te vinden bij West-Europa, is in West-Duitsland waarschijnlijk het sterkst gevoeld. Overigens is de steun voor Europese integratie in alle lidstaten groot: voorstanders overstijgen tegenstanders in ruime mate. In Groot-Brittannië, van oudsher een eurosceptisch land, doet de steun voor Europese integratie in de periode 1952-1967 niet veel onder voor die in de overige lidstaten. Groot-Brittannië was toen nog geen lid van de (voorloper van de) EU, maar de vraag die de Britten toentertijd was voorgelegd had betrekking op Europese eenwording inclusief Groot-Brittannië. Vanaf het moment dat Groot-Brittannië daadwerkelijk toetrad tot de EU (1973), daalde de steun voor Europese integratie fors. In 1967 was er nog 48% meer voorstanders dan tegenstanders te vinden, in 1973 was dit gedaald tot 7%.³ Hetzelfde gebeurde overigens in Denemarken: hoewel de Denen in de jaren zestig nog uitgesproken voorstanders waren van het EU-lidmaatschap, bleek de eensgezindheid bij de uiteindelijke toetreding veel geringer (Janssen 1992:12). In 1975 loopt de steun in Groot-Brittannië weer op tot 29%. Desondanks lijkt op dat moment

3 Dit kan overigens ook te maken hebben met een verandering in de vraagstelling: vanaf 1970 wordt een neutrale antwoordcategorie aangeboden.

het verschil tussen Groot-Brittannië en de overige lidstaten te zijn ontstaan; in Frankrijk, België, Nederland, West-Duitsland en Italië is het verschil tussen voor- en tegenstanders twee tot drie keer zo groot als in Groot-Brittannië. In Frankrijk en Italië is de steun in de loop der jaren juist gegroeid; in 1975 voeren zij de lijst aan, op de voet gevolgd door West-Duitsland. In Nederland en België, landen waarvan we slechts een aantal meetpunten hebben, lijkt de steun voor Europese integratie tussen 1955 en 1975 licht gedaald te zijn, maar desondanks is het aantal voorstanders in 1975 nog altijd fors groter dan het aantal tegenstanders. Overigens kan bij deze daling ook de veranderde vraagstelling (het toevoegen van een neutrale antwoordcategorie) een rol hebben gespeeld.

Hoe kunnen we schommelingen in de publieke opinie in deze pioniersjaren nu verklaren? Volgens Janssen (2001: 19) is het onmogelijk om de start van de Europese samenwerking los te zien van de nasleep van de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog. De behoefte tot samenwerking komt voort uit de onzekere machtsverhoudingen in de wereld op dat moment. Europa was opgedeeld in twee invloedsferen: een westelijk gedeelte onder Amerikaanse invloed en een oostelijk gedeelte onder Russische invloed. 'De na 1947 hoog oplopende spanningen tussen beide sferen leidt zowel in West- als in Oost-Europa tot de oprichting van allerhande organisaties waarin West- respectievelijk Oost-Europese landen op economisch, militair en politiek gebied gaan samenwerken' (Janssen 2001: 20). Angst voor een Russische overheersing kan ook bij het publiek hebben bijgedragen tot meer *goodwill* voor West-Europese samenwerking. Zo zou de stijging van publieke steun in Frankrijk en Engeland in 1956 (met respectievelijk 21% en 11%) wel eens een gevolg kunnen zijn van de Hongaarse opstand en de Hongaarse bezetting door Rusland. Ook de Cubaanse raketcrisis (1962) en de Praagse Lente (1968) hebben misschien hun sporen nagelaten op de publieke opinie over West-Europese samenwerking.

Daarnaast hebben gebeurtenissen tijdens het proces van totstandkoming van de Europese samenwerking waarschijnlijk invloed gehad op de publieke opinie. Volgens Inglehart (1967: 98) heeft in 1954/1955 het mislukken van het Europese Defensie Gemeenschap-project geleid tot een vermindering van steun voor de Europese samenwerking. Omgekeerd leidde de voorspoedige implementatie van de gemeenschappelijke markt (1962) juist tot een optimistisch opinieklimaat. De opstelling van de Franse president Charles de Gaulle (uitgesproken voorstander van intergouvernementele samenwerking, en tegenstander van supranationale elementen) bemoeilijkte de Europese samenwerking in de tweede helft van de jaren zestig. Zo sprak De Gaulle tot twee maal toe zijn veto uit over toetreding van het Verenigd Koninkrijk tot de EU. Volgens Inglehart (1967:100) had het eerste veto van De Gaulle (14 januari 1963) een negatief effect op de publieke opinie over Europa in alle toenmalige lidstaten. In tabel 2.1 zien we dit effect niet terug, maar dat kan kloppen met Ingleharts argumentatie dat het veto van De Gaulle er niet zozeer toe leidde dat mensen zich opeens uitspraken tegen Europese samenwerking, maar dat ze er voor kozen om geen antwoord te geven.

'They were discouraged, but they did not go so far as to register an opinion against European integration, however. Instead, they abstained from answering. This is reflected in the substantial and consistent increase in 'no answer'-responses in each country' (Inglehart 1967: 100).

2.2 De periode 1973-2006

De Europese Verkenning 3 (CPB/SCP 2005: 12-14) bevat een overzicht van de ontwikkelingen in de publieke opinie over de afgelopen dertig jaar in de zes *founding fathers* van de EU (België, Nederland, Luxemburg, Frankrijk, Duitsland en Italië), aangevuld met de toetreders van 1973 (Verenigd Koninkrijk, Ierland en Denemarken). Daarin keken we naar het aandeel respondenten dat het EU-lidmaatschap van het eigen land een goede zaak vindt, dat meer voordelen dan nadelen ziet aan het EU-lidmaatschap, en dat teleurgesteld zou zijn als de EU werd opgeheven. De publieke opinie in deze negen landen bleek zich volgens geheel eigen patronen te hebben ontwikkeld, maar de drie indicatoren vertoonden binnen de lidstaten een tamelijk parallelle ontwikkeling. We herhalen daarom de meest gebruikte indicator van de drie – het is een goede zaak dat het eigen land lid is van de EU – en vullen de tijdlijnen aan met recente jaren. De ontwikkelingen op deze indicator blijken immers een goede voorspeller voor de ontwikkelingen op beide andere indicatoren. In de tekst nemen we de bevindingen van twee jaar geleden mee.

De presentatie van de cijfers wijkt enigszins af van Europese Verkenning 3: we presenteren ditmaal het voortschrijdend gemiddelde over drie meetpunten. Dit betekent dat het percentage dat vermeld wordt in het voorjaar van 2006, het gemiddelde is van de metingen van najaar 2005, voorjaar 2006 en najaar 2006. Dit heeft als voordeel dat plotselinge uitschieters op één enkel meetmoment worden gedempt door de metingen van een half jaar eerder en later. Vaak is het immers moeilijk om te verklaren waarom, bijvoorbeeld, in het voorjaar van 1983 de steun in België plotseling sterk daalde, terwijl deze een half jaar later weer aantrok. Langduriger dalingen (of stijgingen) blijven echter wel zichtbaar. Hierdoor zijn de langetermijntrends, waar het ons in dit hoofdstuk om gaat, makkelijker te herkennen.

Nog een verschil met Europese Verkenning 3 is dat we een tijdbalk hebben toegevoegd met een aantal belangrijke Europese gebeurtenissen. Dit maakt het mogelijk om ontwikkelingen in de publieke opinie aan deze gebeurtenissen te relateren (al kunnen we natuurlijk geen oorzakelijk verband aantonen).

De meest opvallende uitkomst is dat het niveau van steun voor de EU sterk verschilt tussen de lidstaten. In Luxemburg en Nederland ligt de steun over de hele periode vrij stabiel op een hoog niveau (met voor Nederland wel enige trendmatige daling vanaf de jaren negentig), en vanaf midden jaren tachtig geldt dit ook voor Ierland. In Denemarken is midden jaren tachtig een trend ingezet van een gestaag stijgende steun, waarmee het land in recente jaren niet langer tot de eurosceptici, maar tot de middenmoot hoort.⁴ In het Verenigd Koninkrijk is de steun voor de EU over de gehele periode het laagst. In Italië en Frankrijk lijkt vanaf eind jaren tachtig trendmatig enige daling in de steun op te treden. Duitsland en België laten juist in de jaren negentig scherpe dalingen in de steun zien. In Europese Verkenning 3 brachten we deze in verband met dalingen in het institutioneel en politiek vertrouwen, die in Duitsland een gevolg zouden zijn van de eenwording met de voormalige DDR, en in België van een aantal politieke en justitiële affaires. In recente jaren zien we een lichte daling van de steun in Nederland en Frankrijk, waarschijnlijk onder invloed van de referenda over de Europese grondwet in 2005. In Italië zette in het begin van dit millennium

4 Begin jaren tachtig spraken de inwoners van Groenland, als onderdeel van Denemarken aangesloten bij de EU, zich in een referendum uit voor terugtrekking uit de EU (bron: www.europa-nu.nl). Sinds 1985 hoort Groenland niet meer bij de EU. Hiermee verdween een eurosceptisch deel van de Deense bevolking uit de volksraadplegingen van de Eurobarometer, een gedeeltelijke verklaring wellicht waarom de Deense publieke opinie vanaf halverwege de jaren tachtig positiever werd.

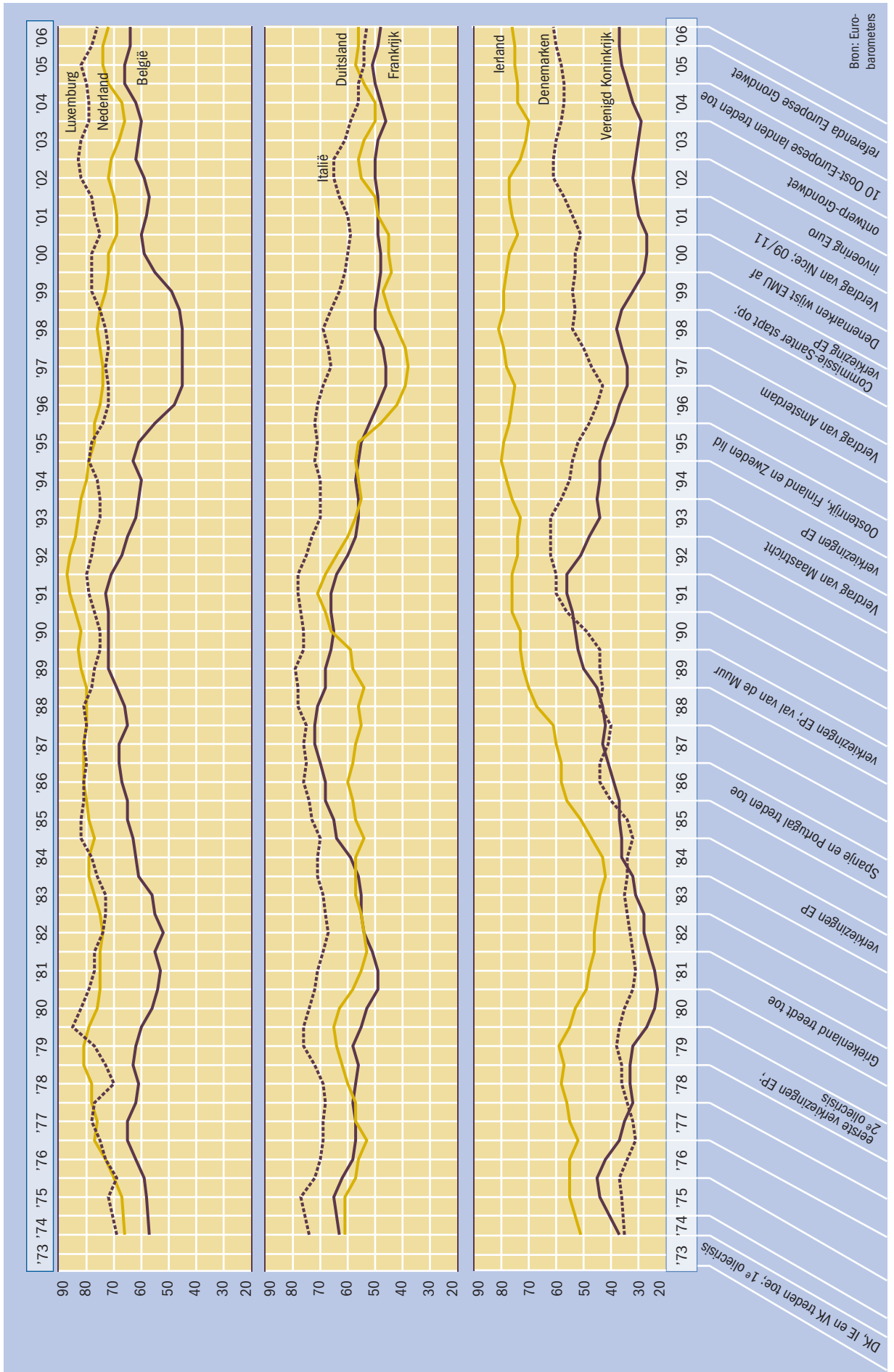
een gestage daling van de steun in, die nog steeds aanhoudt. In Luxemburg zien we recentelijk een vrij scherpe daling in de steun. In België stijgt de steun het laatste jaar juist enigszins. In het Verenigd Koninkrijk, Ierland en Denemarken trekt de steun gestaag aan sinds 2004.

Welk beeld ontstaat er nu als we de ontwikkelingen in de publieke opinie relateren aan een aantal belangrijke Europese gebeurtenissen? In België, Nederland en Luxemburg is de steun ten tijde van de eerste oliecrisis, begin jaren zeventig, relatief laag, om vervolgens te stijgen. Rond de tweede oliecrisis, eind jaren zeventig, zet in België en Nederland weer een daling in, in Luxemburg wat later. In alledrie de landen stijgt de steun vanaf 1982/83 licht, tot aan de Val van de Muur in 1989, die in Luxemburg een daling inluidt. In Nederland en België begint de steun pas te dalen ten tijde van het Verdrag van Maastricht in 1992. Deze daling houdt in alledrie de landen gedurende de gehele jaren negentig aan. Met het inluiden van het nieuwe millennium stabiliseert de steun, of trekt zelfs weer aan. Rond de invoering van de euro in 2002 zien we in deze drie landen nauwelijks veranderingen in de publieke opinie. In recente jaren treden dalingen op rondom de toetreding van tien Midden- en Oost-Europese landen en de referenda over de Europese grondwet.

In Frankrijk, Duitsland en Italië krabbelt de steun zo rond de tweede oliecrisis juist op uit een dal. In de jaren tachtig zit de steun overal in de lift. De Val van de Muur gaat in Duitsland gepaard met een stijging, in Frankrijk en Italië juist met een daling. Rond het Verdrag van Maastricht is in alledrie de lidstaten sprake van dalende steun. Net als in België, Nederland en Luxemburg zijn de jaren negentig gekenmerkt door die daling. De invoering van de euro valt samen met stijgingen in de steun in Duitsland en Italië, terwijl de steun in Frankrijk min of meer stabiel blijft. De toetreding van tien Midden- en Oost-Europese landen gaat in alledrie de lidstaten gepaard met een daling in de steun. Tevens zien we na de referenda over de Europese grondwet in Frankrijk en Italië een daling.

In Denemarken, Ierland en het Verenigd Koninkrijk tot slot doen zich geen opvallende ontwikkelingen voor rondom beide oliecrises. De eerst helft van de jaren tachtig vertoont een daling. Ten tijde van de toetreding van Spanje en Portugal trekt de steun weer aan. Rondom de Val van de Muur is er sprake van stijgende steun in deze drie landen. In het Verenigd Koninkrijk en Denemarken zien we een dalende teneur rondom het Verdrag van Maastricht en de toetreding van Oostenrijk, Finland en Zweden. In Ierland vindt in die periode juist een stijging plaats. Rond de invoering van de euro piekt de steun licht, gevolgd door een daling die een dieptepunt bereikt rond de toetreding van tien Midden- en Oost-Europese landen. Sindsdien stijgt de steun in alle drie de lidstaten licht.

Het valt niet mee om in deze ontwikkelingen een duidelijk patroon te ontdekken. De toetredingen van Griekenland, Spanje, Portugal, Oostenrijk, Finland en Zweden hebben geen ondubbelzinnig effect op de publieke opinie. Waarschijnlijk waren deze toetredingen weinig controversieel (zie ook hoofdstuk A1 voor Nederlandse krantenberichten rondom toetredingen). Anders ligt dit bij de toetreding van de tien Midden- en Oost-Europese landen op 1 mei 2004. Die lijkt tot een Europa-brede daling van de steun te leiden. Verder daalt begin jaren negentig, rond het Verdrag van Maastricht, de steun in vrijwel alle lidstaten. Ook (het publiek debat over) de Europese grondwet lijkt in een deel van de landen een negatief effect op de publieke opinie te hebben (op beide gebeurtenissen komen we in § 2.4 terug). De oliecrises en de Val van de Muur krijgen uiteenlopende reacties in de hier bestudeerde landen.

Figuur 2.1

Steun voor de EU: percentage van de bevolking van 15 jaar en ouder dat EU-lidmaatschap van eigen land een goede zaak vindt, gecombineerd met Europese gebeurtenissen, 1973-2006

Ook de invoering van de euro heeft, wellicht tegen de verwachting in, geen eenduidig effect op de publieke opinie. Al met al maken de lidstaten vooral verschillende ontwikkelingen door. De invloed van Europese gebeurtenissen is lang niet altijd evident. Causaliteit laat zich niet vaststellen; ontwikkelingen rondom Europese gebeurtenissen kunnen ook andere oorzaken hebben, zoals de economische conjunctuur of de nationale context en nationale gebeurtenissen. Diverse auteurs (bv. Díez Medrano 2003 en Janssen 2001) wijzen op het belang van nationale gebeurtenissen en de nationale geschiedenis voor houdingen ten aanzien van Europa. We komen hierop terug in de afsluitende paragraaf van dit hoofdstuk.

2.3 Verschillen tussen generaties

In paragraaf 2.2 lieten we de schommelingen in de publieke opinie zien in iedere lidstaat. Wat veroorzaakt die veranderingen? Eén van de oorzaken zou kunnen liggen in een veranderende bevolkingssamenstelling. Het is goed voorstelbaar dat mensen die de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt positiever denken over Europese integratie dan anderen, omdat voor hen vrede op het Europese continent minder vanzelfsprekend is. Vooroorlogse generaties zouden dan pro-Europeser zijn dan naoorlogse generaties. Aangezien met het verstrijken van de tijd steeds minder mensen de oorlog hebben meegemaakt, kan dit verklaren waarom de publieke opinie in een land over het geheel genomen negatiever wordt. Er is dan sprake van een generatie-effect: mensen zijn niet zozeer van mening veranderd over Europa, maar oudere generaties zijn vervangen door jongere. Ook andere generatie-effecten zijn voorstelbaar. In deze paragraaf onderzoeken we in hoeverre generaties verschillen in hun opvattingen over de EU, en hoe deze verschillen zich in de tijd ontwikkelen. In tabel 2.2 wordt per lidstaat voor vier generaties gekeken naar opvattingen over het EU-lidmaatschap. Dit doen we in 1975, 1985, 1995 en 2005. De twee jongste generaties doen pas in 1985 respectievelijk 2005 mee, omdat zij eerder nog niet geboren waren, of jonger waren dan 15 jaar. We rapporteren afwijkingen van de gemiddelde score per lidstaat per meetmoment.

De veronderstelling dat vooroorlogse generaties positiever over Europa zouden denken dan naoorlogse, blijkt slechts zeer ten dele te kloppen. In Denemarken gaat deze veronderstelling op, maar in de loop van de tijd wordt het verschil tussen de voor- en naoorlogse generaties kleiner, om in 1995 nagenoeg verdwenen te zijn. In het Verenigd Koninkrijk en Ierland zijn voor- en naoorlogse generaties in 1975 ongeveer even *Europa-minded*; in latere jaren zijn naoorlogse generaties positiever dan vooroorlogse. Voor de overige zes lidstaten (de *founding fathers* van de EU) geldt in sommige gevallen dat er geen verschil is tussen de generaties, maar in de meeste dat naoorlogse generaties juist positiever over Europa denken dan vooroorlogse.⁵

⁵ In Luxemburg gaat dit niet helemaal op: daar zijn vooroorlogse generaties in 2005 het meest positief over het EU-lidmaatschap.

Tabel 2.2

Opvattingen over EU-lidmaatschap naar generatie, afwijkingen van landengemiddelde per meetmoment (in cellen % dat EU-lidmaatschap een goede zaak vindt^a)

	1975	1985	1995	2005
Denemarken	38	33	52	57
- geboren t/m 1940	4	5	1	-1
- 1941-1960	-5	-4	-1	-8
- 1961-1980	.	-1	1	3
- 1981-1990	.	.	.	13
Verenigd Koninkrijk	48	37	42	35
- geboren t/m 1940	1	-1	-6	-9
- 1941-1960	-2	-1	4	-3
- 1961-1980	.	2	4	4
- 1981-1990	.	.	.	8
Ierland	58	54	77	75
- geboren t/m 1940	2	-4	-5	-2
- 1941-1960	-3	0	1	-2
- 1961-1980	.	4	2	2
- 1981-1990	.	.	.	-2
Nederland	66	79	81	74
- geboren t/m 1940	-2	-6	-6	-3
- 1941-1960	3	5	1	-2
- 1961-1980	.	3	3	1
- 1981-1990	.	.	.	2
België	58	65	62	63
- geboren t/m 1940	-6	-4	-4	-7
- 1941-1960	9	1	1	-6
- 1961-1980	.	7	3	4
- 1981-1990	.	.	.	14
Luxemburg	70	82	77	83
- geboren t/m 1940	-1	1	1	6
- 1941-1960	2	-4	2	-4
- 1961-1980	.	5	-2	0
- 1981-1990	.	.	.	3
Duitsland	61	55	55	56
- geboren t/m 1940	-3	-5	-5	-4
- 1941-1960	5	7	2	-2
- 1961-1980	.	2	4	-1
- 1981-1990	.	.	.	10
Italië	74	73	71	53
- geboren t/m 1940	-1	-4	-6	-12
- 1941-1960	0	2	2	0
- 1961-1980	.	7	3	5
- 1981-1990	.	.	.	4
Frankrijk	65	67	55	49
- geboren t/m 1940	-1	-5	-4	-3
- 1941-1960	1	4	0	-4
- 1961-1980	.	3	3	0
- 1981-1990	.	.	.	8

a Percentage dat aangeeft het EU-lidmaatschap van het eigen land een goede zaak te vinden, en dus niet kiest voor 'een slechte zaak', 'goed noch slecht' of 'weet niet'.

Bron: EB 3, EB 4 (1975), EB 23, EB 24 (1985), EB 43.0, EB 43.1, EB 43.1B, EB 44.0, EB 44.1 (1995), EB 63.4, EB 64.2 (2005)

Inglehart (1970; 1997) geeft in zijn theorie over de Stille Revolutie, die betrekking heeft op de politieke waarden van mensen, een verklaring voor dit verschil tussen de generaties. Hij onderscheidt materialisten en postmaterialisten. Postmaterialisten zijn mensen die waarde hechten aan zaken zoals zelfverwezenlijking, vrijheid van meningsuiting en democratie, terwijl materialisten economische zekerheid, veiligheid en ordehandhaving belangrijk vinden. De Tweede Wereldoorlog is de waterscheiding tussen deze twee groepen. Volgens Inglehart behoren mensen die vóór de Tweede Wereldoorlog geboren zijn voornamelijk tot de materialisten, terwijl postmaterialisten meestal ná de Tweede Wereldoorlog geboren zijn. Vroege socialisatie, aldus Inglehart, is bepalend voor de positie die mensen later zullen innemen. En dus zullen mensen die zijn opgegroeid in welvaart vaker postmateriële waarden aanhangen (materiele zaken zijn immers een gegeven), terwijl mensen die in hun jeugd armoede gekend hebben vaker materiële waarden zullen aanhangen. Volgens deze theorie zullen de postmaterialisten vaker voorstander zijn van Europese integratie dan de materialisten, omdat postmaterialisten de Europese integratie zien als een middel voor sociale hervormingen, en omdat ze veel sterker hechten aan intellectuele uitdagingen, waardoor ook hun politieke blikveld ruimer is (Inglehart 1971; Janssen 1992).

Tot het begin van de jaren negentig was Ingleharts Stille Revolutie-theorie de theorie om steun voor Europese integratie te verklaren, en zij is dan ook verschillende malen getoetst (Janssen 1991; Gabel 1998). Uit die toetsingen blijkt dat Ingleharts theorie slechts binnen bepaalde randvoorwaarden hout snijdt. Zij blijkt alleen in de oorspronkelijke zes lidstaten een verklaring voor opvattingen over de EU te bieden, en het effect is in vergelijking met andere verklarende factoren beperkt. De verklaringskracht van Ingleharts theorie lijkt in de loop der jaren afgenomen te zijn. Op recentere verklaringen voor opvattingen over de EU, zoals utilitarisme en identiteitsgevoelens, komen we in de volgende hoofdstukken terug.

Tegen onze verwachtingen in, blijkt ervaring met de Tweede Wereldoorlog dus niet te resulteren in positievere opvattingen over de Europese integratie. Ander onderzoek (Renselaar et al. 2006) laat echter zien dat de oorlogservaring wel op een andere manier effect heeft. Mensen die de oorlog hebben meegemaakt blijken Europa veel vaker met vrede te associëren dan mensen die na die tijd werden geboren. ‘Jongere generaties associëren Europa nauwelijks nog met het oorspronkelijke vredesideaal’ (Renselaar et al. 2006: 19).

Al met al lijkt het er niet op dat generatie-effecten verantwoordelijk zijn voor de veranderingen in de publieke opinie. In veel landen lijken de generaties mee te bewegen met de algemene trends. In Ierland zie je bijvoorbeeld over de gehele linie een stijging van 58% naar 75%. De verschillende generaties Ieren zitten heel dicht tegen dit landengemiddelde aan, getuige de kleine verschillen. Blijkbaar werden mensen van alle generaties positiever over de EU, en kunnen we het verschil dus niet verklaren uit het vervangen van de generaties. Wel geldt in veel landen dat de positie van generaties ten opzichte van het landengemiddelde over de gehele periode min of meer stabiel blijft. Zo zien we vaak dat de oudste generatie op alle tijdstippen wat negatiever is over Europese integratie dan gemiddeld (in latere jaren neemt de afstand tot het gemiddelde vaak wat toe), terwijl de jongste twee generaties juist wat positiever zijn. Er zijn dus verschillen tussen generaties, maar die verschillen verklaren niet de totale bewegingen in de publieke opinie.

2.4 Het Verdrag van Maastricht en de Europese grondwet

In deze paragraaf belichten we de opvattingen over twee specifieke kwesties: het Verdrag van Maastricht en de Europese grondwet. In 2005 legden enkele lidstaten de Europese grondwet per referendum voor aan de bevolking. Spanjaarden en Luxemburgers stemden in meerderheid voor, Fransen en Nederlanders in meerderheid tegen. Dit was echter niet het eerste verdrag waarover burgers zich konden uitspreken.⁶ In 1992/'93 werd in Denemarken, Ierland en Frankrijk gestemd over het Verdrag van Maastricht. In Frankrijk en Ierland stemde een meerderheid van de bevolking voor. In Denemarken werd in eerste instantie tegen gestemd en waren tussentijdse onderhandelingen (Edinburgh) nodig om het verdrag voor de Denen acceptabeler te maken. In tabel 2.3 vatten we samen hoe burgers van de toenmalige EU-lidstaten in 1993 (een aantal maanden na de referenda) tegen het Verdrag van Maastricht aankeken. Is men bekend met het verdrag en zou men in een (hypothetisch) referendum voor of tegen stemmen? Tevens kijken we naar opvattingen over losse voorstellen uit het verdrag. Tot slot is ter vergelijking een kolom toegevoegd met opvattingen over de Europese grondwet. Ook deze meting is een aantal maanden na de referenda uitgevoerd (najaar 2005).

Tabel 2.3

Opvattingen over het Verdrag van Maastricht als geheel (voorjaar 1993), over diverse voorstellen uit het Verdrag van Maastricht (voorjaar 1993) en over de Europese grondwet (najaar 2005), afwijkingen van landengemiddelde^a (in procenten)

	1993								2005	
	voor Maas- tricht ^b	kennis Maastricht ^c	voor één munt ^d	voor gemeen- schap. buitenlandse politiek ^e	voor gemeen- schap. beleid tav immigratie ^f	voor gemeen- schap. beleid tav drugs en misdaad ^g	voor meer macht Europees Parlement ^h	voor Europese regering ⁱ	voor subsi- diariteit ^j	voor de grondwet ^k
landengemiddelde	45	18	57	66	75	90	60	53	57	52
Denemarken	9	25	-28	-7	-3	3	-14	-25	12	-4
Verenigd Koninkrijk	-16	-6	-25	-13	-3	3	-9	-12	5	-10
Ierland	17	9	11	-6	-4	-3	0	-4	-1	3
Nederland	13	3	1	3	10	4	9	11	-5	5
België	2	-6	12	4	0	-2	4	10	-9	21
Luxemburg	0	-1	6	7	7	1	-1	8	-1	
Duitsland	-4	-6	-28	4	8	0	-1	2	6	
Italië	-2	1	23	7	0	3	10	6	-6	
Griekenland	0	3	14	7	0	-3	-1	4	7	
Frankrijk	0	-1	1	1	-4	-1	1	3	-2	6
Spanje	-8	-12	11	0	-2	-2	-1	4	-9	
Portugal	-11	-13	2	-7	-13	-2	-2	-6	-3	3

a Gemiddelde van de twaalf lidstaten zonder rekening te houden met aantal inwoners per lidstaat.

b % dat in een hypothetisch referendum voor het Verdrag van Maastricht zou stemmen.

c % dat aangeeft zeer goed of tamelijk goed bekend te zijn met het Verdrag van Maastricht.

De volgende vragen betreffen losse voorstellen uit het Verdrag van Maastricht:

d % dat voorstander is van een Economische en Monetaire Unie met één munt die in de plaats komt van alle munteenheden van de EG-landen.

e % dat voorstander is van een gemeenschappelijke buitenlandse politiek ten aanzien van landen buiten de EG.

f % dat voorstander is van gemeenschappelijke regels over politiek asiel, vluchtelingen en immigratie.

g % dat voorstander is van een nauwe samenwerking inzake de bestrijding van de handel in drugs en van de georganiseerde misdaad.

h % dat vindt dat het rechtstreeks gekozen Europees Parlement meer te zeggen moet krijgen over Europese wetgeving.

i % dat voorstander is van een Europese regering die verantwoording aflegt aan het Europees Parlement en de Europese Raad.

j % dat vindt dat de EG alleen maar verantwoordelijk moet zijn voor zaken die niet effectief kunnen worden afgehandeld door de nationale regeringen.

k % dat geheel of enigszins voorstander is van de Europese grondwet.

Bron: EB 39.0 (voorjaar 1993); EB 64.2 (najaar 2005)

6 Het Verdrag van Maastricht (Denemarken, Ierland en Frankrijk) en het Verdrag van Nice (Ierland) zijn onderwerp van referenda geweest. Andere referenda betroffen onder andere toetreding tot de EU, continuering van het EU-lidmaatschap, de Europese Akte en deelname aan de Economische en Monetaire Unie.

Een snelle blik leert dat de voorstellen uit het Verdrag van Maastricht over het algemeen positief ontvangen zijn. Er is vooral veel steun voor gemeenschappelijk beleid op evident grensoverschrijdende terreinen, zoals immigratie en georganiseerde misdaad. Procedurele voorstellen (macht Europees Parlement, Europese regering, subsidiariteit) zijn wat minder populair, alhoewel ook hiervoor (EU-breed) meerderheidssteun te vinden is. Steun voor één munt varieert sterk, van 29% in Denemarken en Duitsland (sterke eigen munt) tot 80% in Italië (zwakke eigen munt). De roep om subsidiariteit is opvallend groot in de eurosceptische landen het Verenigd Koninkrijk en Denemarken. Kennis van het verdrag is het grootst in Ierland en Denemarken. Hier geven respectievelijk 27% en 43% aan zeer goed of tamelijk goed bekend te zijn met het Verdrag van Maastricht. Waarschijnlijk speelt een rol dat deze lidstaten daadwerkelijk een referendum over het verdrag hebben gehouden (dit geldt overigens ook voor Frankrijk). Kennis over het verdrag is het kleinst in Portugal, waar slechts 5% aangeeft zeer goed of tamelijk goed bekend te zijn met het verdrag. Op basis van deze cijfers zou het Verdrag van Maastricht per referendum alleen in Denemarken, Ierland en Nederland zijn goedgekeurd, terwijl tegelijkertijd voor de afzonderlijke voorstellen in bijna alle lidstaten meerderheidssteun is. Overigens spreekt Janssen in 1992 de verwachting uit dat Nederlanders, wanneer ze daar de gelegenheid toe hadden gekregen, inderdaad voor het Verdrag van Maastricht zouden hebben gestemd (Janssen 1992: 12).

Vergelijking van steun voor Maastricht en steun voor de grondwet is door de verschillende vraagstellingen erg lastig. In 1993 gaf gemiddeld 45% aan in een denkbeeldig referendum voor het Verdrag van Maastricht te stemmen. In 2005 is 52% geheel of enigszins voorstander van de Europese grondwet.⁷ Steun voor de grondwet is het grootst in België (73%) en het kleinst – maar nog altijd substantieel – in het Verenigd Koninkrijk (42%). In Frankrijk en Nederland, waar de bevolking eerder dat jaar in meerderheid tegen de grondwet stemde, zijn desondanks meerderheden ‘geheel of enigszins’ voor de grondwet (resp. 58% en 57%).⁸ Als we de lidstaten waar de vraag over de grondwet gesteld is van positief naar negatief rangschikken, nemen Nederlanders de derde plaats in. Bij het Verdrag van Maastricht is dat de tweede plaats.

Deze cijfers relativiseren enigszins de veronderstelde eurosceptis die uit de referenda over de Europese grondwet zou spreken. Wanneer we de uitkomsten van de daadwerkelijk gehouden referenda over het Verdrag van Maastricht en de Europese grondwet⁹ vergelijken, lijkt het enthousiasme voor de grondwet in 2005 gemiddeld niet kleiner dan destijds voor Maastricht. De relatieve positie die Nederlanders in tabel 2.3 innemen tegenover de grondwet komt min of meer overeen met hun positie ten aanzien van Maastricht twaalf jaar eerder. Destijds hebben de stemmingen rondom het verdrag er ook niet toe geleid dat burgers zich van Europa afwendden. Volgens Janssen (1992:1) veroorzaakte het Deense ‘nee’ tegen het verdrag in eerste instantie zowel verbazing als paniek en verontwaardiging in de overige lidstaten (een reactie die lijkt op wat we zagen na het Franse en Nederlandse ‘nee’ tegen de grondwet), maar resulteerde dit niet in blijvende eurosceptis; ook niet in Denemarken zelf, waar de publieke opinie in de loop der jaren juist positiever is geworden. In paragraaf

7 Bij het Verdrag van Maastricht gaat het om de intentie om voor te stemmen in een (hypothetisch) referendum, bij de Europese grondwet gaat het om ‘geheel of enigszins’ voor zijn.

8 Het blijft lastig te verklaren waarom in Frankrijk en Nederland volgens deze cijfers toch meerderheden ‘geheel of enigszins’ voor de grondwet zijn. Los van het feit dat bij beide referenda ook andere zaken dan de inhoud van de grondwet een rol speelden, is ‘enigszins’ voor zijn wellicht niet voldoende reden om voor te stemmen.

9 Spanje (77% voor), Frankrijk (45% voor), Nederland (38% voor) en Luxemburg (57% voor).

2.2 zagen we dat steun voor het EU-lidmaatschap in de meeste landen daalde rondom het Verdrag van Maastricht, maar zich in de daaropvolgende jaren herstelde. Hoewel ontwikkelingen uit het verleden geen garanties bieden voor de toekomst, kan iets dergelijks zich ook nu weer voltrekken. De steun is na de referenda over de grondwet in een aantal lidstaten gedaald (overigens minder dan destijds rond Maastricht), maar lijkt zich in de meeste gevallen alweer te herstellen. In ieder geval leert het verleden ons dat de publieke opinie veerkrachtig is en dat verdeeld ontvangen verdragen geen blijvende gevolgen hoeven te hebben.

Oordelen over Europese verdragen blijken samen te hangen met algemene oordelen over de EU. Mensen die positief oordelen over het eigen EU-lidmaatschap, spreken in 1993 vaker de intentie uit in een (hypothetisch) referendum voor het Verdrag van Maastricht te stemmen,¹⁰ en zijn vaker voorstander van losse voorstellen uit het verdrag. Een uitzondering hierop is het oordeel over het subsidiariteitsbeginsel in Frankrijk, België, Italië en het Verenigd Koninkrijk. Hier geldt dat mensen die positief oordelen over het eigen EU-lidmaatschap, juist minder vaak voorstander zijn van het subsidiariteitsbeginsel. Je zou dit zo kunnen interpreteren dat deze ‘euro-enthousiastelingen’ liever méér dan minder EU zien. In 2005 zijn opvattingen over de grondwet positief gecorreleerd met opvattingen over het EU-lidmaatschap. Hoe positiever men is over het EU-lidmaatschap, hoe vaker men voorstander is van de grondwet.¹¹

2.5 Afsluitend

De publieke opinie heeft zich in verschillende lidstaten op een geheel eigen wijze ontwikkeld. Europese gebeurtenissen blijken in de lidstaten soms tot vergelijkbare, maar vaak ook tot uiteenlopende ontwikkelingen te leiden. Al met al is het zaak de invloed van Europese factoren op de publieke opinie niet te overschatten, en de invloed van andere factoren niet te onderschatten.

In de literatuur wordt benadrukt dat nationale ontwikkelingen van groot belang zijn voor de publieke opinie over Europa. In 2005 schreven wij hierover dat *‘[...] historische nationale gebeurtenissen van grote invloed [zijn] op de publieke opinie ten aanzien van de EU. Onderzoek van Díez Medrano (2003) laat zien dat er heel verschillende motieven achter steun voor de EU kunnen zitten. Hij relateert het hoge niveau van steun voor de EU in Spanje aan de drijfveer om het land te moderniseren en te breken met de eeuwenoude traditie van isolatie. De steun in Duitsland zou samenhangen met het verlangen om angsten van andere Europeanen voor de holocaust en de Tweede Wereldoorlog weg te nemen. Het lage niveau van steun in het Verenigd Koninkrijk wordt in verband gebracht met de emotionele binding aan the British Empire. Op basis van Eurobarometer- en andere data, die tot vijftig jaar teruggaan in de tijd, benadrukt ook Janssen (2001) het belang van nationale factoren in de verklaring van veranderingen in de publieke steun voor de EU. “De natiestaten blijven in één of andere vorm – politieke context, communicatiestructuren, cultuur, historie, enz. – van buitengewoon belang voor de ontwikkeling van de publieke opinie ten aanzien van de EU” (Janssen 2001: 139). Gezien de voortdurende verschillen in nationale ontwikkelingen lijken landoverstijgende (EU-gerelateerde) factoren nog steeds van ondergeschikt belang’ (CPB/SCP 2005: II-15).*

10 Deze samenhang is het sterkst in Denemarken ($r = 0,64$) en het zwakst in Luxemburg ($r = 0,26$).

11 De samenhang is het sterkst in Denemarken ($r = 0,56$), en het zwakst in Ierland ($r = 0,26$).

De gegevens uit dit hoofdstuk suggereren eveneens dat de nationale context invloed heeft op de manier waarop Europese gebeurtenissen in de publieke opinie ontvangen worden. In de volgende hoofdstukken zien we in hoeverre de inschatting van het nationaal belang en gevoelens van nationale identiteit invloed hebben op opvattingen over de EU.

A3 De huidige publieke opinie in Europa

Dit hoofdstuk schetst de huidige publieke opinie in de EU met 27 lidstaten, aan de hand van landencijfers die zijn ontleend aan bevolkingsenquêtes. We maken gebruik van Eurobarometers uit 2006, toen Bulgarije en Roemenië nog geen lid waren. Aangezien we vaak wel over gegevens uit die landen beschikken, zullen we het toch hebben over het Europa van de 27 lidstaten. We beginnen in paragraaf 3.1 met enkele indicatoren voor tevredenheid en algemene waarden om iets over de culturele diversiteit van de EU te zeggen. Paragraaf 3.2 belicht indicatoren die verschillen in opvattingen over het eigen land en de EU in kaart brengen. Paragraaf 3.3 behandelt verschillen in betrokkenheid bij en informatie over de EU. In paragraaf 3.4 bekijken we hoe momenteel de meningen liggen over steun voor de Europese integratie. In paragraaf 3.5 zien we hoe de voorkeur voor Europese samenwerking op afzonderlijke beleidsterreinen ligt. Tot slot gaan we in paragraaf 3.6 na in hoeverre steun voor de EU afhankelijk is van tevredenheid met het eigen leven en de ontwikkelingen in eigen land, en van gevoelens van nationale trots. Daar kijken we dan niet alleen naar de relaties tussen landengemiddelden, maar ook naar de relaties op individueel niveau.

Omdat er geen beperkt aantal homogene groepjes landen bestaat en er evenmin overtuigende criteria zijn voor de selectie van een beperkt aantal interessante vergelijkingslanden, geven we de cijfers voor alle 27 lidstaten. Dat levert omvangrijke tabellen op, die we daarom hebben opgenomen in de bijlage van dit hoofdstuk. Er worden landengemiddelden van de percentages met een bepaald kenmerk vermeld en vervolgens de afwijkingen daarvan van de landen in procentpunten. Op die manier valt meteen op welke landen zich sterk onderscheiden en of er groepjes aangrenzende landen zijn met ongeveer dezelfde afwijkingen. In de hoofdtekst zullen opvallende verschillen en de positie van Nederland de revue passeren en geven grafieken een aantal interessante relaties tussen indicatoren aan.

3.1 Culturele diversiteit

In *Divers Europa. Europese Verkenning 4* (CPB/SCP 2006), was culturele diversiteit het thema. Met enquêtemetingen van algemene waardeoriëntaties en van sociaal en institutioneel vertrouwen werd daar een complex beeld geschilderd van elkaar doorkruisende scheidslijnen. We signaleerden onder andere hogere niveaus van onzekerheidsvermijding en machtsafstand in de nieuwe lidstaten, groter conservatisme in meer religieuze/katholieke landen en hogere niveaus van vertrouwen in het noordwesten. In aanvulling op die analyses geven we in bijlagentabel B3.1 cijfers over de tevredenheid met het leven dat men leidt en de instemming met een aantal algemene sociale en politieke (on)wenselijkheden. Het zijn geen houdingen tegenover de EU, maar ze bieden wel een perspectief om de diversiteit van opvattingen over de EU te beoordelen.

Grote tevredenheid met het eigen leven verschilt sterk. Denen zijn het meest tevreden volk (64% zeer tevreden), gevolgd door Nederlanders en Zweden (50%). In de nieuwe lidstaten is de tevredenheid in het algemeen aanzienlijk geringer (Bulgarije 2%, Roemenië 4%). Traditiegetrouw scoort Portugal met 5% zeer tevreden mensen ook nu weer heel laag. De cijfers in de eerste rij van tabel B3.1 komen sterk overeen met eerdere metingen (Dekker 2007: 153).

De negen ideologische, politieke en morele opvattingen in de tabel laten zich niet eenvoudig samenvatten in algemenere maten. In figuur 3.1 zijn daarom twee uitspraken geselecteerd als vertegenwoordigers van dominante morele en ideologische discussies in Europa: steun voor het homohuwelijk en geloof in de vrije concurrentie.

Figuur 3.1

Ideologische en morele diversiteit: vrije concurrentie en homohuwelijk

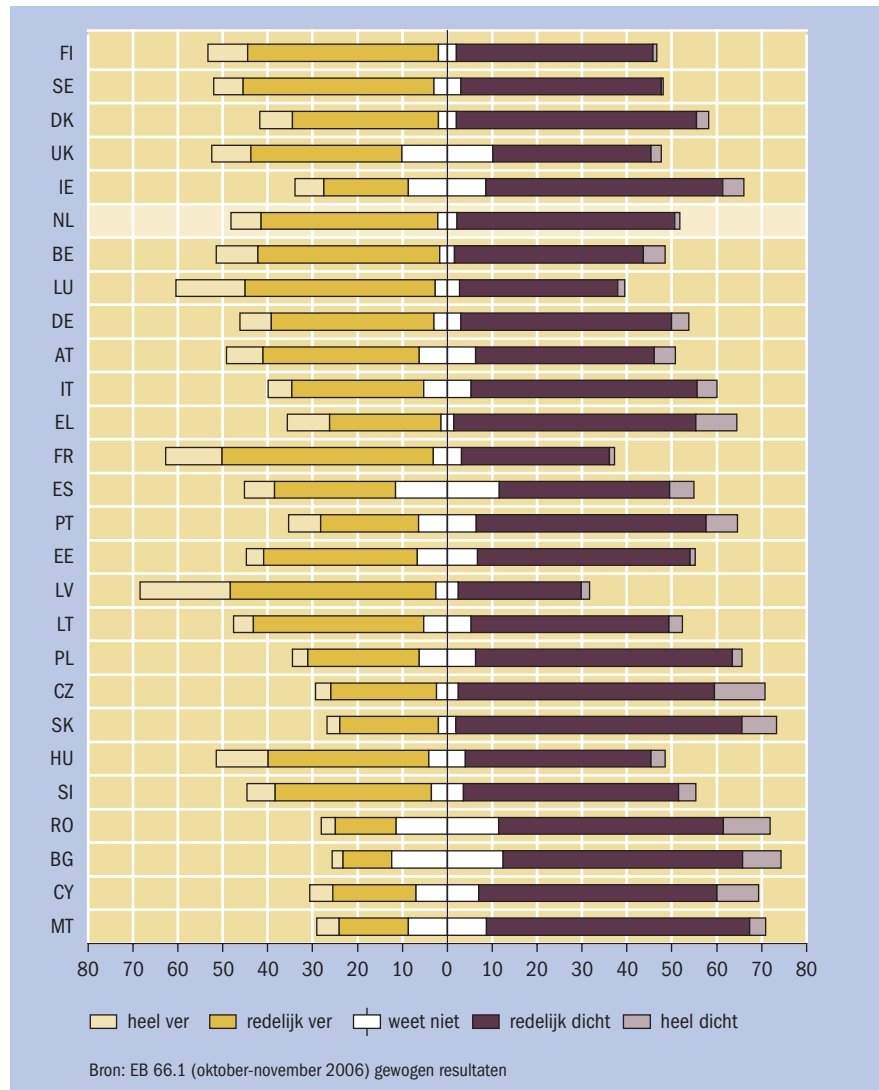
In de opvattingen over het homohuwelijk is de diversiteit groter dan in de opvattingen over de vrije concurrentie. Overeenkomstig de bevindingen in Europese Verkenning 4 tonen de nieuwe lidstaten zich conservatiever. Ze zijn ook iets meer overtuigd van de voordelen van de vrije concurrentie.

In welke mate zien de burgers van de EU zelf een gemeenschappelijke Europese cultuur of gedeelde normen en waarden? Nadat de in tabel B3.1 gepresenteerde stellingen waren voorgelegd, is daar in de betreffende Eurobarometerenquête van eind 2006 direct naar gevraagd: 'Zijn met betrekking tot gedeelde waarden naar uw mening de lidstaten van de Europese Unie...?' Respondenten konden kiezen uit vier antwoorden: 'heel dicht bij elkaar', 'redelijk dicht bij elkaar', 'redelijk ver van elkaar', 'heel ver van elkaar' en 'weet niet'. Figuur 3.2 toont de verdelingen van de antwoorden.

In Letland ziet men het meest de verschillen, in Bulgarije het meest de overeenkomsten. Waarschijnlijk worden daarbij andere waarden als meetlat genomen en zal de vraag wat nabij en wat ver is verschillend worden beantwoord, afhankelijk van de diversiteit die men buiten Europa ziet of in andere landen ervaart. Opvallend is dat in de nieuwe lidstaten of aan de randen van de EU niet meer interne homogeniteit wordt gepercipieerd dan in de oude lidstaten of het centrum.

Figuur 3.2

De gepercipieerde afstand tussen EU-lidstaten qua gedeelde waarden

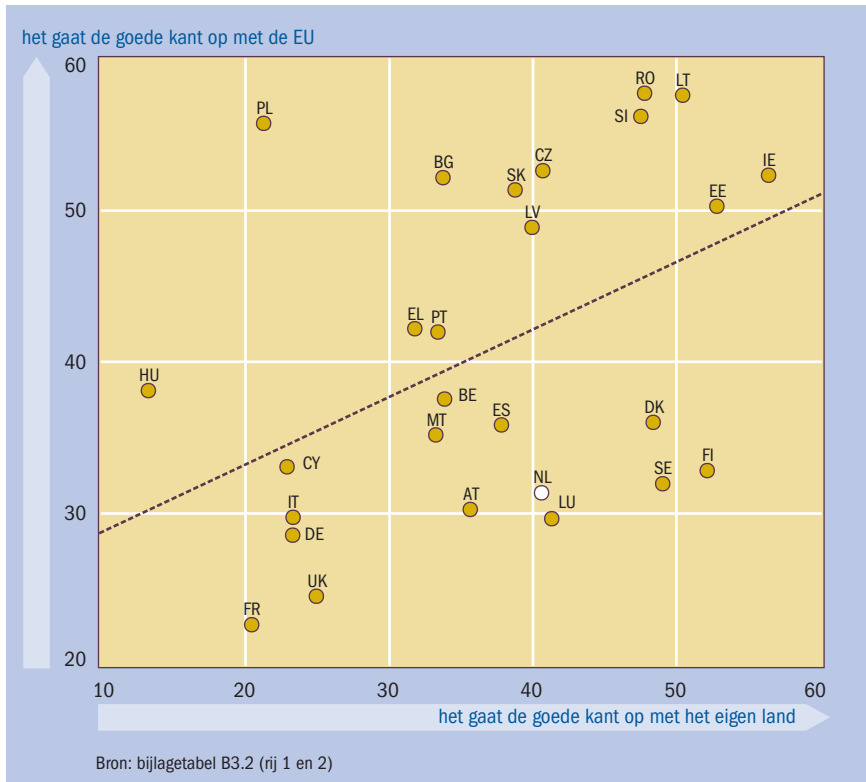
3.2 Nationale en Europese oriëntaties

In bijlagetabel B3.2 zijn vragen opgenomen die voor het eigen land en de EU of Europa vergelijkbare zaken peilen: vindt men dat het de goede kant op gaat in eigen land en in Europa, is men trots op de eigen nationaliteit en als Europeaan, en is men geïnteresseerd in binnenlands en in Europees nieuws. De relaties tussen de vergelijkbare indicatoren zijn positief: naarmate de bevolking in een land trotser is op de eigen nationaliteit, voelt ze ook meer trots als Europeaan, enz.¹

We halen in figuren twee relaties naar voren. Figuur 3.3 toont in hoeverre men vindt dat het in eigen land en in de EU de goede kant op gaat, en figuur 3.4 brengt de samenhang tussen nationale en Europese trots in kaart.² In deze en volgende figuren is een stippellijn getrokken die de gemiddelde samenhang aangeeft. In landen boven de lijn hangen burgers relatief sterk de opvatting op de verticale as aan, in landen onder de lijn is de opvatting op de horizontale as relatief populair. In landen boven de stippellijn vindt men dus relatief vaker dat

1 Positieve relaties bestaan er niet alleen tussen landencijfers, maar ook op individueel niveau in alle 27 landen: iemand die zegt trots te zijn op de eigen nationaliteit zal ook vaker zeggen trots te zijn als Europeaan, etc.

2 Het gaat om het aandeel mensen dat 'zeer trots' is; toevoeging van de categorie 'tamelijk trots' zou in het geval van het eigen land de percentages tot rond de 90% en soms ver daarboven hebben gebracht.

Figuur 3.3
Tevredenheid over de ontwikkelingen in het eigen land en in de EU

Figuur 3.4
Nationale en Europese trots

het in eigen land de goede kant op gaat of dat men trots kan zijn op de eigen nationaliteit.³

3 Relatief, dat wil zeggen in vergelijking met de gemiddelde verhouding tussen de kenmerken in alle 27 lidstaten. De gestippelde lijnen zijn regressielijnen en geen diagonalen (NB: de schalen van de assen verschillen doorgaans ook).

In figuur 3.3 vinden we links onderin ‘pessimistische’ landen waar men zowel over de EU als het eigen land negatief oordeelt (Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Denemarken, Italië), rechts bovenin staan juist de ‘optimistische’ landen (Ierland, Estland, Letland, Roemenië en Slovenië). Die laatste groep wordt opvallend sterk bevolkt door nieuwe lidstaten (Ierland uitgezonderd), die eerste juist door oude lidstaten. Daarnaast vinden we in de nieuwe lidstaten vaker de overtuiging dat het de goede kant opgaat met de EU dan in de oude. Nederlanders scoren bovengemiddeld op de opvatting dat het met het eigen land de goede kant opgaat, en ondergemiddeld op de opvatting dat het met de EU de goede kant opgaat.

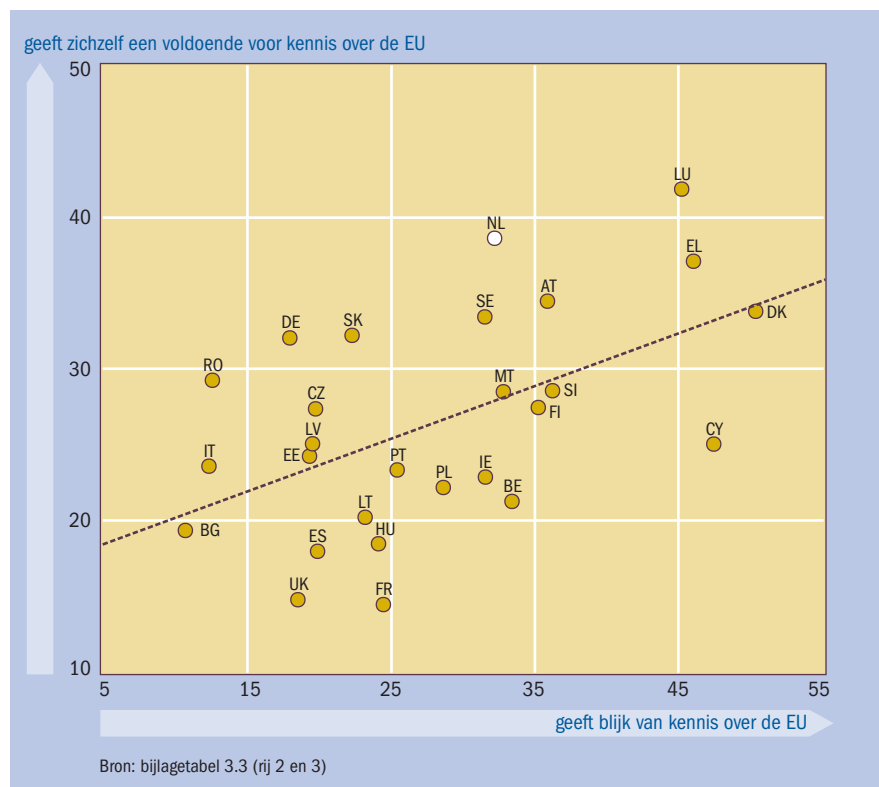
In figuur 3.4 vinden we links onderin de landen waar men slechts matig trots is op de eigen nationaliteit en het Europeaan zijn, en rechts bovenin de landen waar men op beide bijzonder trots is. Nederlanders scoren samen met de Duitsers bijzonder laag op beide, de Grieken juist bijzonder hoog. Luxemburgers zijn het vaakst zeer trots om Europeaan te zijn. Cyprioten scoren zeer hoog op de trots op hun eigen nationaliteit, maar ondergemiddeld op het Europeaan zijn.

3.3 Betrokkenheid bij de EU

Als we afgaan op zelfrapportages zijn Nederlanders zeer betrokken Europeanen (zie bijlagetabel B3.3). Alleen Denemarken scoort hoger. In Finland en het Verenigd Koninkrijk rapporteren de minste mensen dat ze zich erg betrokken voelen bij de EU. Ook op vermeend inzicht scoren Nederlanders zeer hoog, hierin alleen overtroffen door de Luxemburgers. Een eenvoudige kennistest relativeert dit beeld enigszins: hierop scoren Nederlanders iets bovengemiddeld. Figuur 3.5 laat zien hoe vermeende kennis en feitelijke kennis zich in de lidstaten tot elkaar verhouden. Dit toont aan in hoeverre inwoners van verschillende lidstaten hun eigen kennis over de EU correct inschatten.

Figuur 3.5

Feitelijke en vermeende kennis over de EU

In Frankrijk, Spanje, Hongarije en het Verenigd Koninkrijk is het vermeend inzicht in de EU het laagst. Ook op feitelijke kennis scoren deze lidstaten laag, maar niet het laagst. Blijkbaar onderschat men zichzelf in deze landen enigszins. Ook de Denen en met name de Cyprioten zijn te bescheiden in de inschatting van hun eigen kennis. De neiging tot zelfoverschatting is voornamelijk groot in Italië, Roemenië, Duitsland en Slowakije. Hoogste scores op feitelijke kennis vinden we in Luxemburg, Griekenland, Cyprus en Denemarken. Nederland doet het al met al niet zo slecht. We zien een lichte neiging tot zelfoverschatting, maar op feitelijke kennis wordt desondanks iets bovengemiddeld gescoord. Overigens geeft in geen enkele lidstaat de meerderheid van de bevolking zichzelf een voldoende voor kennis over de EU. Dat kennis over het algemeen beperkt is, werd ook in eerdere Verkenningen al herhaaldelijk gesignaleerd.

In hoofdstuk A1, waar we de berichtgeving over de EU in de Nederlandse dagbladen analyseerden, constateerden we in navolging van anderen dat die berichtgeving vaak nogal sceptisch is en tot enige jaren terug ook vrij beperkt. Hoe denken de burgers in ons land en elders zelf over de media-aandacht voor de EU? Daarover geven de laatste rijen van bijlagetabel B3.3 informatie. We gingen na hoe men aankijkt tegen de hoeveelheid berichtgeving en de toon daarvan op de televisie en in de schrijvende pers. Gemiddeld zijn inwoners van de EU van mening dat de media te weinig aandacht besteden aan de EU, en dat de berichtgeving te positief van toon is. Nederlanders geven het vaakst aan dat er op televisie te weinig aandacht is voor de EU; 55% van de Nederlanders is deze mening toegedaan. Slechts 2% van de Nederlanders vindt dat er op televisie te veel aandacht aan de EU wordt besteed. De schrijvende pers besteedt volgens 33% van de Nederlanders te weinig aandacht aan de EU (te veel: 2%). Hierin overtreffen alleen de Grieken ons. Alleen in Bulgarije vinden meer mensen dat er te veel (20%) dan te weinig (19%) aandacht voor de EU is op televisie. Hun toetreding tot de EU heeft hier hoogstwaarschijnlijk mee te maken, aangezien de enquête eind 2006 is gehouden. De Roemenen, die tegelijkertijd met de Bulgaren toetraden tot de EU, zien dit anders: 9% is van mening dat er op de televisie te veel aandacht is voor de EU, 34% vindt juist dat er te weinig aandacht is.

Over het algemeen wordt de toon van de berichtgeving over de EU, zowel op de televisie als in de kranten, te positief gevonden. Het vaakst is dit het geval in Oostenrijk, Letland en Litouwen. Nederlanders oordelen hier anders over; zij zijn juist vaker van mening dat de toon van de berichtgeving te negatief is (televisie: 17% te positief versus 22% te negatief; kranten: 9% te positief versus 18% te negatief). Ook in het Verenigd Koninkrijk is men vaker van mening dat de toon van de berichtgeving te negatief is.

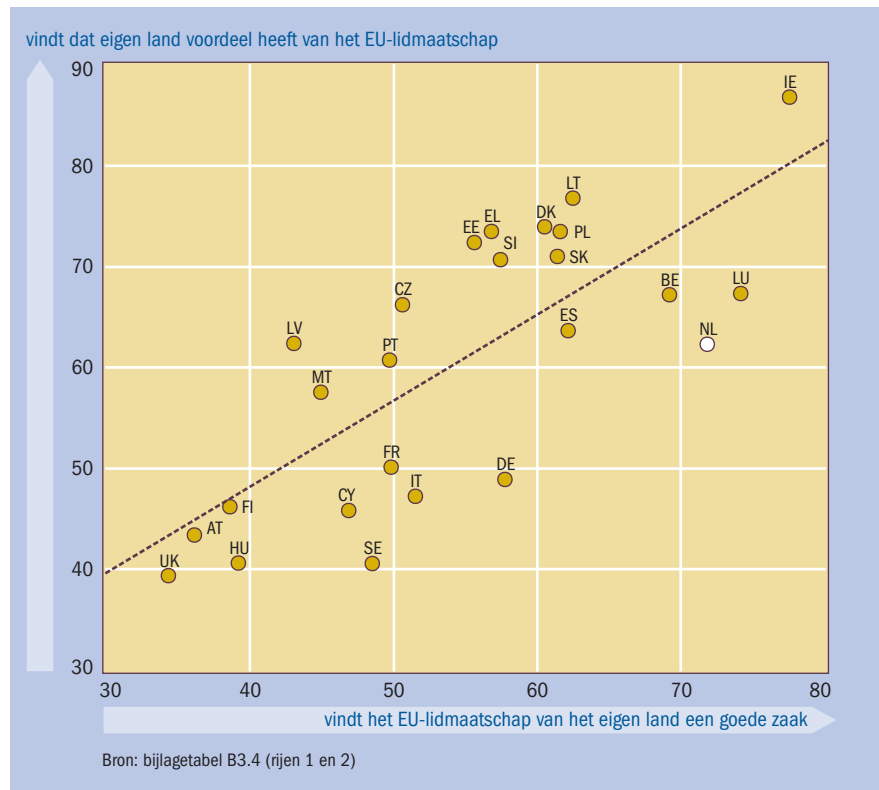
Al met al nemen Nederlanders met hun oordeel over de media een bijzondere positie in. Zij lijken behoefte te hebben aan meer en positievere berichtgeving over de EU. Dat Nederlanders van oordeel zijn dat er te weinig informatie over de EU beschikbaar is, constateerden wij al vaker. Tegelijkertijd bleek echter ook dat de veelheid aan brochuresmateriaal die rondom het referendum beschikbaar was Nederlanders nauwelijks kon boeien (o.a. CPB/SCP 2005; 2006). Onderzoekers constateren overigens ook dat de aandacht van de Nederlandse publieke omroep voor Europa minimaal is (zie bv. 'Publieke omroep verwaarloost "Europa"', *NRC Handelsblad*, 2 augustus 2003).

3.4 Steun voor de EU

Na de betrokkenheid bij de EU richten we ons nu op de steun ervoor (zie bijlagetabel 3.4). Allereerst zijn er de algemene steunindicatoren waarvan de ontwikkelingen in hoofdstuk A2 al aan bod kwamen. De combinaties ervan eind 2006 worden in figuur 3.6 gepresenteerd.

Figuur 3.6

Algemene steun voor de EU volgens twee maten

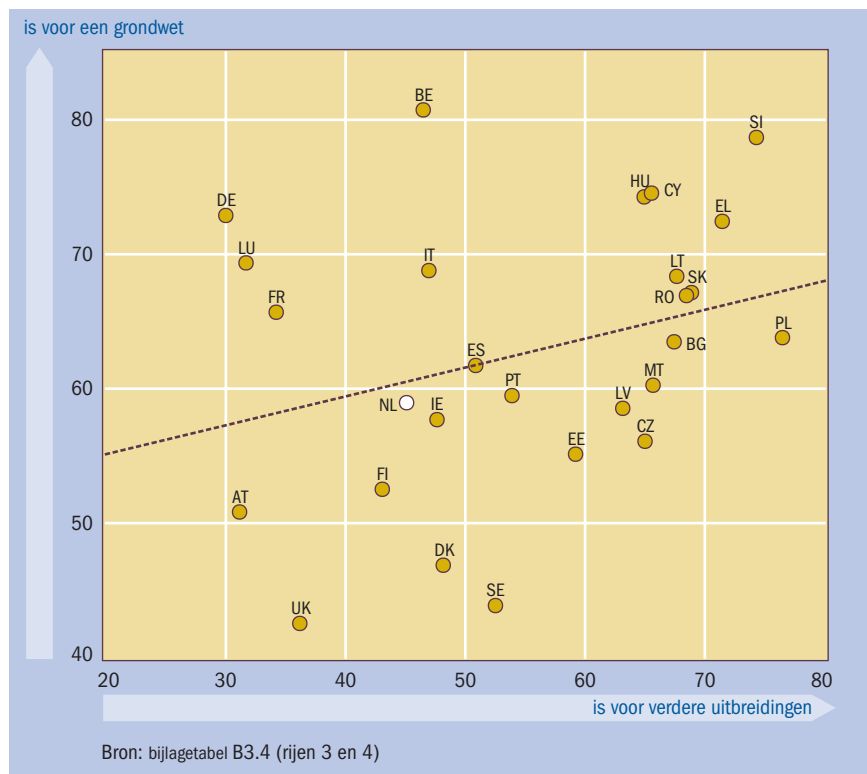

Het aandeel inwoners dat het EU-lidmaatschap van het eigen land een goede zaak vindt, varieert sterk tussen de lidstaten onderling. In Ierland, Luxemburg en Nederland kan ongeveer driekwart van de bevolking zich in deze stelling vinden, in het Verenigd Koninkrijk, Finland, Oostenrijk en Hongarije is dit slechts ruim een derde. Met uitzondering van Hongarije en Cyprus scoren de nieuwe lidstaten nogal gemiddeld. Met dezelfde uitzonderingen zijn ze er echter wel relatief vaak van overtuigd dat hun land voordeel heeft van het EU-lidmaatschap. De meeste oude lidstaten kennen eerder een relatief grote aanhang voor de opvatting dat het lidmaatschap een goede zaak is. Het overheersende beeld is echter dat van een sterke samenhang tussen beiden indicatoren voor steun voor de EU, met als duidelijke polen de buurlanden het Verenigd Koninkrijk (34% goede zaak en 39% voordeel) en Ierland (77% goede zaak en 86% voordeel).

Figuur 3.7 toont de combinaties van instemming met twee omstreden zaken: verdere uitbreidingen en 'een' grondwet voor de EU. De samenhang tussen steun voor beide zaken is zwak. Veel steun voor uitbreidingen betekent niet dat er in een land ook veel steun voor een grondwet is.⁴ In de meeste lidstaten is een meerderheid voor een grondwet; uitzonderingen zijn het Verenigd Koninkrijk, Zweden en Denemarken, twijfelgevallen zijn Oostenrijk en Finland. Evenals in voorgaande jaren (CPB/SCP 2006: 11) is er ook nu weer een meerderheid bij de nee-stemmers Nederland (59%) en Frankrijk (66%).⁵

4 Op individueel niveau is er in alle landen wel een positieve relatie, van zwak in België en Luxemburg (0,18) tot substantieel in Bulgarije en Roemenië (0,54).

5 In een aantal lidstaten is ook gevraagd naar opvattingen over 'de' grondwet. Het aandeel voorstanders van 'de' grondwet blijkt nauwelijks kleiner dan het aandeel voorstanders van 'een' grondwet: van de Fransen en de Nederlanders geeft respectievelijk 59% en 56% aan 'geheel of enigszins' voor de grondwet te zijn (zie verder § 2.4).

Figuur 3.7
Steun voor verdere uitbreidingen en voor een grondwet voor de EU

Wat de wenselijkheid van verdere uitbreidingen betreft, laat figuur 3.7 een duidelijke tweedeling zien tussen oude lidstaten (links in beeld, met hoogstens een nipte meerderheid voor) en de nieuwe lidstaten (rechts met meerderheden tussen 55% en 80%). Uitzondering zijn de Grieken, die zich hier bij de nieuwe lidstaten voegen. Puur economisch gezien is het opmerkelijk dat de nieuwe lidstaten meer steun aan verdere uitbreidingen geven. De Europese steun voor (armere) nieuwelingen zal allicht ten koste gaan van de inmiddels toetredende landen. Wellicht spelen hier gevoelens van solidariteit door culture nabijheid of verwacht men toch economische (uitbreiding van de interne markt in de eigen regio) dan wel politieke (meer stabiliteit in de eigen regio) voordelen van uitbreiding.

Over de interne markt oordelen de nieuwe lidstaten gemiddeld ook iets gunstiger dan de oude, maar in beide groepen zijn er grote verschillen tussen nabije landen te signaleren. Zo oordeelt 64% van de Ieren positief over het effect van de interne markt op de concurrentiepositie van het eigen bedrijfsleven tegenover 33% van de Britten en 26% van de Fransen. Van de Hongaren vindt 53% het effect van meer concurrentie positief, bij de Slovenen en Polen is dat 79% en 81% (bijlagetabel B3.4, rij 5 en 6).

3.5 Voorkeuren voor gemeenschappelijk beleid

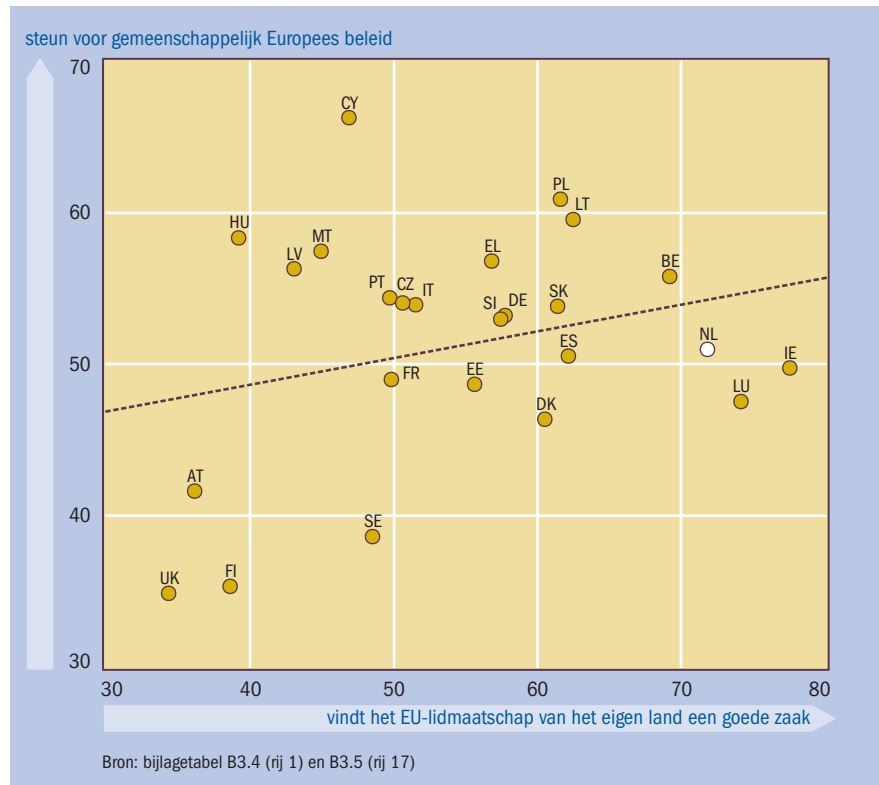
In bijlagetabel B3.5 staat voor zestien beleidsonderwerpen vermeld in hoeverre het publiek daarvoor gemeenschappelijk Europees beleid gewenst vindt in plaats van uitsluitend nationaal beleid (of hierover geen mening heeft). Opnieuw staat terrorismebestrijding bovenaan: 82% van de EU-burgers is hier voorstander van een gemeenschappelijke aanpak. De algemene teneur is een stabiele voorkeur om samen iets te doen aan grensoverschrijdende uitdagingen (zoals terrorisme, defensie en milieu), maar terughoudendheid tegenover gemeenschappelijk beleid als het gaat om klassieke taken van de verzorgingsstaat. Deze conclusie trokken wij al eerder (CPB/SCP 2003: 35; 2004: 16; 2005: 43; 2006: 14). In de nieuwe lidstaten is men vaker voorstander van gemeen-

schappelijk beleid dan in de oude. De Finnen vallen net als vorige jaar op door hun weerstand tegen gemeenschappelijk beleid op het gebied van defensie en buitenlandse zaken (slechts 22% is voor, tegen gemiddeld 64%).

Worden de voorkeuren op alle beleidsterreinen opgeteld, dan blijken de Finnen en de Britten het minst voorstanders van gemeenschappelijk beleid en de Cyprioten het meest. Figuur 3.8 toont een zwakke samenhang van deze voorkeur met de algehele steun voor de EU.⁶

Figuur 3.8

Steun voor de EU en steun voor gemeenschappelijk Europees beleid

Nederlanders scoren, alle beleidsterreinen opgeteld, net als vorige jaar gemiddeld, maar wijken op onderdelen duidelijk af. In Nederland is opvallend veel steun voor gemeenschappelijke milieubescherming en steun aan zwakke regio's, en houdt men pensioenen, gezondheid en sociale zekerheid opvallend graag in eigen hand.

3.6 Afsluitend

In dit hoofdstuk zijn achtereenvolgens culturele diversiteit, vergelijkingen tussen het eigen land en de EU, betrokkenheid bij Europa, steun voor de Europese integratie en opvattingen over de wenselijkheid van gemeenschappelijk Europees beleid de revue gepasseerd. In de bijlagentabellen is een grote hoeveelheid data gepresenteerd en in de tekst zijn saillante verschillen becommentarieerd en interessante verbanden grafisch geïllustreerd. Het is niet mogelijk daarvan een ultieme samenvatting te maken in de zin van een onderscheiding van enkele groepjes landen die zich consistent onderscheiden. Evenals bij de behandeling van waardenpatronen in Europese Verkenning 4 (CPB/SCP 2006:

⁶ Op individueel niveau is er in alle landen wel weer een positieve relatie, van zwak in Slovenië (0,14) tot substantieel in Denemarken en het Verenigd Koninkrijk (0,41).

39 e.v.) treden soms verschillen tussen noord en zuid, soms tussen west en oost en soms tussen oude en nieuwe lidstaten op de voorgrond. Er zijn echter altijd wel uitzonderlijke landen (waarbij nooit valt uit te sluiten dat lastige formuleringen en matige vertalingen hun tol hebben geëist) en opvallende contrasten tussen buurlanden, bijvoorbeeld Spanje en Portugal in figuur 3.1 bij de steun voor het homohuwelijk. Wat het homohuwelijk en ook de legalisering van cannabisgebruik betreft, valt Nederland in bijlagetabel B3.1 op door grote tolerantie. In houdingen tegenover de EU is de Nederlandse publieke opinie over de hele linie matig positief gestemd, zeker in vergelijking met andere oude lidstaten. De eigen kennis van de EU wordt enigszins overschat, maar daar staat dan weer tegenover dat men relatief vaker en minder negatief via de televisie geïnformeerd wenst te worden over Europa.

We beperken de samenvatting van alle in de bijlagetabellen gepresenteerde cijfers tot de presentatie van een top-10 van grootste verschillen tussen de oude vijftien en nieuwe tien of twaalf lidstaten in tabel 3.1.

	oude 15	nieuwe 10 of 12	verschil oud-nieuw
het homohuwelijk moet worden toegestaan in Europa (bijlagetabel B3.1 rij 10)	50	20	30
voor verdere uitbreidingen (B3.4 rij 3)	45	67	-23
zeer tevreden met het leven (B3.1 rij 1)	31	14	17
het gaat de goede kant op met de EU (B3.2 rij 2)	34	49	-15
persoonlijk gebruik van cannabis moet worden gelegaliseerd (B3.1 rij 9)	26	15	10
interne markt heeft de concurrentiepositie verbeterd (B3.4 rij 6)	45	54	-10
vrije concurrentie is de beste garantie voor voorspoed (B3.1 rij 2)	63	72	-9
de televisie in eigen land is te positief over de EU (B3.3 rij 6)	20	28	-8
voorkeur voor Europees beleid (B3.5 rij 17) ^a	48	55	-7
de staat bemoeit zich teveel met ons leven (B3.1 rij 7)	59	52	7

a De afzonderlijke voorkeuren voor gemeenschappelijk beleid zijn buiten beschouwing gelaten; deze zouden de top-10 anders sterk domineren.

Bron: alle bijlagetabellen

Tabel 3.1

Top-10 van grootste verschillen in landengemiddelden tussen oude en nieuwe lidstaten: instemming met opvattingen (in procenten en verschillen in procentpunten)

Oude en nieuwe lidstaten verschillen gemiddeld het meest van elkaar bij het homohuwelijk. In de oude lidstaten bestaat daarvoor aanzienlijk meer steun (zie figuur 3.1). Op de tweede plaats komt de grotere steun voor uitbreiding in de nieuwe lidstaten en op de derde plaats de grotere tevredenheid met het eigen leven in de oude lidstaten. Vijf van de tien opvattingen komen uit tabel B3.1 en houden geen verband met de EU. Blijkbaar is de EU geen erg controversiële kwestie tussen oude en nieuwe lidstaten. De nieuwe lidstaten tonen zich wel wat meer pro-Europa, al vinden ze ook vaker dat de televisie te positief over de EU bericht.

Het hoofdstuk doorkruisend belichten we tot slot de mate waarin steun voor de EU wordt bepaald door tevredenheid met het eigen leven, door tevredenheid over de ontwikkelingen in het eigen land en door nationale trots. Deze factoren zijn ontleend aan de literatuur, waarin wel wordt aangenomen dat enerzijds

utilitarisme (in hoeverre is men zelf of het eigen land beter af door EU-lidmaatschap) en anderzijds nationale identiteitsgevoelens van invloed zijn op steun voor de EU (zie § 4.3).

In de eerste cijferkolom van tabel 3.2 zijn de resultaten vermeld van een macro-analyse op de landengegevens uit dit hoofdstuk. De steun voor het EU-lidmaatschap in een land blijkt groter naarmate de bevolking vaker tevreden is met het eigen leven en met de ontwikkeling van het eigen land en minder vaak zegt trots te zijn op het land. De effecten zijn echter niet sterk (en geen ervan zou een standaard significantietoets doorstaan).

Tabel 3.2

Achtergronden van steun voor het nationale EU-lidmaatschap, 2006: resultaten van regressieanalyses

	landen-gegevens ^a	individuele gegevens ^b			
		EU van de 25 ^c	EU van de 25 ^d	25 landen apart	Nederland
is over het geheel genomen zeer tevreden met het leven dat men leidt	0,24	1,34	1,45	0,96- 2,61	1,33
vindt dat het i.h.a. de goede kant op gaat in het eigen land	0,28	3,35	3,51	1,75-10,30	2,20
is zeer of tamelijk trots op de eigen nationaliteit	-0,19	0,94	1,06	0,58-1,66	0,88
Adjusted R ² /Nagelkerke pseudo-R ²	0,08	0,10	0,15	0,03-0,34	0,05
(n)	(25)	(23.323)	(23.323)	(± 1000)	(981)

a Lineaire regressieanalyse met gegevens uit bijlagentabellen B3.1, B3.2 en B3.4: gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten. Een positieve waarde duidt op een positief effect op steun voor EU-lidmaatschap, een negatieve waarde op een negatief effect.

b Logistische regressieanalyses op individuele kenmerken: relatieve kansenverhoudingen. Een waarde groter dan 1 duidt op een positief effect op steun voor EU-lidmaatschap, een waarde kleiner dan 1 op een negatief effect. Significante ($p < 0,05$) waarden zijn vet gedrukt.

c Zonder rekening te houden met landen.

d Als ook rekening wordt gehouden met de effecten van landen.

Bron: Eurobarometer 66.1 (oktober-november 2006) gewogen resultaten

De tabel is aangevuld met analyses van dezelfde relaties, maar dan op het niveau van individuen in plaats van landen. In hoeverre kunnen de drie factoren verschillen verklaren in de kans dat individuen het EU-lidmaatschap van het eigen land een goede zaak vinden?

Neemt men de EU van 25 van eind 2006 (dus zonder Bulgarije en Roemenië) als één geheel, dan laten overeenkomstig de landenanalyse de beide tevredenheidsmaten een positief effect zien en heeft nationale trots weer een negatief effect op steun. Sterk zijn de effecten echter weer niet. Toevoeging van nationale verschillen door rekening te houden met het land van de ondervraagden, leidt slechts tot een matig betere verklaringskracht in de derde cijferkolom. Wel verdwijnt nu het effect van nationale trots. In de volgende kolom, waarin verslag wordt gedaan van analyses per lidstaat, wordt duidelijk waarom. Nationale trots heeft niet overal hetzelfde effect op steun voor de EU.⁷ Wel gaat in alle landen de opvatting dat het eigen land zich goed ontwikkelt gepaard met meer steun voor het EU-lidmaatschap. Tevredenheid met het eigen leven heeft veelal ook een positief, zij het zwakker effect. Nederland blijkt in de laatste kolom qua verklaringspatroon een doorsnee Europees land: men vindt er het EU-lidmaatschap vaker een goede zaak naarmate men tevredener is, vooral met hoe het in het land gaat. Gevoelens van grote nationale trots voegen daar niets aan toe en doen er niets aan af. Op de verklaring van verschillen in steun in Nederland gaan we nader in in paragraaf 4.3 van het volgende hoofdstuk.

7 Negatieve effecten zijn er in het Verenigd Koninkrijk en Malta, positieve in Italië, Spanje, Portugal, Letland, Tsjechië en Hongarije.

Bijlagentabellen bij hoofdstuk 3

Tabel B3.1

Tevredenheid met het leven en enkele algemene voorkeuren, bevolking van 15 en ouder in 2006 (gemiddelde van landen in procenten en afwijkingen daarvan in procentpunten^a)

	landen-																											
	gemiddelde																											
	FI	SE	DK	UK	IE	NL	BE	LU	DE	AT	IT	EL	FR	ES	PT	EE	LV	LT	PL	CZ	SK	HU	SI	RO	BG	CY	MT	
1 is over het geheel genomen zeer tevreden met het leven dat men leidt ^b	23	13	27	41	11	13	27	10	22	-2	-6	-11	-8	-6	1	-18	-15	-14	-13	-11	-10	-17	4	-19	-21	6	3	
instemming met de volgende stellingen: ^c																												
2 vrije concurrentie is de beste garantie voor economische voorspoed	67	-3	5	4	-2	3	-6	3	-9	7	5	-2	-10	-15	-21	12	12	14	8	1	6	-12	13	6	1	2	-2	
3 economische groei zou prioriteit moeten hebben in [eigen land], zelfs als het ten koste gaat van het milieu	39	-22	-2	-16	-5	6	-22	7	-3	-1	-4	17	1	-2	-10	9	-12	-1	6	9	-7	14	6	14	7	-3	-3	
4 er zou meer aandacht moeten worden besteed aan vrije tijd dan aan werk	52	10	4	-1	6	6	-12	-2	-19	-25	-1	2	15	-10	14	-9	15	0	-16	-6	6	10	12	7	-19	-18	11	
5 burgers zouden actiever moeten deelnemen aan de politiek in [eigen land]	80	-7	10	-1	0	0	0	-5	0	7	1	2	12	5	-9	-3	3	6	7	-12	1	-4	-8	-3	-4	1	4	-7
6 er is tegenwoordig teveel tolerantie. Criminelen zouden strenger gestraft moeten worden	86	-3	-5	-16	2	1	-4	4	3	0	-7	1	-1	-7	-5	0	0	-2	1	2	9	7	3	3	4	6	11	-5
7 de staat bemoeit zich teveel met ons leven	56	-15	16	-8	14	0	1	8	-11	9	6	11	10	6	-4	5	-29	-20	-14	0	2	8	17	16	-9	-13	-6	-1
8 de plaats die religie inneemt in onze maatschappij is te groot	42	-19	3	-11	10	0	-11	0	-6	-9	2	21	-9	1	6	8	-22	-15	-1	12	-15	14	-11	13	-5	-22	38	28
9 het persoonlijk gebruik van cannabis zou gelegaliseerd moeten worden in Europa	21	-13	-12	1	11	9	28	5	-1	-2	7	7	-2	7	19	6	-7	-9	-5	-10	11	-5	-8	1	-12	-10	-9	-6
10 het homoseksueel zou toegestaan moeten worden in Europa	37	8	34	32	9	4	45	25	21	15	12	-6	-22	11	19	-8	-16	-25	-20	-20	15	-18	-19	-6	-26	-22	-23	-19

a De vijftien oude en twaalf nieuwe lidstaten zijn min of meer noord-zuid geordend; Finland (FI), Zweden (SE), Denemarken (DK), Verenigd Koninkrijk (UK), Ierland (IE), Nederland (NL), België (BE), Luxemburg (LU), Duitsland (DE), Oostenrijk (AT), Italië (IT), Griekenland (EL), Frankrijk (FR), Spanje (ES) en Portugal (PT) / Estland (EE), Letland (LV), Litouwen (LT), Polen (PL), Tsjechië (CZ), Slowakije (SK), Hongarije (HU), Roemenië (RO), Bulgarije (BG), Cyprus (CY) en Malta (MT). 'Weet niet'-antwoorden zijn in dit hoofdstuk voortdurend bij de complementaire categorie gerekend als niet-betrokken, onjuist en oneens.

b Vermeld zijn percentages zeer tevreden omdat met een iets ruimer getrokken grens van zeer en tamelijk tevreden in Noordwest-Europa percentages van boven de 90% worden gehaald.

c 'Helemaal' of 'eerder' eens in plaats van 'helemaal' of 'eerder' oneens en 'weet niet'; de negen stellingen zijn geselecteerd uit een rij van dertien. Zie daarvoor verder: EC 2006b: 37 e.v.

Leesvoorbeeld: het gemiddelde van de landelijke percentages van de bevolkingen van de 27 lidstaten dat zeer tevreden is met het leven dat men leidt is 23. Het percentage in Nederland bedraagt 50 (23 + 27) en dat is minder dan in Denemarken (23 + 41 = 64) en heel veel meer dan in Roemenië (23 - 21 = 2).

Bron: Eurobarometer 66.1 (oktober-november 2006) gewogen resultaten

Tabel B.3.2

Opvattingen met betrekking tot het eigen land en de EU, bevolking van 15 en ouder in 2006 (gemiddelde van landen in procenten en afwijkingen daarvan in procentpunten)

	landen-gemiddelde	FI	SE	DK	UK	IE	NL	BE	LU	DE	AT	IT	EL	FR	ES	PT	EE	LV	LT	PL	CZ	SK	HU	SI	RO	BG	CY	MT
1 vindt dat het i.h.a. de goede kant op gaat in het eigen land	37	15	12	12	-12	20	4	-3	4	-14	-1	-14	-5	-16	1	-3	16	3	14	-16	4	2	-24	11	11	-3	-14	-4
2 vindt dat het i.h.a. de goede kant op gaat in de Europese Unie	41	-8	-9	-5	-16	12	-9	-3	-11	-12	-10	-11	2	-18	-5	1	10	8	17	15	12	11	-3	16	17	12	-8	-5
3 is er zeer trots op een Fin, Zweed, Deen, Brit etc. te zijn	48	15	4	1	11	23	-19	-14	10	-25	-6	-6	31	-3	-4	-16	-9	-1	-13	5	-10	-10	-6	22	-16	-17	30	22
4 is er zeer trots op een Europeaan te zijn	16	0	5	0	-4	6	-9	1	8	-7	-1	0	8	-2	-2	-6	-5	-4	-7	0	1	5	5	7	-4	0	-3	7
5 is zeer of tamelijk geïnteresseerd in binnenlandse politiek	63	29	7	18	-12	11	15	-14	6	-1	2	-13	20	-6	-33	-23	-15	-11	-6	19	8	7	-8	4	-16	2	1	9
6 is zeer of tamelijk geïnteresseerd in Europese aangelegenheden	47	26	-8	10	-14	5	5	-7	17	5	4	-8	15	-7	-22	-12	-9	-10	-11	24	-4	5	-3	2	-7	2	-4	4

Leesvoorbeeld: het gemiddelde van de landelijke percentages van de bevolkingen van de 27 lidstaten dat vindt dat het de goede kant op gaat met het eigen land is 37. Het percentage in Nederland bedraagt 41 (37 + 4) en dat is veel minder dan in Ierland (37 + 20 = 64) en veel meer dan in Hongarije (37 - 24 = 13).

Bron: Eurobarometer 66.1 (oktober-november 2006) gewogen resultaten

Tabel B3.3

Betrokkenheid bij en geïnformeerdeheid over de EU, bevolking van 15 en ouder in 2005/2006 (gemiddelde van landen in procenten en afwijkingen daarvan in procentpunten)

	landen-gemiddelde																										
	FI	SE	DK	UK	IE	NL	BE	LU	DE	AT	IT	EL	FR	ES	PT	EE	LV	LT	PL	CZ	SK	HU	SI	RO	BG	CY	MT
1 eerder eens dan oneens met de uitspraak 'ik voel me erg betrokken bij Europese aangelegenheden'	19	-11	-2	10	-9	-1	8	6	5	3	8	1	-2	-1	4	1	2	-5	-4	-5	-10	5	0	-6	11	-11	0
2 geeft zichzelf een voldoende (6-10) voor kennis over de EU, haar instellingen en beleid	27	1	7	7	-12	-4	12	-5	15	5	8	-3	11	-12	-9	-3	-2	-2	-6	-4	1	6	-8	2	3	-7	-2
3 toont feitelijke kennis over de EU ^a	28	7	3	22	-10	4	4	5	17	-10	8	-16	18	-4	-8	-3	-9	-8	-5	1	-8	-6	-4	8	-15	-17	19
4 ^b vindt i.h.a. de berichtgeving over de EU door de [nationale] televisie																											
- te veel	8	-4	-6	-3	0	-1	-6	-4	-3	-3	8	-3	1	-1	3	-1	-4	-2	-1	-1	2	0	5	1	12	5	7
- te weinig	32	-6	2	-1	6	-9	23	6	-1	2	-11	5	17	15	-10	5	-9	-5	-3	-2	-11	-6	-14	2	-13	14	2
5 ^b idem door de [nationale] schrijvende pers:																											
- te veel	6	-2	-3	-2	5	-1	-4	-3	-2	-3	6	-2	2	-3	2	-2	-1	0	-2	-2	0	0	-1	5	0	3	6
- te weinig	21	-1	6	1	4	-2	12	0	-9	2	-5	4	15	5	-2	4	-5	-7	-3	-3	3	-6	-3	4	-8	2	1
6 ^b vindt de voorstelling van de EU door de [nationale] televisie:																											
- te positief	23	4	-9	-2	-10	-7	-6	-5	-7	-1	10	-9	7	-1	-4	-11	-1	8	6	2	3	7	0	1	-1	11	3
- te negatief	8	-2	4	2	15	-1	14	0	2	0	-1	2	8	10	-3	1	-5	-2	-5	-4	-5	-6	-3	-5	-5	-6	-2
7 ^b idem door de [nationale] schrijvende pers:																											
- te positief	16	4	-6	-4	-8	-4	-7	-4	-2	0	7	-7	8	-4	-3	-8	1	7	7	-2	3	5	1	5	1	3	0
- te negatief	7	-2	8	2	20	0	11	1	1	0	0	1	5	4	-2	0	-3	-3	-4	-5	-4	-5	-3	-4	-4	-5	-4

a Minstens drie maal een juist antwoord geven op vier vragen: 'de EU bestaat momenteel uit 15 landen' (onjuist), 'de leden van het Europese Parlement worden rechtstreeks gekozen door de inwoners van de EU' (juist), 'om de zes maanden vervult een andere lidstaat het voorzitterschap van de EU' (juist) en kies de grootste uitgiftepost van de EU uit zeven mogelijkheden (landbouw).

b Eurobarometer 65.2 (de andere vragen komen uit Eurobarometer 66.1); de twee antwoorden per vraag tellen met 'weet niet' en 'precies goed' respectievelijk 'objectief' op tot 100% per land.

Leesvoorbeeld: het gemiddelde van de landelijke percentages van de bevolkingen van de 27 lidstaten dat zich betrokken voelt bij Europese aangelegenheden is 19. Het percentage in Nederland bedraagt 27 (19 + 8) en dat is wellicht iets minder dan in Bulgarije (19 + 11 = 30) en zeker meer dan in Finland en Cyprus (19 - 11 = 8).

Bron: Eurobarometer 65.2 (maart-mei 2006) en 66.1 (oktober-november 2006) gewogen resultaten

Tabel B3.4

Steen voor en opvattingen over de EU, bevolking van 15 en ouder in 2006 (gemiddelde van landen in procenten en afwijkingen daarvan in procentpunten)

	landen-gemiddelde	FI	SE	DK	UK	IE	NL	BE	LU	DE	AT	IT	EL	FR	ES	PT	EE	LV	LT	PL	CZ	SK	HU	SI	RO	BG	CY	MT
1 vindt het i.h.a. gesproken een goede zaak dat het eigen land lid is van de EU	54	-16	-6	6	-20	23	17	15	20	3	-18	-3	2	-5	8	-5	1	-11	8	7	-4	7	-15	3	.	.	-8	-10
2 vindt dat het eigen land, alles welbeschouwd, voordeel heeft van lidmaatschap van de EU	60	-14	-20	14	-21	26	2	7	7	-11	-17	-13	13	-10	3	0	12	2	16	13	6	11	-20	10	.	.	-15	-3
3 is voor uitbreiding van de EU met nieuwe landen in de toekomst	55	-12	-2	-7	-18	-7	-10	-8	-23	-25	-24	-8	17	-20	-4	-1	5	8	13	22	10	14	10	20	14	13	11	11
4 is voor een grondwet voor de EU	63	-10	-19	-16	-20	-5	-4	18	7	10	-12	6	10	3	-1	-3	-8	-4	6	1	-7	4	12	16	4	1	12	-2
5 vindt dat het effect van meer concurrentie door de interne markt i.h.a. positief is ^a	66	5	5	12	-10	7	7	3	-7	-9	-10	-6	-7	-17	-10	-9	7	9	10	15	3	9	-13	13	0	-11	4	0
6 denk dat door de interne markt de internationale concurrentiepositie van [nationale] bedrijven nu beter is ^b	49	10	1	18	-16	15	2	-9	-17	-7	-5	-17	-9	-23	5	-13	29	15	19	14	8	4	-20	14	-8	-6	-3	1

a De gemeenschappelijke markt heeft de concurrentie vergroot op een aantal gebieden, zoals transport, telecommunicatie, het bankwezen en verzekeringen. Zou u in het algemeen zeggen dat dit een zeer positief, enigszins positief, enigszins negatief, of zeer negatief effect heeft? De twee antwoorden tellen met 'weet niet' en 'noch positief noch negatief' op tot 100% per land.

b 'Vergeleken met 10 jaar geleden, denkt u dat dankzij de gemeenschappelijke markt de internationale concurrentie van [nationale] bedrijven nu beter, slechter of gelijk is? De twee antwoorden tellen met 'weet niet' en 'gelijk' op tot 100% per land.

Leesvoorbeeld: het gemiddelde van de landelijke percentages van de bevolking van de 27 lidstaten dat het EU-lidmaatschap voor het eigen land een goede zaak vindt is 54. Het percentage in Nederland bedraagt 71 (54 + 17) en dat is iets minder dan in Ierland (54 + 23 = 77) en veel meer dan in het Verenigd Koninkrijk (54 - 20 = 34).

Bron: Eurobarometer 66.1 (oktober-november 2006); gewogen resultaten

Tabel B3.4

Steun voor en opvattingen over de EU, bevolking van 15 en ouder in 2006 (gemiddelde van landen in procenten en afwijkingen daarvan in procentpunten)

	landen-gemiddelde	FI	SE	DK	UK	IE	NL	BE	LU	DE	AT	IT	EL	FR	ES	PT	EE	LV	LT	PL	CZ	SK	HU	SI	RO	BG	CY	MT
1 vindt het i.h.a. gesproken een goede zaak dat het eigen land lid is van de EU	54	-16	-6	6	-20	23	17	15	20	3	-18	-3	2	-5	8	-5	1	-11	8	7	-4	7	-15	3	.	.	-8	-10
2 vindt dat het eigen land, alles welbeschouwd, voordeel heeft van lidmaatschap van de EU	60	-14	-20	14	-21	26	2	7	7	-11	-17	-13	13	-10	3	0	12	2	16	13	6	11	-20	10	.	.	-15	-3
3 is voor uitbreiding van de EU met nieuwe landen in de toekomst	55	-12	-2	-7	-18	-7	-10	-8	-23	-25	-24	-8	17	-20	-4	-1	5	8	13	22	10	14	10	20	14	13	11	11
4 is voor een grondwet voor de EU	63	-10	-19	-16	-20	-5	-4	18	7	10	-12	6	10	3	-1	-3	-8	-4	6	1	-7	4	12	16	4	1	12	-2
5 vindt dat het effect van meer concurrentie door de interne markt i.h.a. positief is ^a	66	5	5	12	-10	7	7	3	-7	-9	-10	-6	-7	-17	-10	-9	7	9	10	15	3	9	-13	13	0	-11	4	0
6 denkt dat door de interne markt de internationale concurrentiepositie van [nationale] bedrijven nu beter is ^b	49	10	1	18	-16	15	2	-9	-17	-7	-5	-17	-9	-23	5	-13	29	15	19	14	8	4	-20	14	-8	-6	-3	1

a 'De gemeenschappelijke markt heeft de concurrentie vergroot op een aantal gebieden, zoals transport, telecommunicatie, het bankwezen en verzekeringen. Zou u in het algemeen zeggen dat dit een zeer positief, enigszins positief, enigszins negatief, of zeer negatief effect heeft?' De twee antwoorden tellen met 'weet niet' en 'noch positief noch negatief' op tot 100% per land.

b 'Vergeleken met 10 jaar geleden, denkt u dat dankzij de gemeenschappelijke markt de internationale concurrentie van [nationale] bedrijven nu beter, slechter of gelijk is?' De twee antwoorden tellen met 'weet niet' en 'gelijk' op tot 100% per land.

Leesvoorbeeld: het gemiddelde van de landelijke percentages van de bevolkingen van de 27 lidstaten dat het EU-lidmaatschap voor het eigen land een goede zaak vindt is 54. Het percentage in Nederland bedraagt 71 (54 + 17) en dat is iets minder dan in Ierland (54 + 23 = 77) en veel meer dan in het Verenigd Koninkrijk (54 - 20 = 34).

Bron: Eurobarometer 66.1 (oktober-november 2006); gewogen resultaten

Tabel B3.5 Voorkeuren voor Europees beleid, bevolking van 15 en ouder in 2006 (gemiddelde van landen in procenten en afwijkingen daarvan in procentpunten)^a

	landen-																											
	gemiddelde																											
	FI	SE	DK	UK	IE	NL	BE	LU	DE	AT	IT	EL	FR	ES	PT	EE	LV	LT	PL	CZ	SK	HU	SI	RO	BG	CY	MT	
1	bestrijden van terrorisme	0	5	9	-21	-7	6	4	2	5	-13	-9	-8	1	-13	-5	6	5	8	7	9	3	2	-4	-1	-1	3	
2	wetenschappelijk en technologisch onderzoek	-12	-6	-2	-17	1	2	3	6	-6	-16	-4	3	5	-8	0	3	6	9	4	11	4	2	-13	0	16	3	
3	steun aan gebieden die economische problemen hebben	-12	3	-5	-17	8	13	2	11	-7	-12	-14	1	-24	-5	5	-1	7	10	9	-12	3	2	-2	-1	4	17	14
4	defensie en buitenlandse zaken	-42	-26	-12	-26	-5	-7	11	5	6	-8	9	-6	7	1	3	7	9	8	10	15	11	4	4	-2	-1	7	14
5	beschermen van het milieu	-8	5	6	-7	-4	16	7	-2	14	-14	-4	3	8	-3	-4	-11	-3	8	5	-4	8	-8	-9	-12	11	1	
6	energie	-18	-10	5	-15	5	0	8	8	6	-19	4	10	8	-5	-2	-4	9	4	2	-8	-8	9	0	-13	-12	24	12
7	bestrijden van criminaliteit	5	-23	-1	-32	-21	4	6	-4	14	-4	4	-7	-11	7	-1	8	6	12	16	13	12	4	4	-4	-7	6	-2
8	immigratie	-34	-31	-14	-23	-5	-2	12	-14	0	-16	13	-2	6	11	5	-16	2	9	14	5	14	12	9	6	7	8	22
9	concurrentie	-9	-5	8	-19	6	10	4	1	-7	0	4	4	4	-6	-1	-7	1	2	4	-9	0	7	-1	-8	-3	15	1
10	landbouw en visserij	-29	-7	18	-13	3	11	13	-3	10	-10	-2	3	0	1	1	-6	-2	10	13	-11	-8	8	-1	-13	-7	21	1
11	bescherming van de consument	-8	-12	-2	-12	8	-6	6	-6	8	-9	0	14	-3	-3	2	-16	3	4	13	9	3	3	2	-11	-7	20	-1
12	bestrijden van de werkloosheid	-18	-19	-14	-17	-2	-8	2	-10	-3	-5	6	13	-10	2	16	-1	4	9	16	7	9	12	-3	-1	-3	11	11
13	gezondheid en sociale zekerheid	-21	-23	-22	-11	-5	-12	-3	-9	-6	-7	8	18	-9	0	9	6	13	19	12	1	-5	5	-1	6	-2	35	5
14	onderwijsstelsel	-20	-14	-13	-12	-10	-10	-1	-15	1	-1	14	13	-6	2	3	0	5	13	2	15	2	6	15	-5	-6	19	4
15	belastingen	-11	-17	-19	-11	1	-5	0	-15	-1	-3	10	15	-4	2	9	-8	10	16	10	1	-9	9	3	-1	-5	13	11
16	pensioenen	-17	-21	-20	-9	3	-15	-4	-14	-9	-8	8	16	-6	7	11	1	12	17	16	4	-4	3	2	3	4	18	2
17	gemiddelde voorkeur voor Europees beleid	-16	-13	-5	-16	-1	0	5	-4	2	-10	3	6	-2	-1	3	-3	5	8	10	3	3	7	2	-4	-3	15	6

^a Kunt u mij voor elk van de volgende gebieden zeggen of u vindt dat beslissingen genomen moeten worden door de [nationale] regering of binnen de EU? Er zijn 16 beleidsterreinen en onderwerpen voorgelegd in willekeurige volgorde. Die zijn hier opgenomen in volgorde van afnemende steun voor gemeenschappelijk beleid. 'Weet niet'-antwoorden zijn buiten beschouwing gelaten.

Leesvoorbeeld: het gemiddelde van de landelijke percentages van de bevolking van de 27 lidstaten dat vindt dat het bestrijden van terrorisme in Europees verband moet worden aangepakt is 82; in Nederland is dat 88 (82 + 6) en dat is veel meer dan in het Verenigd Koninkrijk (82 - 21 = 61), maar wellicht iets minder dan in Denemarken en Slowakije (82 + 9 = 91)

Bron: Eurobarometer 66.1 (oktober-november 2006) gewogen resultaten

A4 De huidige publieke opinie in Nederland

In dit hoofdstuk gaan we verder in op de meningen en meningsvorming in Nederland. We laten eerst zien hoe steun en betrokkenheid zich in de afgelopen jaren hebben ontwikkeld (§ 4.1). Vervolgens geven we in paragraaf 4.2 een schets van de samenhang van algemene steun voor de EU met meer specifieke EU-gerelateerde zaken. In paragraaf 4.3 proberen we steun op individueel niveau te verklaren en zetten we sociaal-culturele kenmerken tegenover economische kenmerken.

4.1 Stabiele steun voor de EU

In Europese Verkenning 4 (CPB/SCP 2006) bekeken we of het referendum over de Europese grondwet blijvende sporen heeft achtergelaten op de Nederlandse publieke opinie over Europa. De algemene opvattingen over de EU bleken direct na het referendum wat negatiever te zijn, maar een half jaar later weer aan te trekken. Van een algemene eurosceptische stemming leek geen sprake te zijn. Wel constateerden we dat Nederlanders steeds terughoudender zijn over verdere uitbreidingen van de EU. Deze terughoudendheid vonden we niet alleen terug bij eurosceptici, maar ook bij mensen die in het algemeen positief zijn over de EU. De voorgenomen toetreding van Turkije stuitte bij veel mensen op weerstand.¹

Hoe staat het nu met opvattingen van Nederlanders over Europa?² Heeft de algemene steun voor de EU zich inderdaad gestabiliseerd, en hoe denken Nederlanders nu over uitbreidingen van de EU?

Figuur 4.1 toont de Nederlandse publieke opinie over drie kwesties: is het Nederlands EU-lidmaatschap een goede zaak, heeft Nederland hier voordeel van, en zijn verdere uitbreidingen van de EU gewenst. De opvatting dat het Nederlands EU-lidmaatschap een goede zaak is en dat Nederland hier voordeel van heeft, gaan sinds jaar en dag gelijk op, al kent de eerste meer aanhangers dan de tweede. De overgrote meerderheid van de Nederlanders vindt het EU-lidmaatschap een goede zaak. In het najaar van 2006 is een kleine driekwart van de bevolking deze mening toegedaan, ongeveer evenveel als vijf jaar terug. Sinds het referendum zijn drie nieuwe metingen verricht, voldoende om iets te zeggen over de ontwikkelingen. Over het geheel genomen lijkt het referendum weinig effect te hebben gehad op algemene opvattingen over het EU-lidmaatschap (en de opvatting dat Nederland hier voordeel van heeft). De steun is sindsdien weliswaar iets lager dan kort voor het referendum, maar in vergelijking met de ontwikkelingen in 2003/04, toen de steun sterk daalde, zijn de verschillen niet groot.

Van algemeen gedragen eurosceptis lijkt, ondanks de negatieve referendumuitslag, geen sprake. Vlak na het referendum schreven wij hierover (CPB/SCP 2005:38):

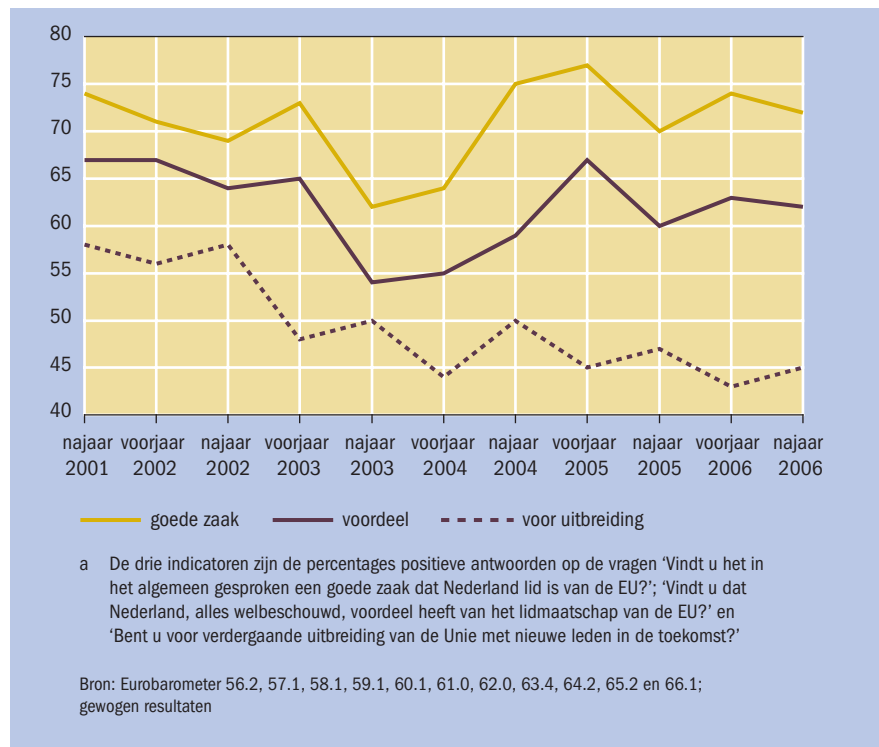
- 1 Ter relativering moet gezegd worden dat Turkije in enquêtes vaak wel laag scoort, maar niet extreem (en iets beter dan Albanië), en het land in focusgroepen niet opvallend negatief uit vergelijkingen met andere potentiële toetreders komt (CPB/SCP 2006: 32).
- 2 In deze inleidende paragraaf kijken we naar ontwikkelingen in de steun voor en betrokkenheid bij de EU over de afgelopen jaren. Deels is dit een herhaling van informatie uit de vorige Verkenning (CPB/SCP 2006), voor recente meetmomenten aangevuld met nieuwe cijfers.

‘[...] Er is weinig reden om een trendbreuk voorafgaande aan het referendum te veronderstellen en veel reden om te veronderstellen dat de steun voor de Europese integratie in Nederland nog altijd groot is. [...] Duidelijk is geworden dat de verwerping van de grondwet niet het resultaat is geweest van één massale overtuiging, laat staan van massale onwetendheid en irrationaliteit. [...] De uitslag van het referendum moet dan ook niet worden gedramatiseerd als de uitbarsting van al lang bestaande onvrede. Veeleer moet deze worden gezien als de uitkomst van een samenloop van omstandigheden, waaronder een stemming van gering politiek vertrouwen, en vooral van een proces van publieke opinievorming met een hoge mate van eigen dynamiek. Daarbij kan in discussies over concrete kwesties, in ieder geval in eerste instantie, de toon allicht kritischer worden dan in peilingen van houdingen “in het algemeen” tegenover principes en instellingen.’

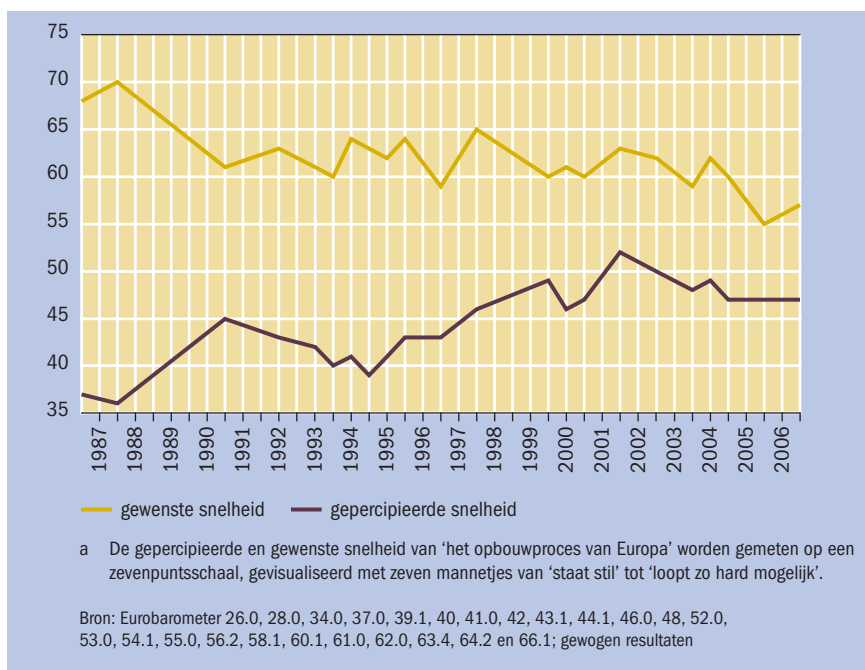
Wat gaandeweg wèl negatiever is geworden, is de publieke opinie over verdere uitbreidingen van de EU. De steun daarvoor is in de afgelopen vijf jaar met 13 procentpunten gedaald (van 58% naar 45%). Het scherpst was die daling tussen najaar 2002 en voorjaar 2003: van 58% naar 48%. Het dieptepunt volgde in het voorjaar van 2006: slechts 43% van de ondervraagden was voorstander van verdere uitbreidingen. In het voorjaar van 2004, rond de toetreding van tien Midden- en Oost-Europese landen, was de steun met 44% overigens nauwelijks groter. In het najaar van 2006 steeg de steun voor verdere uitbreiding licht, naar 45%. Is hiermee het dal genomen? De weerstand tegen verdere uitbreidingen, zoals die uit verschillende onderzoeken naar voren komt (o.a. Renselaar en Bom 2006, Anker 2006, CPB/SCP 2006), lijkt niet zomaar weg te poetsen, maar wellicht stabiliseert het aandeel tegenstanders zich nu. Dit lijkt in ieder geval de algemene teneur te zijn: een stabilisatie van de steun voor de EU.

Figuur 4.1

Ontwikkelingen in steun voor het EU-lidmaatschap en voor uitbreidingen, 2001-2006^a (in procenten)

Na het referendum concludeerde de Nederlandse regering dat de Europese integratie voor burgers 'te snel' zou gaan. In Europese Verkenning 3 en 4 (CPB/SCP 2005; CPB/SCP 2006) lieten wij zien dat, wellicht tegen de algemene verwachtingen in, de gewenste snelheid van integratie al decennialang hoger ligt dan de gepercipieerde snelheid van integratie. Met andere woorden: gemiddeld gesproken zouden mensen willen dat de Europese integratie sneller gaat dan (naar hun eigen inschatting) nu het geval is. In de loop der jaren zijn wens en perceptie wel dichterbij elkaar komen te liggen. De laatste jaren is de gepercipieerde snelheid van integratie gestabiliseerd. De gewenste snelheid daalde in diezelfde periode, rondom het referendum relatief zelfs vrij fors. Het laatste jaar is de gewenste snelheid echter weer wat gestegen. Uit andere berekeningen³ blijkt dat eind 2005 nog 26% van de bevolking vond dat de integratie te snel gaat (dat wil zeggen: de gepercipieerde snelheid van integratie lag boven de gewenste snelheid). Eind 2006 was dit percentage gedaald naar 21. Ook op dit punt lijkt het dal te zijn genomen.

Figuur 4.2

Gepercipieerde en gewenste snelheid van Europese integratie,^a 1986-2006 (in procenten)

Hoe staat het nu met de betrokkenheid van Nederlanders bij de EU? Tabel 4.1 geeft een samenvatting van enkele zelfinschattingen van kennis en inzicht. Het aandeel (zichzelf toebedeelde) voldoende voor kennis over de EU schommelt in de afgelopen vijf jaar tussen de 31% (najaar 2003) en de 53% (voorjaar 2006). In het voorjaar van 2006 is men om een of andere reden nogal positief over de eigen kennis en inzichten, maar in het najaar liggen de antwoorden alweer meer in lijn met eerdere ontwikkelingen. Al met al is (de eigen inschatting van) kennis van en inzicht in de EU in Nederland beperkt, hoewel de scores hoger zijn dan in sommige andere EU-landen. Op kennistestjes scoren Nederlanders in vergelijking met andere Europeanen ongeveer gemiddeld (zie ook tabel B3.3). Blijkbaar hebben Nederlanders in dit kader een lichte neiging tot zelfoverschatting. Of het referendum tot meer betrokkenheid bij de EU heeft geleid, is niet helemaal duidelijk. Gemiddeld lijken de scores van begin 2005 tot eind 2006 wel wat hoger te liggen dan in de jaren daarvoor. De vraag is alleen of kennis en inzicht daadwerkelijk zijn gestegen, of dat slechts de sociale wenselijkheid hiervan sterker wordt gevoeld.

³ Niet zichtbaar in figuur 4.2.

	najaar 2001	voorjaar 2002	najaar 2002	voorjaar 2003	najaar 2003	voorjaar 2004	najaar 2004	voorjaar 2005	najaar 2005	voorjaar 2006	najaar 2006
beoordeelt de eigen kennis over de EU als voldoende/goed	34	32	38	34	31	38	41	50	35	53	39
zegt te begrijpen hoe de EU werkt	.	.	.	43	.	45	51	.	53	57	52
zegt bekend te zijn met minstens zeven van de negen EU-instellingen	30	27	30	20	27	26	20	.	21	.	27

Bron: Eurobarometer 56.2, 57.1, 58.1, 59.1, 60.1, 61.0, 62.0, 63.4, 64.2, 65.2 en 66.1; gewogen resultaten

Tabel 4.1

Kennis over en inzicht in de EU, 2001-2006 (in procenten van de bevolking van 15 jaar en ouder)

4.2 Samenhang tussen steun voor EU en steun voor EU-kwesties

In deze paragraaf behandelen we opvattingen over een aantal specifieke EU-kwesties en relateren die aan de opvatting over het EU-lidmaatschap in het algemeen (is dat lidmaatschap voor het eigen land een goede zaak). We doen dat om te achterhalen of het zien van voordelen aan EU-lidmaatschap leidt tot een positievere beoordeling hiervan, en in hoeverre het voorstander zijn van EU-lidmaatschap leidt tot een positievere beoordeling van voorstellen tot concrete samenwerking.

Het eerste deel van tabel 4.2 is een opsomming van specifieke voordelen van het EU-lidmaatschap. De opvattingen daarover lijken vooraf te gaan aan het algemene oordeel over EU-lidmaatschap: je denkt voordeel te hebben van lidmaatschap, en dus ben je voorstander. In het tweede gedeelte van tabel 4.2 staan opvattingen over specifieke vormen van samenwerking, zoals gemeenschappelijke buitenlandse politiek of een Europese grondwet. Hier lijkt de causaliteit eerder andersom te liggen: je vindt het Nederlands EU-lidmaatschap een goede zaak, en daarom ben je ook voor samenwerking op diverse beleidsterreinen.

We vermelden eerst hoeveel mensen een bepaalde mening zijn toegedaan, en daarnaast het netto effect van die mening op de opvatting dat het Nederlands EU-lidmaatschap een goede zaak is. Leesvoorbeeld: 62% van de Nederlandse bevolking is van mening dat Nederland, alles welbeschouwd, voordeel heeft van het EU-lidmaatschap (kolom 2). Mensen die menen dat Nederland voordeel heeft van lidmaatschap, scoren 50 procentpunten hoger op 'goede zaak' dan mensen die menen dat Nederland geen voordeel heeft van lidmaatschap (kolom 3). Het netto effect geeft dus inzicht in de samenhang tussen een opvatting over een specifieke kwestie en de algemene opvatting dat EU-lidmaatschap een goede zaak is.

Alle opvattingen uit tabel 4.2 blijken positief samen te hangen met 'goede zaak', maar er zijn verschillen in sterkte. 'Voordelen voor het eigen land' lijken een veel groter effect te hebben op de algemene opvatting over het EU-lidmaatschap dan 'persoonlijke voordelen'. We komen hier aan het eind van deze paragraaf op terug. Verder scoren mensen die van mening zijn dat Nederland economisch stabiel is dankzij het EU-lidmaatschap veel hoger op 'goede zaak' dan mensen die dit niet vinden (+34%).

Met uitzondering van de stelling over de vorming van een 'kopgroep' (landen die sneller bouwen aan Europa dan andere), hangen alle concrete voorstellen tot samenwerking sterk samen met het algemene oordeel over EU-lidmaatschap. Dit effect is het grootst bij de euro (+41%), de ontwikkeling naar een Europese politieke unie (+37%) en een Europese grondwet (+34%).

	%	netto effect op goede zaak (procentpunten)
meent dat Nederland, alles welbeschouwd, voordeel heeft bij zijn EU-lidmaatschap (najaar 2006)	62	+50
meent persoonlijk voordeel te hebben gehad van de euro (najaar 2006)	32	+23
meent persoonlijk voordeel te hebben gehad van de rechten van een EU-burger (najaar 2006)	31	+16
meent persoonlijk voordeel te hebben gehad van geen of minder controle aan de grens bij het reizen (najaar 2006)	78	+28
meent persoonlijk voordeel te hebben gehad van werken of studeren in een ander EU-land (najaar 2006)	55	+12
meent persoonlijk voordeel te hebben gehad van de rechten van een consument (najaar 2006)	36	+14
voelt zich veiliger omdat Nederland lid is van de EU (voorjaar 2006)	29	+22
meent dat wij economisch stabiel zijn omdat NL lid is van de EU (voorjaar 2006)	53	+34
meent dat met de belangen van NL goed rekening wordt gehouden in de EU (voorjaar 2006)	36	+24
is voor een EU met één munteenheid, de euro (najaar 2006)	74	+41
is voor een gemeenschappelijke buitenlandse politiek van de Europese lidstaten (najaar 2006)	68	+25
is voor een gemeenschappelijke defensie- en veiligheidsbeleid van de lidstaten (najaar 2006)	78	+27
is voor verdergaande uitbreiding van de EU (najaar 2006)	45	+25
is voor een grondwet voor de EU (najaar 2006)	59	+34
is voor het feit dat de ene groep landen sneller aan het bouwen is aan Europa dan dat andere landen doen (najaar 2006)	42	+12
is voor de ontwikkeling naar een Europese politieke unie (najaar 2006)	51	+37

Bron: EB 65.2 (voorjaar 2006) en EB 66.1 (najaar 2006) gewogen resultaten

Tabel 4.2

Specifieke opvattingen over de EU (in procenten) en netto effect daarvan op goede zaak (in procentpunten)

4.2.1 Een positieve of negatieve rol voor de EU

In tabel 4.3 doen we iets soortgelijks als hierboven. Mensen is gevraagd om voor verschillende problemen in Nederland (zoals bestrijding van de criminaliteit, de economische situatie etc.) aan te geven of de EU hier een positieve, negatieve of neutrale rol in speelt. In kolom 2 laten we zien hoe groot het verschil is tussen mensen die de EU een positieve rol toebedelen en mensen die de EU een negatieve rol toebedelen. Wanneer hier een positief getal staat, kiezen meer mensen voor een positieve rol dan voor een negatieve, bij een negatief getal is het andersom. Daarnaast hebben we ook hier uitgerekend wat het netto effect is op goede zaak (kolom 3). Mensen die de EU een positieve rol toebedelen bij de bestrijding van criminaliteit, scoren 19% hoger op de opvatting dat het EU-lidmaatschap een goede zaak is dan mensen die de EU hier een negatieve rol toebedelen.

Tabel 4.3

Gepercipieerde rol van de EU bij verschillende problemen en netto effect van een positieve rol op goede zaak (beide in procentpunten)

rol van de EU bij de volgende problemen in Nederland	positieve rol min negatieve rol	netto effect op goede zaak
de bestrijding van criminaliteit	+35	+19
de economische situatie	+19	+32
stijgende prijzen/inflatie	-23	+12
belasting	-19	+17
bestrijding van de werkloosheid	-10	+24
bestrijding van terrorisme	+57	+21
defensie en buitenlandse aangelegenheden	+32	+19
immigratie	+5	+15
gezondheidszorg	0	+20
onderwijs	+21	+21
milieubescherming	+32	+8

Bron: EB 65.2 (voorjaar 2006) gewogen resultaten

Mensen dichten de EU in meerderheid een positieve rol toe bij de bestrijding van criminaliteit, de economische situatie, de bestrijding van terrorisme, defensie en buitenlandse aangelegenheden, immigratie, onderwijs en milieubescherming. Over de rol van de EU bij terrorismebestrijding zijn mensen het meest eensgezind: een positieve rol scoort 57 procentpunten hoger dan een negatieve. Overwegend een negatieve rol vinden we bij stijgende prijzen/inflatie, belasting en bestrijding van de werkloosheid.

In alle gevallen hangt een positief oordeel over de rol van de EU samen met een hogere score op 'goede zaak'. Een positief oordeel over de rol van de EU bij de economische situatie heeft het grootste effect; mensen die de EU hier een positieve rol toebedelen scoren 32% hoger op 'goede zaak' dan mensen die de EU een negatieve rol toebedelen. De opvatting over de rol van de EU bij milieubescherming heeft het kleinste effect op 'goede zaak' (+8%).

Uit een andere analyse (niet in tabel) blijkt dat lager opgeleiden de rol van de EU wat vaker als negatief beoordelen, en wat minder vaak als positief. Ook kruisen lager opgeleiden wat vaker de 'weet niet'-categorie aan dan hoger opgeleiden. Hoger en lager opgeleiden verschillen het sterkst van mening over de rol van de EU bij immigratie: volgens hoger opgeleiden is deze rol positief, volgens lager opgeleiden negatief.

4.2.2 Nationaal belang of eigenbelang

In het voorgaande stelden wij dat het zien van voordelen voor het eigen land van groter belang lijkt te zijn voor de algemene beoordeling van het EU-lidmaatschap dan het zien van persoonlijke voordelen. Om deze veronderstelling te toetsen, hebben we een regressieanalyse uitgevoerd met 'goede zaak' als te verklaren variabele, en 'voordeel voor het eigen land' versus 'persoonlijk voordeel' als verklarende variabelen. De variabele 'persoonlijk voordeel' is een factorscore waarin de vijf persoonlijke voordelen uit tabel 4.2 zijn opgenomen, aangevuld met nog twee andere.⁴ De variabele 'voordeel voor het eigen land' is het antwoord op de vraag of men, alles welbeschouwd, denkt dat Nederland voordeel heeft van het EU-lidmaatschap.

4 Te weten: meent voordeel te hebben gehad van een grotere variatie van producten van andere EU-landen, en meent voordeel gehad te hebben van het recht om een zaak te laten voorkomen bij het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen (EB 66.1, najaar 2006). Deze zeven vragen blijken te herleiden tot 1 factor 'persoonlijk voordeel', KMO-waarde is 0,84.

Uit de regressieanalyse blijkt dat beide variabelen een significant effect hebben op het oordeel dat het Nederlands EU-lidmaatschap een goede zaak is. Hoe vaker men denkt dat Nederland voordeel heeft van EU-lidmaatschap, en hoe vaker men denkt persoonlijk voordeel te hebben van EU-lidmaatschap, hoe vaker men voorstander is van dit lidmaatschap. Het effect van 'voordeel voor het eigen land' is echter ruim 2,5 keer zo groot als het effect van 'persoonlijk voordeel'.⁵ Blijkbaar speelt het zien van nationaal belang dus een grotere rol bij opvattingen over het EU-lidmaatschap dan het zien van eigenbelang. Deze uitkomst ligt in lijn met wat men in de literatuur aantreft over nationaal versus eigenbelang. Zo concludeert McLaren (2006: 48) dat met name *sociotropic utilitarianism* (nationaal belang) een verklaring biedt voor opvattingen over de EU, en dat *egocentric utilitarianism* (eigenbelang) er niet veel toe lijkt te doen. Haar verklaring is dat mensen vaak niet goed kunnen inschatten in hoeverre zij zelf wel of niet profiteren van EU-lidmaatschap.

4.3 Sociale en culturele achtergronden van steun voor de EU

In paragraaf 4.1 schetsten we een beeld van de ontwikkeling in de afgelopen jaren van de publieke opinie en vermeende kennis in Nederland over de EU. Zo was in figuur 4.1 te zien dat in het najaar van 2006 de steun voor het Nederlandse EU-lidmaatschap na een dip in 2003 weer op het niveau van voor 2003 zit. In paragraaf 4.2 keken we naar specifieke opvattingen over de EU en hoe deze samenhangen met de steun voor het Nederlandse EU-lidmaatschap. Nu kijken we naar sociale en culturele achtergronden van steun voor het lidmaatschap.

4.3.1 Nationale identiteit en economische factoren

Tot voor kort werd steun voor de EU in de literatuur vaak verklaard vanuit economisch eigenbelang: mensen zouden vaker voorstander van Europese integratie zijn als ze daar persoonlijke of nationale voordelen van zagen. De laatste jaren wordt steun voor de EU echter steeds vaker in verband gebracht met gevoelens van nationale identiteit en trots. Marks et al. (2003) beargumenteren dat sterke nationale identiteitsgevoelens gepaard kunnen gaan met een negatieve beoordeling van Europese integratie. Zij maken onderscheid tussen twee soorten identiteitsgevoelens: inclusieve en exclusieve. Het eerste type identiteitsgevoelens heeft geen invloed op beoordelingen van de EU. Voor mensen met een sterk inclusief nationaal identiteitsgevoel geldt dat zij identiteiten kunnen stapelen: zij kunnen zich tegelijkertijd Nederlander en Europeaan voelen. Dit heet ook wel *multiple identities*. Anders is het bij een exclusieve nationale identiteit. Die geeft geen ruimte voor andere identiteitsgevoelens, maar zet zich daar eerder tegen af. Exclusieve nationale identiteitsgevoelens gaan vaak gepaard met een negatieve beoordeling van het Europese integratieproces, aldus Marks et al.

McLaren (2002, 2004) beargumenteert dat een gepercipieerde bedreiging van de natiestaat invloed heeft op houdingen tegenover de EU. Op vergelijkbare wijze stelt De Vreese (2004) dat anti-immigratiegevoelens een rol spelen bij het verklaren van steun voor de Europese integratie. Hij gebruikt de *social identity theory* om het verband tussen houdingen tegenover immigranten en houdingen tegenover de EU te verklaren. Deze theorie gaat ervan uit dat het groeps-

⁵ Aangezien eigenbelang als een factorscore in de regressieanalyse zit, waarbij alle scores tussen 0 en 1 mogelijk zijn, en nationaal belang als een dichotome variabele (met slechts 2 mogelijke scores), heeft eigenbelang om methodologische redenen al een grotere kans op een sterk effect. In werkelijkheid is het verschil tussen het effect van nationaal belang en eigenbelang waarschijnlijk dus nog groter. In de huidige analyse heeft nationaal belang een bèta van 0,44 en eigenbelang een bèta van 0,17.

lidmaatschap mensen een sociale identiteit verschaft. Dit gaat gepaard met positieve gevoelens voor de eigen groep (*in-group*) en negatieve gevoelens voor andere groepen (*out-group*). Dit idee doet denken aan de exclusieve nationale identiteit van Marks et al. Ook De Vreese stelt dat negatieve gevoelens voor out-groups gepaard gaan met een negatief oordeel over Europese integratie.

Volgens Marks et al. (2004) is de verklaringskracht van nationale identiteit groter dan die van economische factoren. McLaren (2004) vindt het tegenovergestelde: volgens haar speelt de angst voor verlies aan nationale identiteit weliswaar een rol bij het bepalen van houdingen tegenover Europese integratie, maar is de rol van economische factoren veel groter. Zij vindt met name een sterk effect van nationaal belang (het zien van voordelen voor het eigen land); het effect van eigenbelang (het zien van persoonlijke voordelen) is veel kleiner.

4.3.2 Steun voor het Nederlandse EU-lidmaatschap

Geïnspireerd door Marks et al. (2003) proberen we met Nederlandse enquêtegegevens uit 2006 individuele verschillen in steun voor het EU-lidmaatschap te verklaren vanuit gevoelens van nationale identiteit en trots, politieke kenmerken en economische percepties. Daarbij spelen de volgende ideeën.

Wat nationale gevoelens betreft: we verwachten dat burgers die erg trots zijn op de waarden en symbolen van hun land inmenging van 'Brussel' in meer nationale aangelegenheden als bedreigend zien, wat leidt tot een negatieve houding tegenover EU-lidmaatschap. Anderzijds laten empirische relaties soms ook een positieve samenhang tussen nationale trots en steun voor de EU zien (zie figuur 3.4 in hoofdstuk A3). Wellicht hangt het ervan af wat onder trots wordt verstaan en wat gemeten wordt: een bedreigde nationale eigenheid of nationaal zelfvertrouwen.

Wat politieke kenmerken betreft: we verwachten dat politiek geïnteresseerden minder afstand en dus minder weerstand zullen voelen tegenover de ingewikkelde Brusselse politiek. Ook verwachten we dat de algemene politieke voorkeur (nog altijd het best samen te vatten in termen van links en rechts) afhankelijk van de dominante nationale verhoudingen effect heeft. Politiek links georiënteerden zouden in een sociaal-democratisch systeem EU-lidmaatschap minder steunen, terwijl onder politiek rechts georiënteerden een grotere steun te verwachten is. De verwachtingen zijn andersom in een liberaal markt systeem (Marks et al. 2004). Die verwachting kunnen we voor Nederland niet specificeren, maar we kijken wel naar wat een linkse zelfplaatsing doet.

Wat economische percepties betreft: we verwachten dat mensen die het beter gaat of die gunstiger oordelen over de economische positie van het eigen gezin en het land meer tot steun zijn geneigd. Ze zullen zich minder bedreigd voelen en vinden wellicht ook vaker dat ze hun welvaart te danken hebben aan de economische Europese integratie.

In tabel 4.4 staan de resultaten van een analyse van de steun voor het Nederlandse EU-lidmaatschap. De gegevens zijn afkomstig uit de enquête 'Culturele veranderingen in Nederland 2006'. In deze enquête gaf 64% van de respondenten aan het Nederlandse EU-lidmaatschap te steunen. Vermeld zijn relatieve kansverhoudingen (*odds ratio's*): een waarde groter dan 1 geeft aan dat het genoemde kenmerk gepaard gaat met grotere steun voor EU-lidmaatschap, een waarde kleiner dan 1 geeft aan dat het kenmerk gepaard gaat met minder steun, rekening houdend met de effecten van de overige genoemde kenmerken.

Tabel 4.4

Achtergronden van steun voor Nederlandse EU-lidmaatschap, 2006 (relatieve kansenverhoudingen)^a

	1. sociaal- demografisch	2. + nationale trots	3. + politiek	4. + welvaart
vrouw i.p.v. man	0,95	0,95	0,86	1,01
16-25 jaar i.p.v. 66+	2,09	2,01	2,03	2,03
26-45 jaar i.p.v. 66+	1,28	1,23	1,24	1,36
46-65 jaar i.p.v. 66+	1,11	1,08	1,07	1,14
mavo/havo/vwo en mbo i.p.v. lager onderwijs (lo/lbo)	1,90	1,88	1,83	1,58
hbo/wo i.p.v. lager onderwijs (lo/lbo)	3,28	3,19	3,04	2,33
doet meer dan 15 uur per week betaald werk	1,07	1,06	1,06	0,96
geeft blijk van grote nationale trots ^b		0,87	0,85	0,82
plaatst zich politiek links i.p.v. in het midden en rechts			0,90	0,96
zegt 'gewoon' of 'sterk' geïnteresseerd te zijn in politiek			1,20	1,11
vindt dat er welvaart heerst in het eigen gezin				1,45
vindt dat er in ons land welvaart heerst				1,46
denkt dat de welvaart voorlopig wel zal aanhouden				1,50
Nagelkerke pseudo-R ²	0,09	0,09	0,09	0,12

a Een waarde groter dan 1 geeft aan dat een kenmerk gepaard gaat met grotere steun voor EU-lidmaatschap, een waarde kleiner dan 1 geeft aan dat een kenmerk gepaard gaat met minder steun. Significante ($p < 0,05$) waarden zijn **vet** afgedrukt

b Hoogste 1/3 scores op een schaal die instemming meet met de stellingen 'Een belangrijke taak voor het onderwijs is het bijbrengen van vaderlandsliefde aan de leerlingen', 'Iedere Nederlander dient de nodige eerbied in acht te nemen tegenover onze nationale symbolen zoals de vlag en het volkslied' en 'Bij het streven naar internationale samenwerking moeten wij er voor oppassen dat er geen typisch Nederlandse levenswijzen verloren gaan' (Cronbachs alfa = 0,72).

Bron: SCP (CV'06)

In de eerste cijferkolom worden de gezamenlijke effecten van sekse, leeftijd, opleidingsniveau en betaalde arbeid vermeld. Sekse en betaald werk zijn geen verklaring voor steun aan Nederlands EU-lidmaatschap. Wel zien we dat jongeren positiever over EU-lidmaatschap zijn dan ouderen, zoals we ook al zagen in hoofdstuk A2. Tevens blijkt dat er meer steun is naarmate men hoger is opgeleid. 'Nationale trots' leidt niet tot meer of minder steun voor EU-lidmaatschap, evenmin als politieke voorkeur of interesse. Anders ligt het bij 'welvaart': een positieve blik op de welvaart in het eigen gezin en in het land, en de verwachting dat het laatste zo blijft, gaan alle drie gepaard met meer steun voor het EU-lidmaatschap. Dit verklaart ook waarom de steun onder hoger opgeleiden in de laatste cijferkolom iets lager is dan in de voorgaande kolommen: hoger opgeleiden zijn welvarender. De maat voor de statistische verklaringskracht stijgt met toevoeging van 'welvaart' van 0,09 naar 0,12.

4.3.3 Vergelijking van steun in 1996 met 2006

Volgens de enquête Culturele Veranderingen in Nederland was de steun voor het Nederlandse EU-lidmaatschap in 1996 groter dan in 2006: respectievelijk 75% en 64%. Is de steun vooral in bepaalde groepen afgenomen? Tabel 4.5 toont de afwijkingen van diverse categorieën in beide jaren. Het valt op dat voor alle sociale en culturele kenmerken geldt dat ze in beide jaren in dezelfde richting afwij-

ken van het bevolkingscijfer. Wel verschilt soms de mate waarin groepen hiervan afwijken. Jongeren zijn in 2006 relatief positiever over het EU-lidmaatschap dan in 1996; lager opgeleiden zijn in 2006 relatief negatiever dan tien jaar eerder.

Tabel 4.5

Steun voor het Nederlandse EU-lidmaatschap in diverse groepen in 1996 en 2006, afwijkingen van het bevolkingspercentage (in procentpunten)^a

	1996	2006
bevolking van 16 jaar en ouder (%)	75	64
vrouw	-3	-2
man	+3	+2
16-25 jaar	+4	+13
26-45 jaar	+4	+4
46-65 jaar	-3	-2
> 65 jaar	-10	-12
lager onderwijs	-13	-17
middelbaar onderwijs	+3	+1
hoger onderwijs	+11	+13
verricht betaald werk	+7	+5
nationale trots	-6	-7
politiek links georiënteerd	+5	+2
sterke/gewone politieke interesse	+7	+5
meent dat er welvaart heerst in gezin	+3	+4
meent dat er welvaart heerst in Nederland	+4	+5
meent dat in nabije toekomst welvaart heerst in Nederland	+7	+6
partijvoorkeuren: ^b		
D66	+16	(+20)
GroenLinks	+5	+15
Christen Unie (vóór 2000 GPV en RPF)	+1	+13
VVD	+8	+8
CDA	+5	+4
weet nog niet op welke partij	-3	+1
PvdA	+3	-2
SP	-15	-9
SGP	(-33)	(-29)

a Zie voor uitleg van de groepen tabel 4.4.

b Antwoorden op de vraag waarop men zou gaan stemmen als er ten tijde van de enquête Tweede Kamerverkiezingen zouden zijn. De partijen zijn gerangschikt naar afnemende steun voor het EU-lidmaatschap in 2006; partijvoorkeuren met minder dan 30 respondenten staan tussen haakjes.

Bron: SCP (CV'96, '06)

Aan de eerder gebruikte kenmerken voegen we voorkeuren voor een politieke partij toe. Degenen die in 2006 D66, GroenLinks of ChristenUnie als politieke partijvoorkeur opgaven, steunen het Nederlandse EU-lidmaatschap sterker dan gemiddeld onder de Nederlandse bevolking. In 2006 steunen zo'n acht op de tien stemmers op deze drie partijen het EU-lidmaatschap. Hoewel onder de gehele Nederlandse bevolking de steun voor het Nederlandse EU-lidmaatschap is gedaald, bleef onder stemmers op GroenLinks en ChristenUnie de steun in 2006 even hoog als in 1996. Onder degenen die VVD als politieke voorkeur opgaven is vergeleken met de Nederlandse bevolking zowel in 1996 als in 2006 meer steun te vinden voor EU-lidmaatschap; deze grotere steun onder VVD-stemmers is voor beide jaren even hoog. Hetzelfde geldt min of meer voor CDA-stemmers. Dat betekent echter wel dat de steun voor EU-lidmaatschap onder stemmers op deze twee partijen in 2006 is gedaald ten opzichte van 1996. Onder degenen die PvdA als politieke voorkeur opgaven in 2006 bestaat iets minder steun voor

EU-lidmaatschap dan gemiddeld onder de Nederlandse bevolking. Dat was in 1996 anders; toen was er relatief iets meer steun voor het EU-lidmaatschap dan gemiddeld. Minder steun voor EU-lidmaatschap is ook te vinden onder SP-stemmers. Het verschil tussen SP-stemmers en het gemiddelde onder de Nederlandse bevolking is in 2006 minder groot dan in 1996. De minste steun voor EU-lidmaatschap is te vinden onder kiezers met een voorkeur voor de SGP. Van hen is slechts een minderheid voor EU-lidmaatschap, zowel in 1996 als in 2006. Dit spooft met de constatering in hoofdstuk A1 dat de SGP al vanaf het allereerste begin als er over een verenigd Europa wordt gesproken actief haar tegenstem laat horen, waarbij verlies van soevereiniteit en trouw aan 'de Oranjes' belangrijke argumenten zijn.

4.4 Afsluitend

De Nederlandse steun voor de EU lijkt zich na de 'referendumdip' weer te hebben gestabiliseerd. De nieuwste cijfers tonen geen of geringe afwijkingen in de trends van steun. Het vermeende kennisniveau over de EU is iets gestegen, al lijkt dat moeilijk te duiden. In ieder geval zien mensen een positieve rol weggelegd voor de EU op diverse beleidsterreinen, zeker bij duidelijk grensoverschrijdende problemen. Zowel nationaal belang (Nederlands profijt) als eigenbelang (persoonlijk profijt) spelen mee bij een positieve beoordeling van het EU-lidmaatschap, maar het effect van nationaal belang is verreweg het grootst. Steun voor het Nederlandse EU-lidmaatschap bleek niet gerelateerd aan nationale trots, maar wel aan leeftijd, opleidingsniveau en welvaart. Jongeren zijn positiever over het EU-lidmaatschap, evenals hoger opgeleiden en mensen die vinden dat hun gezin en land welvarend zijn. Als we daarnaast naar politieke voorkeur kijken, blijken met name stemmers op GroenLinks en ChristenUnie het EU-lidmaatschap te steunen.

A5 Slotbeschouwing

Een belangrijke drijfveer van de geestelijke vaders van de EGKS en het Verdrag van Rome vormde het streven naar stabilisatie van de naoorlogse verhoudingen tussen de natiestaten in Europa. De oprichting van de EGKS was een eerste stap in die richting. Het plan om tot een Europese Defensie Gemeenschap te komen belandde op een dood spoor, maar de Europese eenwording kreeg een nieuwe impuls met het idee voor economische integratie van de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Jan Willem Beyen. Beyens voorstel wordt wel beschouwd als een eerste aanzet tot het Verdrag van Rome. Zo werd Nederland langdurig een voortrekker van Europese samenwerking, hoewel ons land ook niet schroomde om in de onderhandelingen zonnodig een 'lastige partner' te zijn. Die rol van 'lastpost' speelt de Nederlandse politiek en de publieke opinie weer in het begin van de eenentwintigste eeuw, bijvoorbeeld als het gaat om de Europese grondwet of de financiële verhoudingen tussen de lidstaten.

Al in 1952, toen de eerste stappen werden gezet naar een verenigd Europa, vond in Bolsward en Delft een referendum plaats. Een zeer grote meerderheid van de inwoners bleek voor een verenigd Europa met een Europese grondwet te zijn. In de weken voorafgaand aan dit referendum kwamen met name voorstanders aan het woord. Regionale en landelijke dagbladen citeerden sprekers op diverse bijeenkomsten die Europese integratie belangrijk vonden. Zij haalden hun argumenten uit de dreiging van oorlog; het herstel van Duitsland diende dan ook in goede banen te worden geleid. Een verenigd Europa werd ook als noodzakelijk gezien om de welvaart in Nederland te behouden of vergroten. Anderen wezen erop dat het ontstaan van Nederland een proces van integratie van provincies was geweest en een vereniging van Europese landen dus niet vreemd was. Met name katholieke en andere christelijke partijen stelden dat Europese eenwording conform christelijke eenheid en principes was. Een uitzondering vormde de staatkundig gereformeerden. Zij vreesden ondermijning van de soevereiniteit en de monarchie, en waren dan ook tegen een verenigd Europa, net als de communisten.

Rond de totstandkoming van het Verdrag van Rome in 1957 waren er veel vaker tegengeluiden te horen dan tijdens het referendum in 1952. Waren tijdens dit referendum de argumenten vooral van sociaal-culturele aard, aangevuld met economische punten, de reacties op het Verdrag van Rome waren overwegend economisch geïnspireerd. Het waren dan ook vooral ondernemers en brancheorganisaties die zich sceptisch over het verdrag toonden. Zij vreesden een slechtere concurrentiepositie en daarmee dalende werkgelegenheid en welvaart in Nederland, zo blijkt uit berichtgeving in landelijke bladen. De heersende vrijhandelsgeest in Nederland kwam niet ten volle tot uiting in het verdrag en daarnaast hadden diverse landen protectionistische voorbehouden bedongen.

Als de EU zich in zes stappen uitbreidt tot een gezelschap van 27 lidstaten hebben opnieuw economische getinte onderwerpen de overhand in de berichtgeving. Tegelijkertijd wordt bij bijna elke uitbreiding aangedrongen op aanpassingen van Europese instellingen en procedures om te voorkomen dat de EU onbestuurbaar wordt. Tijdens de uitbreidingen in de 21ste eeuw worden deze zorgen over de EU-organisatie nog sterker geuit. Daarnaast zijn er economische twijfels en verschijnen er artikelen met een zorgelijke teneur over de verrechtiging van de EU door de uitbreiding met landen uit het voormalige Oostblok. Net als bij de ondertekening van het Verdrag van Rome is er de roep om meer tekst en uitleg, en dialoog met de burgers. Hoewel de toon van de landelijke

dagbladen onderling kon verschillen, was eigenlijk bij elke uitbreiding de berichtgeving in Nederlandse kranten kritisch. NRC-commentator Jan Sampie-mon schreef daarover in 2004 dat het ‘gebruik is geworden om het proces van Europese eenwording met veel hoofdschudden en opgetrokken wenkbrauwen te begeleiden’¹. Bij de ‘big bang’ oostwaarts in 2004 signaleerden de kranten ook ‘uitbreidingsvermoeidheid’ bij de Nederlandse bevolking. Inderdaad gaven de Eurobarometercijfers van 2003 al aan dat de steun voor verdere uitbreidingen afnam (CPB/SCP 2003: 11; 2006: 15-16). Vergelijking van Europese opiniegegevens van rond het Verdrag van Maastricht in 1992 en de referenda over de Europese grondwet in 2005 (§ 2.4) relateert de eurosceptis, die zich zou hebben gemanifesteerd in de referenda. Zo negatief was de stemming in 2005 nou ook weer niet, en uit het verleden is gebleken dat de publieke opinie veerkrachtig is en eventuele negatieve effecten van een verdeeld ontvangen verdrag geen blijvende gevolgen hoeven te hebben.

September 2005 schreven we op deze plaats (CPB/SCP 2005: 38-39) dat de Nederlandse publieke opinie over Europa wel eens negatiever zou kunnen worden door de discussies rond het referendum over de grondwet. De hoop werd geuit dat anderzijds de toegenomen betrokkenheid bij Europa kon worden vastgehouden. We kunnen hier de conclusie van vorig jaar herhalen dat verwachting noch hoop is uitgekomen. Nederlanders denken nog altijd relatief positief over de EU, zij het dat de steun voor uitbreidingen duidelijk is gedaald en geen tekenen van herstel vertoont. Tot een levendig maatschappelijk debat over Europa en een toegenomen publieksinteresse voor EU-aangelegenheden is het niet gekomen. Veelzeggend was de stilte over Europa in de campagnes voor de Tweede Kamerverkiezingen van november 2006. Het gebrek aan politisering is overigens niet per se te wijten aan politici en campagneleiders: het is wel geprobeerd, maar Europese kwesties lenen zich vanwege hun complexiteit vaak niet zo voor partijpolitieke profilering en de media (en het publiek) hebben er doorgaans ook weinig belangstelling voor. Ook al is er geen electorale winst van te verwachten, politisering blijft wel een belangrijke opgave.

‘De oude methode van “elitaire handjeklap” werkt niet meer. [...] Het scheppen van draagvlak, op basis van een “minimale” betrokkenheid, [is] een belangrijke voorwaarde geworden voor toekomstig Europabeleid. [...] De belangrijkste verantwoordelijkheid voor de wijze en de uitkomsten van die politisering en daarmee voor het Europese project ligt bij nationale politici’ (Van Grinsven et al. 2006: 30).

Politisering is echter wel iets anders dan samen benadrukken dat Europa ‘best belangrijk’ is. Ze betekent het opzoeken en uitdragen van controverses en dat zal de betrokkenheid van burgers vergroten (al zullen er sommigen juist ook afhaken vanwege het ‘gekissebis’), maar er kan zeker niet meer steun voor de Europese integratie van verwacht worden. Voor politici die bestuurlijke verantwoordelijkheid dragen is politisering ook niet zonder risico’s, want de kansen dat wat nationaal aanspreekt internationaal kan worden gerealiseerd – of omgekeerd, wat internationaal effectief is nationaal politiek wordt beloond – zijn niet zo groot.

De Nederlandse steun voor Europese samenwerking is eerder pragmatisch dan idealistisch en heeft van oudsher vooral een economische basis. Dat komt zowel uit de krantenberichten als de enquêtécijfers naar voren. Nederlanders zien een belangrijke rol voor de Unie bij grensoverschrijdende en grootschalige problemen zoals internationaal terrorisme, milieu en wetenschappelijk onderzoek, maar niet bij onderwijs en zeker niet bij pensioenen. Uit ander Nederlands onderzoek komt de grote steun voor de EU naar voren op het terrein van

¹ NRC Handelsblad, 7 mei 2004, ‘De moeizame taak in Europa welvaart te brengen’

economische samenwerking (hoger opgeleiden) en gemeenschappelijke terrorisme- en misdaadbestrijding (lager opgeleiden; Renselaar en Bom 2006: 18).

De suggestie in recente onderzoeksliteratuur dat gevoelens van (bedreiging van de) nationale identiteit een belangrijke rol spelen bij de houding tegenover de EU is in onze analyses niet ondersteund. Dat kan een gevolg zijn van de beperkte meting van nationale identiteit als nationale trots, maar onze resultaten sporen wel met ander onderzoek. Zo vindt McLaren (2004) in Europees onderzoek dat steun voor de EU minder afhankelijk is van het al of niet bedreigd achten van de eigen nationale identiteit dan van de afweging van voor- en nadelen. Ook in haar onderzoek blijken de voor- en nadelen voor het land belangrijker te zijn dan die voor de eigen persoon. Thomassen (2007) stelt dat identiteits- en saamhorigheidsgevoelens geen onderdeel vormen van de Nederlandse steun voor de EU. Hij concludeert uit zijn onderzoek dat de Nederlandse steun voor de EU hoofdzakelijk op utilitarisme is gebaseerd en dat een basis van saamhorigheidsgevoelens in Nederland ontbreekt. Als argumenten voor het laatste voert hij aan dat Nederlanders zichzelf veel minder vaak dan inwoners van de andere vijf *founding fathers* blijken te beschouwen als Europese burgers en dat Nederlanders hun arbeidsmarkt sterker willen beschermen tegen werknemers uit andere EU-lidstaten.²

We hebben geconstateerd dat een positieve waardering van het eigen leven en vooral een positieve kijk op de situatie en ontwikkeling van het eigen land bijdragen aan een gunstige houding tegenover het EU-lidmaatschap. Deze bevindingen kunnen de these van het utilitarisme ondersteunen als aannemelijk gemaakt kan worden dat de welvaart en het welbevinden massaal aan de EU worden toegeschreven. Dat wordt echter waarschijnlijk maar beperkt gedaan. De bevindingen wijzen dan ook wellicht eerder in de richting van een andere kwetsbare basis van steun voor de EU: het algehele maatschappelijke klimaat. Als mensen goed in hun vel zitten, gaan ze makkelijker relaties met anderen aan en halen ze daar meer uit, juist omdat ze er minder op gespist zijn vooral niets tekort te komen. Dat is voor landen waarschijnlijk niet heel veel anders. Een over de hele linie meer optimistische stemming en een geest van zelfvertrouwen in de publieke opinie maken het makkelijker voor politici om ontspannen en niet al te berekenend te opereren in grotere verbanden. Met een hersteld economisch vertrouwen en naar het lijkt weer toenemende aandacht voor wereldproblemen en afnemende populariteit van politiek cynisme, biedt de publieke opinie meer beleidsruimte om initiatieven te ontplooiën om de stagnatie rond het grondwettelijk verdrag en institutionele hervormingen in de EU te doorbreken.

2 [...] the traditional positive view of the Dutch towards Europe was of a strong utilitarian nature and hardly led to a sense of European identity. Utilitarian support as the only source of legitimacy is a very weak and vulnerable basis' (Thomassen 2007: 40).

Literatuur

- Anker, H. (2006). *NederlandinEuropa.nl*, Anker Solutions, Amsterdam-New York.
- Brouwer, J.W. (1999). Architect van de Europese Gemeenschap? Jan Willem Beyen (1952-1956). In: D. Hellema, B. Zeeman en A.C. van der Zwan (red.), *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw* (p. 199-210). Den Haag: Sdu.
- CPB /SCP (2003). *Sociaal Europa* (Europese Verkenning 1, bijlage bij de Staat van de Europese Unie 2004). Den Haag: Centraal Planbureau/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CPB /SCP (2004). *Bestemming Europa* (Europese Verkenning 2, bijlage bij de Staat van de Europese Unie 2005). Den Haag: Centraal Planbureau/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CPB/SCP (2005). *Europese tijden. De publieke opinie over Europa & arbeidstijden, vergeleken en verklaard* (Europese Verkenning 3, bijlage bij de Staat van de Europese Unie 2006). Den Haag: Centraal Planbureau/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CPB/SCP (2006). *Divers Europa. De Europese Unie in de publieke opinie & verscheidenheid in cultuur, economie en beleid* (Europese Verkenning 4, bijlage bij de Staat van de Europese Unie 2007). Den Haag: Centraal Planbureau/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. (2007). Zeer tevreden Nederlanders in Europees perspectief. In: P. Schnabel (red.), *Veel geluk in 2007; SCP-nieuwjaarsuitgave 2007* (p. 152-158). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Díez Medrano, J. (2003). *Framing Europe. Attitudes to European integration in Germany, Spain and the United Kingdom*. New Jersey: Princeton University Press.
- EC (2006a). *Internal market – Opinions and experiences of citizens in EU 25* (EB 65.1). Brussel: Europese Commissie (http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm).
- EC (2006b). *Eurobarometer 66 – Public opinion in the European Union*. Brussel: Europese Commissie (http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm).
- Gabel, M. (1998). Public Support for European Integration: An Empirical Test of Five Theories. In: *The Journal of Politics*, jg. 60, nr. 2, mei 1998, p. 333-354.
- Grinsven, P. van, M. van Keulen en J. Rood (2006). *Over verkiezingen, politisering en het Nederlands Europa-beleid*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael.
- Harryvan, A.G., J. van der Harst en S. van Voorst (2001). *Voor Nederland en Europa – Politici en ambtenaren over het Nederlandse Europabeleid en de Nederlandse integratie 1945-1975*, Amsterdam: Boom.
- Hooghe, L. en G. Marks (2004). Does identity or economic rationality drive public opinion on European integration? In: *ps Online*, juli 2004.
- Inglehart, R. (1967). An end to European integration? In: *American Political Science Review*, jg. 61, nr. 1, p. 91-105.
- Inglehart, R. (1971). The silent revolution in Europe: Intergenerational change in post-industrial societies. In: *The American Political Science Review*, jg. 65, nr. 4, p. 991-1017.
- Janssen, J. (1991). Postmaterialism, cognitive mobilisation and public support for European integration. In: *British Journal of Political Science*, jg. 21, no. 4, p. 443-468.
- Janssen, J. (1992). Een Nederlands 'nee' tegen Maastricht? In: *Bestuurskunde*, jg. 1, nr 7.
- Janssen, J. (2001). *Publieke steun voor de Europese Unie. Analyse van de publieke opinie in 12 lidstaten, 1952-1998* (proefschrift). Maastricht: Universiteit van Maastricht.
- Kleinnijenhuis, J., Takens, J. en W.H. Atteveldt (2005). Toen Europa de dagbladen ging vullen. In: K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (p. 123-144). Amsterdam: Bert Bakker.
- Livestro, J. (2006). *De adem van grootheid. Nederland in de jaren vijftig*. Amsterdam: Bert Bakker.
- McLaren, L. (2002). Public Support for the European Union: Cost/Benefit Analysis or Perceived Cultural Threat? In: *The Journal of Politics*, jg. 64, nr. 2, p. 551-566.
- McLaren, L. (2004). Opposition to European Integration and fear of loss of national identity: Debunking a basic assumption regarding hostility to the integration project. In: *European Journal of Political Research*, nr. 43, p. 895-911.

- McLaren (2006). *Identity, interests and attitudes to European integration*. Hampshire/ New York: Palgrave MacMillan.
- Marks, G. en L. Hooghe (2003). *National identity and support for European integration*, Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung.
- Milward, A.S. (1992). *The European rescue of the nation state*. Londen: Routledge.
- NIPO (1995). *Typisch Nederlands(s). Vijftig jaar opmerkelijke opinies*. Amsterdam: Kluwer Bedrijfswetenschappen.
- Renselaar, C. en G. Bom (2006). *Quo vadis Europa?* Amsterdam: De Nederlandsche Bank.
- Thomassen, J. (verwacht in 2007). Citizens and the legitimacy of the European Union. In: *Europe in the Netherlands*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Vreese, C. de (2004). *Why European citizens will reject the EU constitution*. Cambridge, MA: Harvard University, Center for European Studies (Working Paper nr. 116).

DEEL B DE INTERNE MARKT

Bevindingen

Het Verdrag van Rome uit 1957 streeft naar vrij verkeer van goederen, diensten, kapitaal en werknemers in de Europese Economische Gemeenschap (EEG). Grensoverschrijdingen moeten zo min mogelijk gehinderd worden en mogen zeker geen formele belemmeringen tegenkomen. Bij de start van de Europese Unie (EU) in 1992 wordt geconstateerd dat de interne markt af is, in de zin dat discriminerende belemmeringen tussen lidstaten zijn afgeschaft. Verschillen in nationale regulering tussen de lidstaten belemmeren echter ook nu nog het vrij verkeer op alle vier markten.

De EU probeert verschillen in regulering tussen lidstaten op te heffen door harmonisatie, of te overbruggen door wederzijdse erkenning. Hoofdstuk B2 laat zien dat bij het vrij verkeer van goederen, kapitaal en financiële diensten hierin belangrijke stappen zijn gezet. In het vrij verkeer van werknemers en van (overige) diensten vormen grote institutionele verschillen tussen lidstaten, deels cultureel bepaald, een moeilijk te nemen hindernis. Bij alle vier vrijheden blijven verschillen in nationale regulering tot op heden bestaan.

Het doel van de interne markt is het bevorderen van grensoverschrijdende handel, investeringen en arbeidsmigratie, het intensiveren van concurrentie tussen lidstaten en uiteindelijk het verhogen van de welvaart in de EU. Hoofdstuk B3 geeft een cijfermatig beeld van de ontwikkeling van handel, investeringen en migratie in de EU als geheel en in Nederland in het bijzonder. De handel in goederen en diensten is de afgelopen decennia sterk gegroeid, zowel tussen lidstaten als daarbuiten. Bij goederen loopt de ontwikkeling van de handel in de pas met de totale handel, terwijl bij diensten de handelstoename gelijk opgaat met de groei van de diensteneconomie. Opvallend bij het vrij verkeer van arbeid is vooral het geringe aandeel werknemers uit andere EU-lidstaten (minder dan 1% van de beroepsbevolking). Naast nationale regulering spelen economische factoren en taal- en cultuurverschillen hierin een belangrijke rol. Nederland valt op als land dat veel handelt met Europese partners, veel directe buitenlandse investeringen heeft, maar relatief weinig arbeidsmigranten.

In de afgelopen vijftig jaar heeft marktintegratie bijgedragen aan de welvaart in de EU. Ongeveer 10% van het bruto binnenlands product (bbp) in de EU kan, via de toename van de handel, worden toegeschreven aan de interne markt. De bijdrage van toekomstige verbeteringen van de interne markt zal naar verwachting een stuk kleiner zijn. De grote stappen, zoals het afschaffen van invoertarieven, liggen achter ons en toekomstige stappen zullen complexer zijn. Voorbeelden van actuele en toekomstige stappen zijn de dienstenrichtlijn, betere integratie van aandelen en obligatiemarkten in Europa en vrije migratie uit de Midden- en Oost-Europese lidstaten. Elk van deze stappen kan in potentie zorgen voor een toename van het bbp met 0,5% tot 1,0%. Hoofdstuk B4 weegt deze economische voordelen af tegen de mogelijk ongelijke verdelingseffecten en de verschillen tussen lidstaten die overwonnen moeten worden om markten verder te integreren.

Hoofdstuk B5 blikt vooruit naar de stappen die de EU nog kan nemen om vrij verkeer van goederen, diensten, kapitaal en arbeid te bevorderen. De stappen

zijn vaak niet eenvoudig. De verschillen tussen lidstaten – in cultuur, taal, regulering – en de wens van lidstaten om naar eigen inzicht beleid te voeren, vormen kostbare en politiek moeilijk te nemen hindernissen op weg naar vrij verkeer van goederen, diensten, kapitaal en arbeid. Wederzijdse erkenning bij de handel in goederen en diensten en harmonisering van toezicht bij grensoverschrijdend kapitaalverkeer zijn voorbeelden van beleid dat, rekening houdend met de verschillen tussen landen, een bijdrage kan leveren aan de welvaart in de EU.

De interne markt is niet altijd voor alle vier vrijheden in gelijke mate nagestreefd. Zo lag de nadruk sinds de oprichting van de EEG bij vrij verkeer van goederen en is het vrij verkeer van kapitaal pas sinds het Verdrag van Maastricht in 1992 echt op gang gekomen. Per vrijheid schetsen we de belangrijkste ontwikkelingen in beleid en handel, en blikken vooruit naar de toekomst, waarin naar verwachting vrije uitwisseling van kennis een prioriteit in het beleid zal zijn.

Goederen

Belangrijke stappen bij vrij verkeer van goederen zijn al gezet in de jaren zestig door de afschaffing van invoertarieven. Stabiele wisselkoersen en uiteindelijk de monetaire unie hebben een impuls gegeven aan de concurrentie tussen landen. Dit heeft geleid tot een halvering van de prijsverschillen tussen de eurolanden in de afgelopen veertig jaar. Verdere stappen zijn genomen door de harmonisatie van regulering en de wederzijdse erkenning van elkaars technische voorschriften. Het in- en uitvoeren van goederen is echter nog steeds een tijdrovende aangelegenheid, waarbij grote verschillen bestaan tussen de lidstaten, zowel tussen de zes oprichters van de EEG als in de huidige 27 lidstaten.

De handel in goederen binnen de EU is fors toegenomen, hand in hand met de toename van de wereldhandel. Het effect van de interne markt is vooral zichtbaar in de toename van de handel door de uitbreiding van de Unie en door intensivering van de handel in de jaren na toetreding.

De interne markt voor goederen heeft geleid tot een hoger productieniveau in de EU, door benutting van comparatieve voordelen en door toename van de onderlinge concurrentie. De verschillen in technische standaarden vormen nog een belangrijke belemmering in het vrij verkeer van goederen, doordat het principe van wederzijdse erkenning niet altijd goed wordt toegepast en harmonisatie vaak lang op zich laat wachten. Een nieuw voorstel van de Europese Commissie kan deze belemmeringen verminderen. Daarnaast kan een verbeterde buitenlandse openstelling van openbare aanbestedingen voor overheidsopdrachten de goederenmarktintegratie bevorderen.

Diensten

In diensten wordt veel minder gehandeld dan in goederen. De handel is in de afgelopen decennia fors toegenomen, maar niet sneller gegroeid dan de toegevoegde waarde van de dienstensector.

Pas sinds het Verdrag van Maastricht wordt serieus gewerkt aan een betere toegankelijkheid van buitenlandse dienstverlening. De vooruitgang in vermindering en afstemming van regulering is, met uitzondering van de financiële dienstverlening, nog gering.

Bij handel in diensten vormen de grote onderlinge verschillen in regulering een belangrijk obstakel. De dienstenrichtlijn heeft hier een eerste stap gezet, maar

benut nog lang niet het economische potentieel. Gezien de grote verschillen tussen de vele dienstsectoren is gericht beleid per sector noodzakelijk. Zo kan de keuze tussen harmonisering, wederzijdse erkenning, of zelfs handhaving van de status quo per sector anders uitpakken.

Bij de financiële dienstverlening is stilstaan geen optie, gezien de voortschrijdende internationalisatie van handel in aandelen, obligaties en verzekeringen. Onder andere het toezicht op banken en andere financiële instellingen die zich in het buitenland vestigen moet in deze internationale marktomgeving beter geregeld worden.

Kapitaal

Na een piek rond de millenniumwisseling zijn de directe buitenlandse investeringen fors teruggevallen, maar in 2002-2004 vormen zij nog ruim 10% van de totale investeringen in de EU. Bovendien is het aandeel van de directe buitenlandse investeringen vanuit andere EU-lidstaten in de afgelopen tien jaar toegenomen.

De kapitaalmarktintegratie heeft een forse impuls gekregen met de oprichting van de Economische en Monetaire Unie en de introductie van de euro, en is zichtbaar in de convergentie van de rentevoeten in het eurogebied. Er bestaan echter nog wel grote verschillen in rentevoeten, onder andere veroorzaakt door verschillen in regulering en marktstructuur tussen de lidstaten.

Belangrijke obstakels voor buitenlandse vestiging door bedrijven vormen de verschillen in zowel het tarief als de berekenwijze van de vennootschapsbelasting. Uniformering van de vennootschapsbelasting kan zorgen voor een toename van de investeringen en productie in de EU, maar wordt belemmerd door de gewenste autonomie van lidstaten om hun eigen belastingen vorm te geven en te heffen. Bovendien zullen de economische effecten van harmonisatie ongelijk verdeeld zijn tussen de lidstaten.

Een belangrijk initiatief, onderdeel van de dienstenrichtlijn, is het openen van één loket waar alle informatie en procedures voor buitenlandse ondernemers in de dienstensector beschikbaar zijn. Dit kan tot aanzienlijke kostenbesparingen leiden voor ondernemers.

Arbeid

Werknemers zijn binnen landen al honkvast en zijn nog minder geneigd om naar een ander land te verhuizen. Ongeveer 4% van de werknemers is van buitenlandse afkomst, waarvan een kwart uit andere EU-lidstaten afkomstig is. Slechts bij grote verschillen in loonvoeten zijn werknemers bereid om in groten getale te migreren, zoals de recente toestroom van werknemers vanuit de nieuwe lidstaten naar de Britse eilanden laat zien. De verwachte immigratie heeft in andere landen geleid tot formele, maar tijdelijke, belemmering van het vrije verkeer door invoering van quota's en kwalificatie-eisen aan migranten uit de nieuwe lidstaten.

Verbetering van het vrij verkeer van arbeidsmigranten kan op een aantal manieren gestalte krijgen. Allereerst door het wegnemen van migratierestricties. Vervolgens kan migratie gestimuleerd worden met subsidies voor studenten en onderzoekers. Het idee is dat studenten die in het buitenland studeren meer geneigd zullen zijn in het buitenland te gaan werken. Andere barrières voor migratie, zoals rond het meenemen van pensioenrechten en de transactiekosten voor huisvesting, zijn lastiger te slechten. De afweging tussen de voordelen van

marktintegratie en de verschillen in regulering tussen lidstaten komt hierin duidelijk naar voren.

Kennis

Uitwisseling van kennis is onmiskenbaar belangrijk voor verdere economische groei. Een vrije kennisuitwisseling wordt in hoge mate bepaald door het vrije verkeer van de vier traditionele vrijheden. De effectiviteit van innovatiebeleid en beleid om de productiviteit te verhogen is daarmee deels afhankelijk van het interne markt-beleid.

In hoofdstuk B5 bieden we een aantal beleidsopties. Een gemeenschapsoctrooi kan leiden tot een besparing in de kosten voor bedrijven en zo de prikkels tot innovatie vergroten. Onderzoeks- en hoger onderwijsbeleid kan meer op Europees niveau bepaald en gefinancierd worden.

Conclusie

Europa kan nog vooruit met de interne markt. Harmonisatie van regulering en wederzijdse erkenning kunnen een deel van de barrières voor grensoverschrijdend verkeer slechten. De welvaart kan hierdoor toenemen, maar het zal meer moeite kosten om de resterende belemmeringen weg te nemen. Nieuwe tijden zorgen voor nieuwe uitdagingen, waarvan een vrije uitwisseling van kennis er één is.

B1 Eén markt, vier vrijheden

Burgers in de Europese Unie (EU) hebben in principe het recht om te werken in een andere lidstaat, bedrijven kunnen zich daar vestigen en investeren en zowel goederen als diensten kunnen uit andere lidstaten betrokken worden. Dit is in een notendop het vrij verkeer van arbeid, kapitaal, goederen en diensten waarmee Europese landen streven naar één markt, de interne markt. Al bij de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) in 1957 vormde dit recht op vrij verkeer een speerpunt.

Om de gedachten te prikkelen geven we een korte impressie van de markt in Europa, vijftig jaar geleden en nu. Vijftig jaar geleden hadden Nederlanders een visum nodig voor Italië, migratie was voor altijd afscheid nemen, omwisselen van valuta was duur en de prijs van een pakje boter varieerde van omgerekend twintig dollarcent in Denemarken tot vijftig cent in Frankrijk. Nu kunnen EU-burgers zonder paspoortcontrole op vakantie in Zuid-Italië, inwoners uit de nieuwe lidstaten vinden werk in het Verenigd Koninkrijk of Ierland, er is één munt en verschillen in prijzen zijn sterk afgenomen.

In de tussenperiode is de interne markt ontstaan. In dit inleidende hoofdstuk bespreken we kort de ontstaansgeschiedenis, geven een schets van de vier vrijheden van de interne markt en sluiten af met de opzet van deze studie. In dit hoofdstuk hebben we gebruik gemaakt van Kapteyn (2003) en Pelkmans (1997).

1.1 Een korte geschiedenis van de interne markt

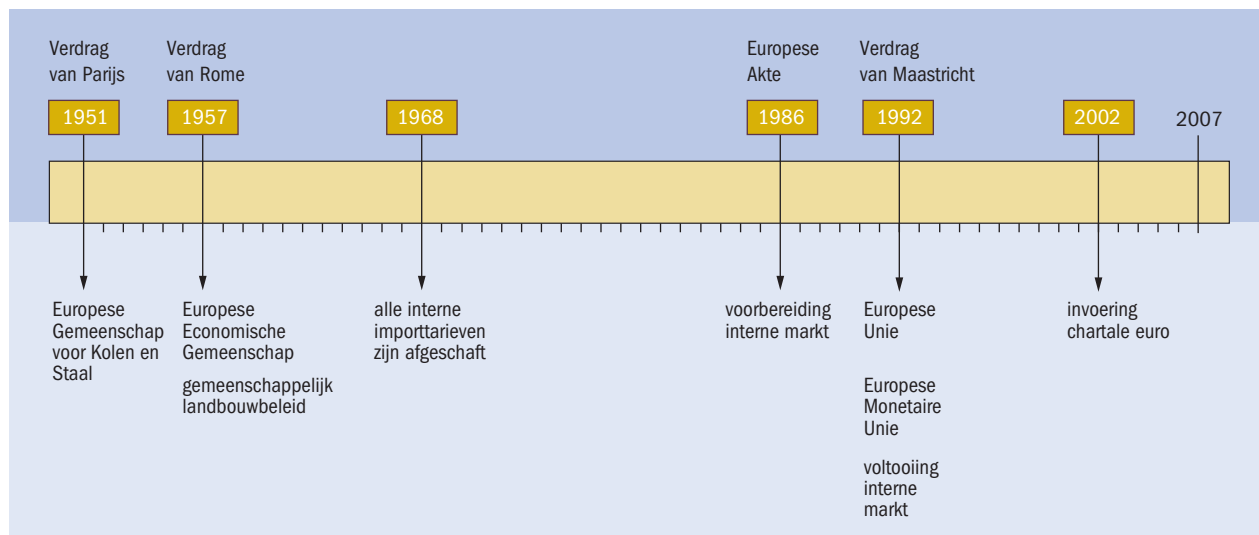
Na de Tweede Wereldoorlog ontstond in West-Europa een politiek klimaat waarin verregaande samenwerking tussen Europese landen als ideaal voor de toekomst gold. Zo pleitte de Britse premier Winston Churchill in 1946 voor 'a kind of United States of Europe'. Wat hem betreft zou de eerste stap hiertoe samenwerking tussen Duitsland en Frankrijk moeten zijn. Een paar jaar later gebeurde dit ook met het voorstel van de Franse minister van Buitenlandse Zaken Robert Schuman voor een gemeenschappelijke markt voor kolen en staal. Het Schuman-plan leidde tot de ondertekening van het Verdrag van Parijs en de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS). Naast Frankrijk en de Bondsrepubliek Duitsland ondertekenden ook de Benelux-landen en Italië het verdrag.

Het was al vroeg duidelijk dat een gemeenschappelijke markt meer vereist dan een douane-unie. Zo was de EGKS gebaseerd op de volgende vijf principes:¹

- 1 geleidelijke maar volledige afschaffing van tarieven, quota en beperkingen op betalingsverkeer;
- 2 geen unilaterale invoering van nieuwe handelsrestricties;
- 3 gezamenlijke actie om overgangsproblemen op te lossen en tot een optimale benutting van het beschikbaar economisch potentieel te komen;
- 4 enige mate van harmonisatie van sociaal-economisch en fiscaal beleid;
- 5 vrij, of ten minste vrijer, verkeer van kapitaal en arbeid.

De economische argumenten voor een gemeenschappelijke markt waren voorafgaand aan het Verdrag van Rome al genoegzaam bekend: niet alleen een beter gebruik van productiefactoren, maar ook schaalvoordelen en meer concurrentie:

¹ Gehrels en Johnston (1955: 277).

'On examination, the prospective gains from an economic union of the six Schuman Plan countries seem very great. The replacement of inefficient domestic sources of supply with lower-cost sources in other member countries would lead to an important saving of resources. The more rational organization of European production would permit for the first time a full realization of the economies of large scale and thereby important additional cost savings. Finally, the widening of national markets in one single market would intensify competition and compel more efficient performance on the part of producers everywhere.' (Gehrels en Johnston 1955).

Figuur 1.1
Tijdbalk interne markt

Het belang van de EGKS voor verdere Europese samenwerking is groter dan misschien op het eerste gezicht lijkt. De EGKS was destijds een uniek experiment omdat onafhankelijke staten voor het eerst een deel van hun autonomie overdroegen aan een supranationale organisatie. Bovendien vormde de institutionele structuur van de EGKS de basis voor de huidige Europese Unie. Zo kende de EGKS een Hoge Autoriteit (voorloper van de Europese Commissie), een Raad van Ministers, een Hof van Justitie en een Gemeenschappelijke Vergadering (voorloper van het Europese Parlement). Deze zware institutionele structuur was expliciet bedoeld om het fundament voor verdere samenwerking te leggen.

Het duurde dan ook niet lang (1956) voordat een comité onder leiding van de Belgische minister van Buitenlandse Zaken, Paul-Henri Spaak, voorstelde om de gemeenschappelijke markt radicaal te verbreden met vrij verkeer van personen, goederen, kapitaal en diensten. En zo ondertekenden de zes EGKS-landen in 1957 het Verdrag van Rome waarmee de Europese Economische Gemeenschap (EEG) een feit was. Verbetering van de welvaart en een nauwere samenwerking tussen lidstaten vormen volgens Artikel 2 de belangrijkste doelen, met een gemeenschappelijke markt en harmonisatie van beleid van de lidstaten als belangrijkste middelen.

De periode na 1958 kenmerkt zich door tal van initiatieven tot versterking van de samenwerking. De eerste verordening over het vrije verkeer van werknemers treedt in 1961 in werking. Burgers van lidstaten kunnen vanaf dat moment in principe in een andere lidstaat werken met dezelfde rechten en plichten als inwoners van dat land.

Vanaf 1967 is het vrije verkeer van goederen vereenvoudigd door verschillen in indirecte belastingstelsels geleidelijk te verminderen. Vooral de overname door

andere lidstaten van het Franse BTW-systeem speelde daarbij een rol. De hoogte van de nationale BTW-tarieven bleef echter verschillen.

In 1968 komt een douane-unie tot stand tussen de zes EEG-landen – een jaar eerder dan overeengekomen in het Verdrag van Rome – met afschaffing van invoerrechten op geïmporteerde goederen uit andere lidstaten. Vrije grensoverschrijdende handel is nu echt mogelijk. Bovendien geldt een gemeenschappelijk buitentarief voor invoer vanuit derde landen. Nu de douane-unie er is, blijkt gebrek aan harmonisatie van beleid verdere integratie te belemmeren. Hoewel in het Verdrag van Rome vrij verkeer van goederen is vastgelegd, nemen de lidstaten weinig nieuwe initiatieven. In een aantal gevallen dwingt het Europese Hof van Justitie echter wederzijdse erkenning af. Een bekend voorbeeld is het arrest Cassis de Dijon uit 1979.² Cassis de Dijon is een likeur waarvoor in Duitsland een minimum alcoholpercentage van 25 geldt, terwijl de Franse Cassis de Dijon tussen de 15% en 20% alcohol bevat. Volgens de Duitse wetgeving kon de Franse Cassis de Dijon dus niet op de Duitse markt komen. Het Hof oordeelde dat Duitsland de invoer van Franse Cassis de Dijon niet mag verbieden.

Met het witboek over de voltooiing van de interne markt probeerde de Europese Commissie in 1985 het integratieproces nieuw leven in te blazen: alle barrières voor handel tussen de lidstaten zouden voor 1992 verwijderd moeten zijn. De Europese Akte van 1986 paveit de weg voor maatregelen om de interne markt te realiseren, omdat nu een gekwalificeerde meerderheid van stemmen volstaat en unanimititeit niet langer vereist is. Voorstellen tot harmonisering van productregulering konden dus niet meer door een enkele lidstaat worden tegengehouden.

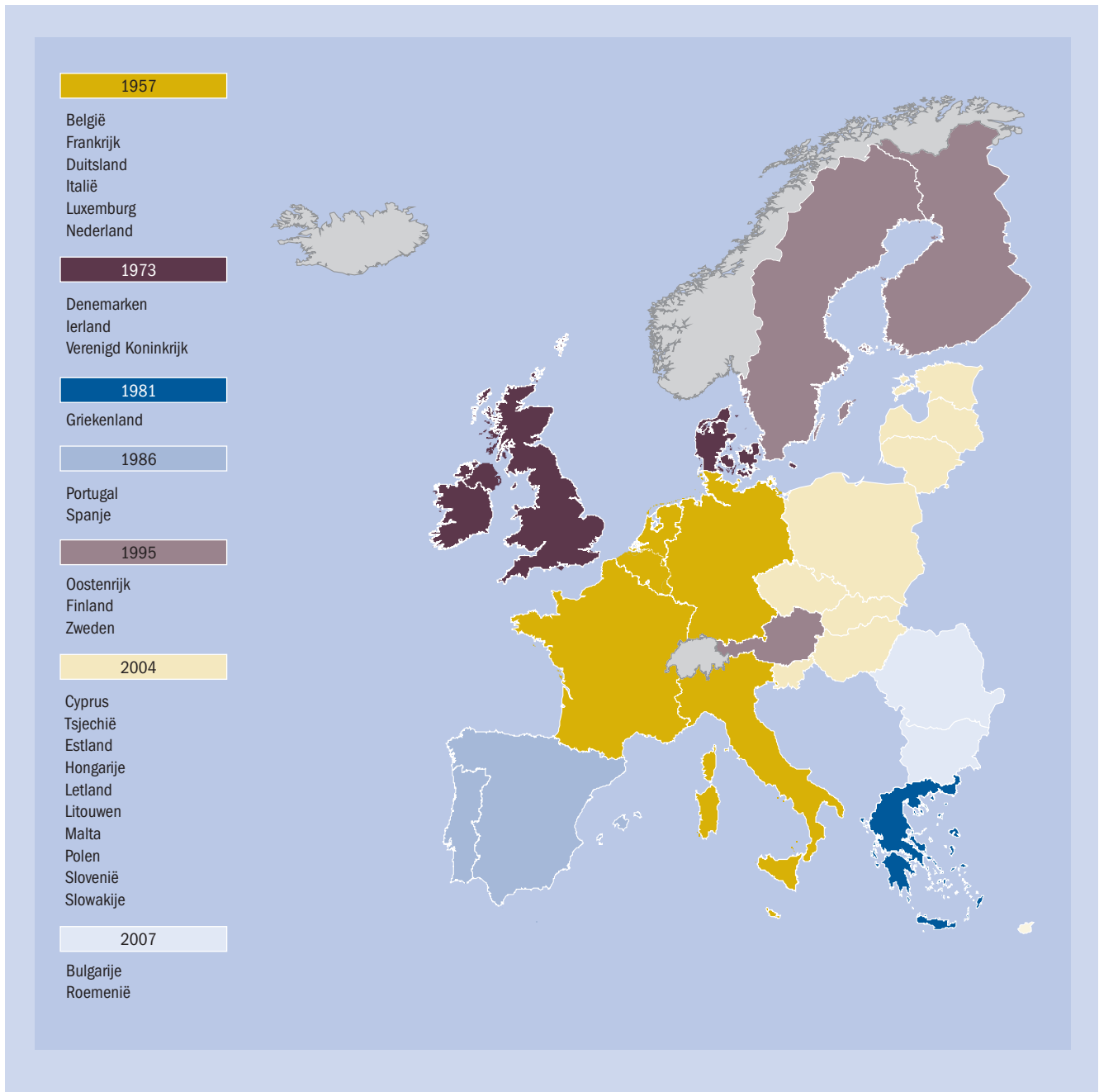
Zes jaar later komen we bij een nieuwe mijlpaal, het Verdrag van Maastricht (1992), dat op 1 november 1993 in werking treedt en waarbij de EU wordt opgericht als opvolger van de EEG. Een jaar later ontstaat de Europese Economische Ruimte (EEA), als de lidstaten van de Europese Vrijhandelsassociatie (EFTA) gaan deelnemen aan de interne markt.³

Het Verdrag van Maastricht voorziet ook in de oprichting van de Economische en Monetaire Unie, het fundament voor de euro. Het eerste plan voor een gemeenschappelijke munt dateert al uit 1970. Om de monetaire stabiliteit te handhaven, beslisten de toenmalige zes lidstaten dat de koersen van hun munten slechts in beperkte mate ten opzichte van elkaar konden schommelen. Dit wisselkoersmechanisme uit 1972 is een eerste stap naar de invoering van één munt, dertig jaar later.⁴ Het eurogebied bestaat inmiddels uit dertien lidstaten en de vereenvoudiging van het betalingsverkeer in het eurogebied vormt in de eerste jaren van deze eeuw een belangrijke stimulans voor alle vier vrijheden.

2 <http://europa.eu.int/eur-lex/lex/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61978J0120:NL:HTML>

3 Zwitserland treedt niet formeel toe tot de interne markt, maar heeft wel veel richtlijnen overgenomen.

4 Zie http://europa.eu/abc/history/1960-1969/index_nl.htm. In 2002 is de euro ook voor het chartale geldverkeer ingevoerd, nadat in 1999 de euro ingevoerd was voor de financiële markten.

Figuur 1.2
Uitbreiding van de Europese Unie

1.2 De vrijheden van de interne markt

De markt vormt een forum waar mensen goederen en diensten met elkaar ruilen om elk hun welvaart te verbeteren. De één als consument, een ander als producent, en een derde als intermediair. Dit is van alle tijden. In de oorspronkelijke betekenis ging het bij markten letterlijk om een forum (Latijn voor 'plein'). Markten waren gebonden aan een bepaalde plaats, streek of land en vaak ook nog aan een bepaalde tijd, zoals de week- of jaarmarkten. In de economische theorie spreekt men over markten in de abstracte zin van een universeel ruilforum waar:

- transacties plaatsvinden zonder haperingen, fricties of tijdverlies;
- partijen geen extra kosten hebben bij het voltrekken van transacties;
- alle marktpartijen volledig zijn geïnformeerd.

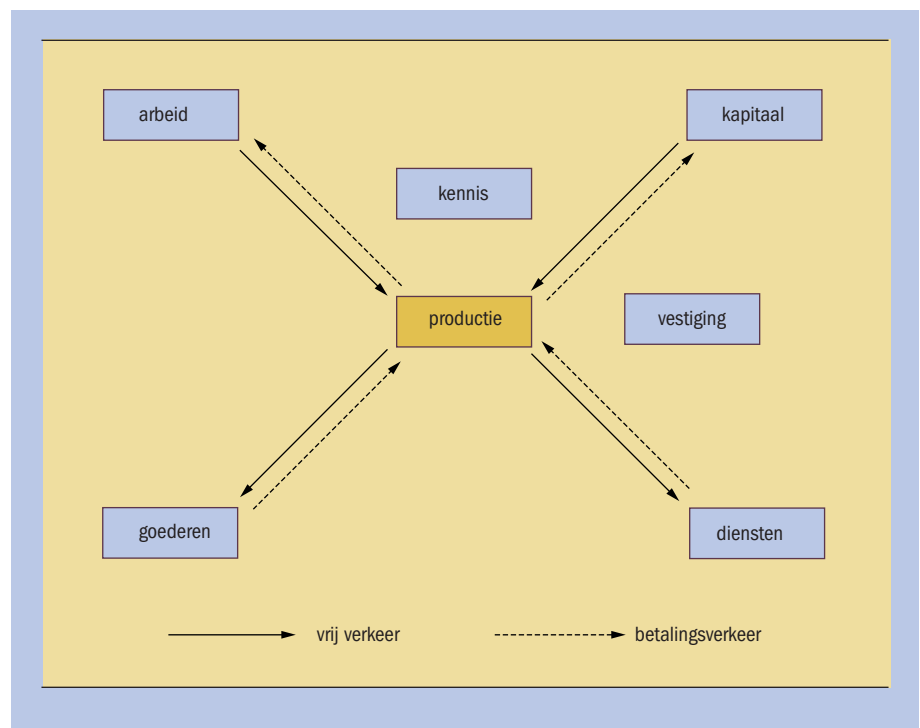
In werkelijkheid voldoen zeer weinig markten aan zo'n ideaalbeeld. Als zelfs lokale markten niet perfect zijn, dan kan men niet verwachten dat een internationale markt wel perfect is.

De interne markt is het streven van de EU om transacties tussen de lidstaten zo soepel mogelijk te laten verlopen. Waaruit bestaan de belemmeringen op markten in de EU? Afstand – fysiek, maar ook cultureel – is een belangrijke oorzaak van een onvolledige uitwisseling van informatie tussen koper en verkoper, zorgt voor transactiekosten en tijdverlies. Regulering en andere vormen van beleid vormen een tweede belemmerende factor, zowel binnen landen als internationaal. Denk aan de noodzakelijke vergunningen die een bedrijf nodig heeft om in het buitenland, of soms zelfs in een andere regio van een lidstaat, een filiaal te kunnen openen.

Hoe kunnen deze belemmeringen verminderd of zelfs opgeheven worden, zodat markten beter functioneren? Dat kan door technologische verbeteringen, maar ook door gerichte beleidswijzigingen. Beleid voor het opheffen van regulering direct gericht tegen buitenlandse bedrijven duiden we aan als 'direct beleid'. Het resulterende effect op de interne markt noemen we 'negatieve integratie'. Harmonisatie van nationale regulering omschrijven we als 'indirect beleid'. Het resulterende effect noemen we 'positieve integratie'. Als gesproken wordt over 'de interne markt is af', dan geldt dit met enig recht voor de negatieve integratie: tarieven, quota's en andere directe belemmeringen zijn veelal afgeschaft.⁵ Het geldt echter niet voor het indirecte beleid: voor elk van de vier vrijheden vormen verschillen in nationaal beleid, of in nationale regulering, een rem op het vrij verkeer.

Figuur 1.3

De vier vrijheden in de interne markt

⁵ De tijdelijke inperking van de migratie uit de nieuwe lidstaten is een voorbeeld van een quota die het vrije verkeer van werknemers direct belemmert.

De interne markt gaat over vier vrijheden: van goederen, diensten, kapitaal en arbeid.⁶ Figuur 1.3 toont hoe deze vrijheden met elkaar samenhangen. Kapitaal en arbeid zijn primaire productiefactoren, waarbij arbeid staat voor alle menselijke inspanningen in het productieproces, terwijl kapitaal een containerbegrip is voor de overige (fysieke) productiemiddelen.⁷ Kapitaal en arbeid maken de productie van goederen en diensten mogelijk. De doorgetrokken lijnen duiden op het verkeer van beide productiefactoren en beide producten tussen leverancier en afnemer, waarbij het in de interne markt erom gaat hoe gemakkelijk dit verkeer de landsgrenzen passeert.

Hoe passen andere vaak genoemde vrijheden als vrijheid van betalingsverkeer, van vestiging en van kennis in dit plaatje? Betalingsverkeer wordt in de figuur aangegeven met de gestreepte pijlen: waar transacties plaatsvinden zullen meestal betalingen in omgekeerde richting volgen. Dit geldt vooral voor de export van goederen en diensten, en in mindere mate voor de buitenlandse investeringen en migratie. Vrij betalingsverkeer is dus inherent verbonden aan alle vier vrijheden. Kennis wordt vaak genoemd als productiefactor naast arbeid en kapitaal. Zij bepaalt hoe efficiënt beide primaire productiefactoren kunnen worden ingezet. Kennis is echter moeilijk los verkrijgbaar, maar is vaak gekoppeld aan arbeid of kapitaal: kennis komt bijvoorbeeld mee met de hooggeschoolde immigrant of de geavanceerde machine.

De vrijheid van vestiging regelt dat vrije ondernemers, bedrijven en zelfstandige beroepsbeoefenaren niet mogen worden beperkt in vestiging in een andere lidstaat. Deze vestigingsvrijheid heeft in de diagram een plaats gekregen in de buurt van het vrij verkeer van diensten, omdat zij juist in veel dienstensectoren een belangrijke rol speelt.

1.3 Opzet van deze studie

Zonder twijfel is de interne markt een succes gemeten aan het aantal landen dat sinds de oprichting van de EEG, en zeker sinds 1992, is toegetreden. Van heel andere orde is de verdieping van de marktintegratie tussen lidstaten. Dan gaat het om zaken als de omvang van handel, migratie en kapitaalverkeer tussen lidstaten en om prijsverschillen van verhandelbare goederen. Deze studie gaat in op de vraag hoe succesvol de interne markt is in de verdieping van marktintegratie.

We benaderen deze vraag vanuit drie gezichtspunten. In hoofdstuk B2 gaan we in op factoren die bepalen hoe intensief burgers en bedrijven over de landsgrenzen heen zaken doen. We kijken zowel naar economische als institutionele factoren. Door de EU en haar voorloper de EEG zijn veel stappen gezet om deze institutionele belemmeringen voor marktintegratie weg te nemen. Welke stappen zijn dat, en wat is na vijftig jaar de stand van zaken in het interne marktbeleid?

In hoofdstuk B3 onderzoeken we de mate van marktintegratie in de EU, gemeten aan de ontwikkeling van handel, het relatieve belang van de handel binnen de EU in het totaal, en de ontwikkeling van prijsverschillen binnen de EU. Speciale aandacht schenken we aan de positie van de Nederlandse economie.

6 Het vrij verkeer van personen omvat meer dan alleen arbeid. We beperken ons in deze studie echter tot arbeid, omdat dit een bepalende factor is in het productieproces.

7 Een derde productiefactor is grond, die echter per definitie niet internationaal mobiel is.

Het derde gezichtspunt is de vraag of marktintegratie in het algemeen en interne markt-beleid in het bijzonder hebben bijgedragen aan de economische groei in de afgelopen decennia. Deze bijdrage aan de economische ontwikkeling vormt een belangrijk onderdeel van de afweging die in het verleden en in de toekomst van belang zijn (geweest) bij de ontwikkeling van de interne markt.

In hoofdstuk B4 behandelen we de verschillen in regulering tussen lidstaten die een belemmering kunnen vormen voor verdere marktintegratie en de gewenste mate van beleidsafstemming tussen de lidstaten.

In hoofdstuk B5 onderzoeken we de mogelijkheden voor verdere marktintegratie. In de bekende metafoor is de vraag: waar hangt het fruit dat met verdere marktintegratie geplukt kan worden, en hoe hoog hangt dit fruit? Het laaghangende fruit is allang geplukt, zoals in 1968 bij het afschaffen van importtarieven. Het fruit is zeker nog niet op, het verkeer tussen lidstaten is zeker nog niet zo vrij als het verkeer binnen lidstaten. Waar liggen de kansen voor Europa in de komende vijftig jaar?

B2 Marktintegratie en economisch beleid

Dit hoofdstuk concentreert zich op het beleid rond de integratie van de markten voor goederen, diensten, kapitaal en arbeid. Deze vier vrijheden vormden vijftig jaar geleden een centraal element in het Verdrag van Rome. Voor goederen werd gestreefd naar een douane-unie met vrije handel binnen de EEG en met uniforme buitentarieven. Vrij verkeer van personen moest worden gegarandeerd, restricties op handel in diensten opgeheven en belemmeringen op kapitaal voorkomen. Drie decennia later kregen deze vier vrijheden een nieuwe impuls met de voltooiing van de interne markt.

In paragraaf 2.1 staat het begrip marktintegratie centraal, met de vraag welke factoren bepalen hoe intensief burgers en bedrijven over de landsgrenzen heen zaken doen. Paragraaf 2.2 beschrijft per vrijheid de ontwikkeling van de interne markt en schetst de huidige belemmeringen.

2.1 Determinanten van marktintegratie

Het verplaatsen van goederen of diensten naar een andere lidstaat kost tijd en geld en hetzelfde geldt voor buitenlandse investeringen en migratie. Welke factoren spelen een rol bij de handel, investeringen en migratie naar andere lidstaten?

Als we de uitgebreide literatuur hierover kort samenvatten dan wordt internationale handel in zowel goederen als diensten bepaald door:¹

- afstand: hoe groter de afstand tussen landen, hoe minder handel;
- bbp: hoe groter de economie van zowel het uitvoerende als het ontvangende land, hoe groter de handel tussen beide landen;
- gemeenschappelijke grens: handel is intensiever tussen buurlanden;
- taal en cultuur: landen met dezelfde taal en verwante cultuur handelen meer met elkaar;
- beleid: zowel de verschillen tussen landen als de mate van regulering spelen een belangrijke rol in de internationale handel.

Deze factoren hebben ook invloed op directe buitenlandse investeringen (DBI) en migratie. Sommige vormen een belemmering voor grensoverschrijdende transacties. In tabel 2.1 onderscheiden we vijf soorten factoren.² De eerste drie, fysieke obstakels (a), culturele en etnische verschillen (b) en institutionele verschillen (c), zijn als het ware constanten: ze veranderen doorgaans niet binnen één generatie en zijn moeilijk door het beleid te beïnvloeden.³ Bij factoren die wel door beleid bepaald worden maken we onderscheid tussen beleid dat expliciet discriminerend is voor buitenlandse bedrijven en personen (e), en beleid dat niet expliciet discriminerend is maar wel een obstakel vormt voor internationale transacties (d).

1 Zie hierover de CPB-studies: Belot en Ederveen (2007), CPB en SCP (2006), Kox en Lejour (2006a).

2 Deze typering van de belemmeringen is gebaseerd op Anderson en Wincoop (2004), Hoekman (2006), Baldwin (1988), Das et al. (2001) en Kox en Lejour (2006a).

3 Uitzonderingen zijn gebeurtenissen zoals oorlogen, revoluties en de omwentelingen in Midden- en Oost-Europa, die een grote impact op bestaande instituties kunnen hebben.

Tabel 2.1

Barrières voor grensoverschrijdende transacties tussen twee landen

aard belemmering	mogelijk relevante factoren
a. fysieke obstakels	fysieke afstand
	gemeenschappelijke grens
	geografische kenmerken, zoals ligging aan zee
b. culturele en etnische verschillen	taalverschillen
	religieuze verschillen
	mate van etnische verwantschap
	verschillen in dominante normen en waarden
c. institutionele verschillen	onderlinge historische relaties
	verschil in centralisatie van binnenlandse regulering
	juridisch systeem
	verschillen in bestuurskwaliteit
d. niet-discriminerende regulering	monetaire verschillen
	fiscale verschillen
	verschillen in arbeidsmarktregels
	verschillende intensiteit van regulering
	heterogeniteit in de inhoud van productmarktregulering
e. discriminerende regulering	invoertarieven
	kwantitatieve restricties op invoer

Afstand en andere fysieke obstakels zijn bij uitstek van invloed op de handel in goederen, omdat transportkosten gerelateerd zijn aan gewicht en volume. Zo handelen landen meer met elkaar als zij een gemeenschappelijke grens hebben en als hun economische centra minder ver van elkaar af liggen. Kox en Nordås (2007) concluderen dat twee landen met een gemeenschappelijke grens gemiddeld 1,6 keer zoveel goederen met elkaar verhandelen als landen die geen gemeenschappelijke grens hebben. Voor diensten is dit effect kleiner: een gemeenschappelijke grens leidt tot 1,2 keer zoveel handel.

Bij de cultureel-etnische verschillen speelt taal de voornaamste rol. Taalverschillen kunnen leiden tot wederzijds onbegrip, communicatieproblemen, vertaalkosten, en per saldo tot minder grensoverschrijdende transacties. Kox en Nordås (2007) laten zien dat landen met een gemeenschappelijke taal onderling 1,9 keer zoveel diensten verhandelen. Het CPB en SCP (2006) concluderen in de Europese Verkenning 4 dat culturele verschillen vooral de bilaterale directe investeringen tussen Europese landen remmen en in mindere mate de handel.

Verschillen in politieke structuur, rechtssysteem en bestuurskwaliteit kunnen invloed hebben op de mate van zakelijke transacties tussen twee partnerlanden.⁴ In een politieke structuur die veel bevoegdheden bij het lokale bestuur legt – zoals in Duitsland bij de deelstaten – kan een veelheid van verschillende regels ontstaan die importen en directe buitenlandse investeringen belemmeren. Empirisch onderzoek laat zien dat ook verschillen in rechtssystemen tussen landen leiden tot extra informatiekosten en tot extra kosten voor juridische

4 Niet alleen verschillen tussen lidstaten, maar ook de kwaliteit van instituties in een lidstaat zijn belangrijk bij handel, investeringen en migratie. Zo laten De Groot et al. (2004) zien dat landen met een reputatie van goed en transparant bestuur succesvoller zijn bij de uitvoer van diensten.

ondersteuning bij zakelijke conflicten.⁵ Zowel bij handel in diensten als bij buitenlandse investeringen kunnen die kosten een belangrijke belemmering vormen.

Discriminerende regulering is nadrukkelijk bedoeld om de binnenlandse markt en de binnenlandse marktpartijen (bedrijven, werknemers) af te schermen, waardoor activiteiten van buitenlandse aanbieders moeilijk of onmogelijk worden. Dit type beleidsregels meet met twee maten: één voor de binnenlandse marktpartijen en één voor de buitenlandse.

Bij discriminerende regulering is het zinvol een onderscheid te maken tussen kwantitatieve restricties en maatregelen die de kosten van het onderlinge economische verkeer verhogen. Kwantitatieve restricties zijn verbods- of gebodsbepalingen die grensoverschrijdende transacties geheel of gedeeltelijk verbieden. Dat kan uiteenlopen van een verbod op arbeidsimmigratie tot bijvoorbeeld een verbod voor buitenlandse bedrijven om in de energieproductie of in de bankensector werkzaam te zijn zonder een licentie van de nationale regering. Veel discriminerende belemmeringen, zoals invoerheffingen en toeslagen, leiden tot hogere variabele kosten per grensoverschrijdende transactie. In dienstensectoren hebben handelsbelemmeringen zelden het karakter van invoertarieven. Dominant daar zijn de non-tarifaire handelsbelemmeringen.

Onder niet-discriminerende regelgeving verstaan we nationaal beleid dat een remmende invloed uitoefent op grensoverschrijdende transacties, niet door binnen een land met twee maten te meten, maar door tussen landen met verschillende maten te meten of met verschillende beleidsinstrumenten te werken. Dit omvat een breed scala van nationale regelgeving, vaak als uitvloeisel van strikt binnenlandse politieke discussies, zonder de effecten op potentiële buitenlandse marktpartijen op het oog te hebben of zelfs maar mee te wegen. Elk land heeft door historisch toeval of door een verschillende economische uitgangssituatie zijn nationale niet-discriminerende beleid op een andere manier vorm gegeven.

Op twee manieren kan niet-discriminerende regulering leiden tot minder grensoverschrijdende economische transacties:

- 1 Hoe meer regels, hoe meer kosten. Wanneer een bedrijf uit een liberaal land (weinig productmarktregulering, 'licht' sociaal beleid, vrij regiem voor kapitaal) zaken doet met een meer interventionistisch land (veel productmarktregulering, 'sterk' sociaal beleid, strikt gereguleerd regiem voor kapitaaltransacties) leidt dit als regel tot meer kosten.
- 2 Verschillende regels, hogere kosten. Omdat landen hun niet-discriminerende beleid los van elkaar hebben vormgegeven, vertonen zij vaak grote onderlinge verschillen in maatregelen, instituties, en communicatie. Deze heterogeniteit bestaat zowel tussen twee liberale landen als tussen twee interventionistische landen.

Recent onderzoek van CPB en de OESO stelt vast dat beide elementen van niet-discriminerende regulering een significant negatief effect hebben op de handel in diensten tussen EU-landen onderling en tussen OESO-landen.⁶ Zowel de handel in diensten als DBI blijken geringer te zijn als de mededingingsregels van twee landen sterk van elkaar verschillen. Hetzelfde geldt voor verschillen in regulering die expliciet bedoeld zijn om handel in diensten te belemmeren.

⁵ Turrini en Ypersele (2002) en de Sousa en Disdier (2002).

⁶ Kox en Lejour (2006a) en Kox en Nordås (2007).

Tabel 2.2

Specifieke maatregelen in het Verdrag van Rome gericht op de vier vrijheden

Tabel 2.2 geeft een illustratie van discriminerende en niet-discriminerende regulering zoals die al in het Verdrag van Rome beschreven zijn. Discriminerende regulering speelde vooral bij het vrij verkeer van goederen een belangrijke rol, in de vorm van importtarieven en quota's. Ze bestonden en bestaan echter ook bij de andere drie vrijheden, zoals bij de gelimiteerde toegang van werknemers uit de nieuwe lidstaten op de West-Europese arbeidsmarkten.

	obstakels	instrumenten
goederen	onderlinge tarifaire handelsbelemmeringen	afschaffen onderlinge invoertarieven (1958-1968)
	kwantitatieve invoer- en uitvoerrestricties	afbouwen van quota
	nationale interventies in landbouwmarkten	gemeenschappelijk landbouwbeleid
	non-tarifaire belemmeringen	harmonisering van beleid
diensten	belemmeringen voor commerciële, professionele en ambachtelijke diensten	afschaffing van discriminerende restricties harmonisering van beleid
	belemmeringen voor netwerkdiensten	gemeenschappelijk transportbeleid
	kwantitatieve restricties	afschaffing restricties op vrije levering van diensten
arbeid	discriminatie werknemers op basis van nationaliteit	afschaffing van discriminatie in werkgelegenheid, beloning en arbeidsomstandigheden
	kwantitatieve restricties	toestaan vrije verplaatsing, verblijf, sollicitatie en beroepsuitoefening (uitzondering: publieke sector)
kapitaal	belemmeringen voor vestiging van ondernemingen	afbouwen restricties
	belemmeringen voor portfolio kapitaalverkeer	afschaffing van discriminatie buitenlandse kapitaalverschaffers
	belemmeringen op lopende betalingen	afstemming wisselkoersbeleid lidstaten
	restricties op grensoverschrijdende bank- en verzekeringsactiviteiten	geleidelijke liberalisering

2.2 Nationale regulering en Europees beleid

Vijftig jaar geleden werd al erkend dat het wegnemen van discriminerende en niet-discriminerende regulering de marktintegratie in de EEG zou bevorderen. Belangrijke stappen zijn gezet in het Verdrag van Rome (1957), de Europese Akte (1986) en het Verdrag van Maastricht (1992). Hoe ver is de interne markt intussen gevorderd? Per vrijheid beantwoorden we deze vraag door een schets te geven van de mate van regulering in de lidstaten en van de belangrijkste ontwikkelingen in het EU-beleid.

2.2.1 Vrij verkeer van goederen

In het Verdrag van Rome was voorzien de onderlinge invoertarieven op goederen in vier fasen tot nul te reduceren. Dat doel werd in 1968 bereikt met anderhalf jaar voorsprong op het schema. Daarnaast zijn de quota voor in- en uitvoer tussen de lidstaten opgeheven.

Ook op het gebied van de interne markt voor landbouwproducten zijn in de jaren zestig successen geboekt. Toen het verdrag geschreven werd, werkte nog één op de vijf volwassenen in de landbouw, en vormden in Nederland landbouwproducten een derde van de export. Volgens Europees commissaris voor landbouw Sicco Mansholt (1963) zou het in de praktijk onmogelijk zijn geweest een interne markt voor goederen te scheppen zonder dat landbouw daarbij hoorde. Het uitgewerkte beleid had drie elementen: vrij intra-EEG-verkeer in

landbouwproducten, landbouwproducenten van binnen de EEG zouden een voorkeursbehandeling krijgen, en een gemeenschappelijke financiering van de prijssteun door het EEG-budget. Niet iedereen had onmiddellijk door dat daarmee een koekoeksei was gelegd in de EU-financiën, maar het vrije verkeer van landbouwproducten was wel geregeld.

In de jaren zeventig wilde men de non-tarifaire belemmeringen voor de onderlinge goederenhandel aanpakken. Een deel van deze belemmeringen ligt besloten in nationale technische productstandaarden. Dat geldt ook voor eisen op het gebied van arbeidsvoorwaarden, veiligheid, verpakking en milieu. Dit traject verliep moeizaam. Veel binnenlandse reguleringen zijn niet evident discriminerend voor buitenlandse producten. Er moest aangetoond worden dat de non-tarifaire maatregelen het vrije goederenverkeer vanuit andere lidstaten hinderen. De heterogeniteit in nationaal beleid – en vaak het historisch gegroeide karakter daarvan – leverde een moeilijke discussie tussen nationale overheden op.

In de Europese Akte (1986) is het beginsel van wederzijdse erkenning van regulering opgenomen. Dit beginsel houdt in dat de verkoop van een in een lidstaat rechtmatig vervaardigd of in de handel gebracht product niet mag worden verboden in een andere lidstaat, zelfs niet als het product is vervaardigd volgens technische of kwaliteitsvoorschriften die afwijken van die welke op de eigen producten van toepassing zijn. De voorschriften van de lidstaat van oorsprong zijn over het algemeen doorslaggevend.⁷ Het beginsel van wederzijdse erkenning maakt vrij verkeer van goederen en diensten mogelijk zonder dat de nationale wetgeving van de lidstaten hoeft te worden geharmoniseerd. Daarnaast werd voor harmonisatie van technische vereisten de unanimiteitsregel in de besluitvorming vervangen door de regel van gekwalificeerde meerderheid. Dit heeft het proces over de vaststelling van EU-brede vereisten vooruit geholpen.

De discriminerende factoren uit tabel 2.1 zijn voor goederen opgeheven. Een aantal niet-discriminerende factoren die door lidstaten of de Unie kunnen worden beïnvloed bestaan echter nog steeds. Om een idee te geven van de omvang van de bestaande regulering en de verschillen tussen lidstaten hierin, geeft tabel 2.3 een aantal belemmeringen die bedrijven tegenkomen bij de export van goederen. Het gaat hier om totale export, zonder onderscheid te maken tussen intra-EU-handelstransacties en overige transacties. De tabel kan dus niet worden gelezen als directe maat voor de interne markt.

Tabel 2.3 laat zien dat de verschillen tussen de lidstaten in regulering voor de import en export van goederen groot zijn. Zo is de benodigde tijd om een product uit te voeren naar Griekenland, Spanje en Portugal drie keer zo lang als gemiddeld naar Oostenrijk, Finland en Zweden. Zelfs in de douane-unie, met een gemeenschappelijk buitentarief en intern vrij verkeer, zijn de verschillen tussen lidstaten groot. Vereenvoudiging van regulering voor import en export door individuele lidstaten kan deze verschillen verkleinen en de handel met en binnen de EU vergemakkelijken.

Als handelsland komt Nederland in deze tabel duidelijk naar voren: zowel voor import als export zijn tijd en aantal documenten relatief laag. Nederland scoort hiermee vergelijkbaar met het Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Ierland en de later toetredende landen Finland, Oostenrijk en Zweden.

⁷ Lidstaten mogen nog wel eisen stellen aan producten uit andere lidstaten mits deze niet-discriminerend, proportioneel en noodzakelijk zijn om niet-economische belangen (volksgezondheid, milieu, openbare orde en veiligheid) te beschermen.

indicatoren ^b	EU-toetredingsgroepen ^a					totale landengroep		
	EU 6	EU 7-9	EU 10-12	EU 13-15	EU 16-27	EU27 totaal	overige OESO	Neder- land
aantal benodigde documenten voor import	9	4	8	4	9	8	7	4
benodigde importtijd (in dagen)	13	11	21	7	21	16	16	8
aantal benodigde documenten voor export	6	4	5	4	7	6	6	5
benodigde exporttijd (in dagen)	11	9	18	7	18	14	13	7

- a De EU-toetredingsgroepen zijn als volgt samengesteld: EU6 zijn België, Duitsland, Frankrijk, Italië, Luxemburg en Nederland; EU7-9 zijn het Verenigd Koninkrijk, Ierland en Denemarken; EU10-12 zijn Griekenland, Spanje en Portugal, EU13-15 zijn Finland, Oostenrijk en Zweden; EU16-27 zijn de 12 landen die in 2004 en 2007 zijn toegetreden: Cyprus, Estland, Hongarije, Letland, Litouwen, Malta, Polen, Slovenië, Slowakije, Tsjechië, Bulgarije en Roemenië. De referentiegroep van overige OESO-landen bevat Japan, Zuid-Korea, Nieuw-Zeeland, Australië, Mexico, Turkije, Verenigde Staten, Noorwegen en IJsland.
- b Alle indicatoren hebben betrekking op de procedurele im- en exportvereisten voor een gestandaardiseerde lading. Iedere officiële procedure en de daarvoor benodigde tijd wordt geteld tussen de voorbereiding van de transactie en het tijdstip dat de lading in het magazijn van de klant ligt. (Voor details, zie World Bank (2006: 87).

Bron: World Bank, Cost-of-Doing Business database, update 2006

Tabel 2.3

Reguleringskosten voor ondernemingen bij het grensoverschrijdend goederenverkeer, 2005

2.2.2 Vrij verkeer van diensten

Het Verdrag van Rome kondigde ook maatregelen aan om het transportbeleid beter onderling af te stemmen. Aanvankelijk ging dit vooral over het intra-Europese spoor- en watervervoer, later kwam daar het wegvervoer bij. Het intra-Europese wegtransport kreeg echter pas zijn grootste impuls door het wegvallen van de douanecontroles.

Pas na 2000 heeft de Europese Commissie volop aandacht gegeven aan de realisatie van de vrijheid van dienstenverkeer. Eerst kwamen de financiële diensten voor ondernemingen aan bod: de voorwaarden voor integratie van kapitaalverkeer. Vervolgens zijn er maatregelen genomen om de intra-Europese handel in professionele diensten te vergemakkelijken.⁸ In deze doorgaans zwaar gereguleerde diensten was de grensoverschrijdende handel sterk belemmerd door problemen rond erkenning van kwalificaties. In 2008 wordt een richtlijn van kracht die voorziet in een zekere vergemakkelijking van de informatie over en de erkenning van nationale kwalificaties voor deze professionele diensten (Europese Commissie 2005).

Na een inventarisatie van de belangrijkste resterende belemmeringen stelde de Europese Commissie de Dienstenrichtlijn voor.⁹ Deze aangenomen Dienstenrichtlijn (Europese Commissie 2006) bepaalt dat nationale regulering geen direct discriminerende bepalingen voor dienstverleners uit de rest van de EU mag bevatten en dat er in ieder land één loket komt waar buitenlandse dienstverleners hun verplichtingen kunnen afhandelen. De Dienstenrichtlijn betreft onder andere de commerciële dienstverlening met uitzondering van netwerkdiensten (telecommunicatie, energiebedrijven), transport en financiële diensten.

⁸ Gedacht kan worden aan advocatuur, accountancy, belastingconsultants, ingenieurs- en architectenbureaus, test- en certificeringsbureaus, maar ook commercieel opererende medische specialisten. Het gaat steeds om kennisintensieve diensten waarbij de klanten problemen kunnen hebben om kwaliteit te controleren (informatie-asymmetrie).

⁹ Zie SER (2005) voor een uitgebreide analyse van de richtlijn.

Tabel 2.4 geeft een indicatie van de mate van regulering bij professionele diensten, detailhandel en netwerksectoren (Conway en Nicoletti 2006). Opvallend is de grote variatie tussen de (groepen) lidstaten, die op zich al een belemmering kan vormen voor grensoverschrijdende dienstverlening. Voor de EU7-9 en EU13-15 is de mate van regulering kleiner dan gemiddeld voor de EU. In de Mediterrane landen worden deze diensten meer gereguleerd. De regulering werpt vaak toetredingsbarrières op en stelt eisen aan het gedrag en kwalificaties van ondernemers. In Nederland worden deze diensten minder gereguleerd dan in de meeste overige oude EU lidstaten.

Tabel 2.4
Mate van regulering bij dienstverlening, 2003

indicatoren	EU-toetredingsgroepen ^a					totale landengroep		
	EU 6	EU 7-9	EU 10-12	EU 13-15	EU 16-27	EU27 totaal	overige OESO	Nederland
professionele diensten	2,6	1,1	2,6	1,3	2,7	2,2	1,9	1,6
detailhandel	3,0	1,9	3,3	2,1	2,0	2,5	1,9	1,6
netwerksectoren	2,2	1,9	2,9	2,2	-	2,3	2,1	1,6

a De samenstelling van de landengroepen is dezelfde als in tabel 2.3.
De indicatoren zijn opgesteld door de OESO op basis van enquêtes die door de lidstaten zijn ingevuld.
De indicator voor professionele diensten is een ongewogen gemiddelde voor juridische diensten, architecten, engineering en accountancy.
De indicator voor netwerksectoren is een ongewogen gemiddelde van de sectoren elektriciteit, gas, wegtransport, spoorwegen, luchtvaart, post en telecommunicatie.
Alle indicatoren voor de landengroepen zijn ongewogen gemiddelden van de beschikbare OESO-landen die bij die groep horen. Voor EU16-27 is het gemiddelde van Polen, Tsjechië, Slowakije en Hongarije genomen voor zover beschikbaar.

Bron: Conway en Nicoletti (2006)

2.2.3 Vrij verkeer van kapitaal

De interne markt, vooral de introductie van de euro, heeft een aantal remmende factoren voor het vrije verkeer van kapitaal weggenomen. Het wisselkoersrisico bestaat niet meer voor het kapitaalverkeer binnen het eurogebied, maar is nog niet weggenomen tussen bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk en de eurolanden. Directe kapitaalrestricties zijn afgeschaft sinds de tweede fase van de EMU in 1994. Dit heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan het verminderen van de transactiekosten tussen de EU-lidstaten. Indirecte restricties blijven echter bestaan; zo zijn grensoverschrijdende betalingen risicovoller, langduriger, duurder en minder gestandaardiseerd dan binnenlandse betalingen.¹⁰

De vrijheid van kapitaalverkeer omvat onder andere het recht op vrije vestiging in andere lidstaten. Op dit vlak krijgen bedrijven te maken met nationale reguleringen die in principe niet discriminerend zijn, maar die wel de bedrijfsuitoefening over landsgrenzen heen belemmeren. De verschillen in nationale regels spelen nog steeds een belangrijke rol als kostenpost voor Europese ondernemingen die in andere lidstaten een bedrijf willen opzetten, overnemen of vergroten. In tabel 2.5 tonen we per EU-toetredingsgroep indicatoren zoals eigendom laten registreren van een stuk grond plus bedrijfsgebouw, een bouwvergunning krijgen voor een magazijn, en de rechten van minderheidsaandeelhouders. Deze laatste indicator meet vooral de bescherming van beleggingen en is daarmee een maat voor de vrijheid van financieel kapitaalverkeer.

indicatoren	EU-toetredingsgroepen ^a					totale landengroep		
	EU 6	EU 7-9	EU 10-12	EU 13-15	EU 16-27	EU27 totaal	overige OESO	Neder- land
aantal procedures voor eigendomsregistratie ^b	6	4	7	2	6	5	6	2
benodigde tijd (dagen) eigendomsregistratie	78	34	44	16	110	74	38	5
aantal procedures voor bouwvergunning ^c	14	12	16	13	19	16	17	18
benodigde tijd (in dagen) bouwvergunning	200	122	260	122	224	198	138	184
rechten minderheidsaandeelhouders ^d	5,4	7,5	4,7	4,6	5,4	5,5	6,3	4,7

a De samenstelling van de landengroepen is dezelfde als in tabel 2.3.

b De procedurele vereisten voor het als eigendom registreren van een gestandaardiseerd stuk grond met een magazijn erop.

c Aanvraag bouwvergunning voor gestandaardiseerd magazijn door middelgroot bedrijf.

d Samengestelde indicator tussen 0 en 10 waarbij 10 de sterkste rechten van minderheidsaandeelhouders weerspiegelt.

Bron: World Bank, Cost-of-Doing Business database, update 2006

Tabel 2.5
Reguleringskosten bij
grensoverschrijdend kapitaalverkeer,
2005

Voor de directe buitenlandse investeringen spelen verder de internationale verschillen in de vennootschapsbelasting een belangrijke rol. De Mooij en Ederveen (2006) laten zien dat dit in de eerste plaats geldt voor de omvang van de buitenlandse investeringen, en in mindere mate voor de locatiekeuze. Van belang is niet alleen de statutaire belastingvoet, maar veel meer nog de effectieve belastingdruk, waarbij rekening wordt gehouden met de berekening van de belastbare winst. De verschillen in belastingregiems tussen lidstaten zorgen voor hoge administratieve lasten voor internationaal opererende bedrijven, belemmeren internationale verliescompensatie en zorgen voor forse verschuivingen van winsten naar lidstaten met voordelige belastingregiems. Beleid om deze verschillen in vennootschapsbelasting te ondervangen is in de maak en komt aan bod in hoofdstuk B5.

Integratie van het betalingsverkeer is niet voor alle deelmarkten even ver gevorderd. De Europese Centrale Bank¹¹ (ECB) maakt de volgende inschatting van de verschillen. Sinds de introductie van de euro is de geldmarkt volledig geïntegreerd. Dit geldt natuurlijk alleen voor de eurolanden, niet daarbuiten. Goed tot redelijk geïntegreerd zijn verder de betalingssystemen voor grote transacties (repo's) en de markt voor overheids- en bedrijfsobligaties. Het internationale aandelenverkeer is echter nog volop in ontwikkeling. Nog sterk gefragmenteerd zijn de markt voor levensverzekeringen en het betalingsverkeer voor consumenten.

Het Actieplan voor Financiële Diensten 2000-2005 heeft de integratie van de Europese financiële markten een krachtige impuls gegeven. Het actieplan streeft drie doelen na, namelijk een interne *wholesale*markt voor financiële diensten; open en veilige *retail*markten (zie hoofdstuk B5) en versterking van het bedrijfseconomisch toezicht. We gaan kort in op een aantal belangrijke onderdelen van het actieplan.

De belangrijkste stappen zijn genomen voor de *wholesale*markt, waarop financiële instellingen actief zijn die zich voornamelijk richten op grote bedrijven. Een belangrijke richtlijn hierbij is de *Markets in Financial Instruments Directive* (MiFID), dat in november 2007 in werking moet treden, en bedoeld is om de particuliere belegger te beschermen. MiFID verplicht banken en effectenhuizen meer koersen af te geven. Zij moeten garanderen dat klanten de laagste prijs betalen voor een effectentransactie. Belangrijk element in MiFID is het thuislandbeginsel: beleggingsondernemingen die in hun land van herkomst voldoen aan de

¹¹ Gebaseerd op de speech van Gertrude Tumpel-Geguerell, lid van de Executive Board van de Europese Centrale Bank, op 12 maart 2007, zie: <http://www.ecb.int/press/key/date/2007/html/sp070312.en.html>.

wetgeving mogen in alle lidstaten hun diensten aanbieden. Dit vereist dat alle lidstaten hun regels voor de bescherming van beleggers op elkaar afstemmen.

Het toezicht op financiële instellingen en op financiële transacties wordt in grote mate bepaald door Europese regelgeving. Bij het toezicht op grensoverschrijdende instellingen en transacties gaat het onder andere om de verdeling van werk en verantwoordelijkheden tussen de verschillende nationale toezicht-houders die bij grensoverschrijdende instellingen en transacties zijn betrokken. Hoofdstuk B5 gaat hier verder op in.

2.2.4 Vrij verkeer van arbeid

Voor arbeidsmigratie in het bijzonder, meer dan voor bijvoorbeeld de handel in goederen, geldt dat factoren als afstand, taal en cultuur een belangrijke rol spelen (Belot en Ederveen 2007 en CPB/SCP 2006). Zelfs als alle discriminerende en niet-discriminerende belemmeringen op arbeidsmigratie zijn opgeheven zal de migratiestroom tussen de meeste lidstaten naar verwachting gering zijn. Belangrijkste aanwijzing hiervoor is dat ook binnen lidstaten de verhuizingen tussen regio's beperkt zijn.

Tussen de oude vijftien lidstaten van de EU zijn de discriminerende belemmeringen voor arbeidsmigratie opgeheven, en is dus het vrij verkeer van werknemers gerealiseerd. Restricties op arbeidsmigratie worden echter wel opgeworpen voor werknemers uit de nieuwe lidstaten uit Midden- en Oost-Europa die in 2004 en 2007 zijn toegetreden. Deze belemmeringen zijn echter tijdelijk en zullen voor toetreders uit 2004 uiterlijk in 2009 moeten zijn opgeheven.

Duitsland heeft bij de toetreding van de tien landen in 2004 de maximale periode van opschorting van de vrijheid van arbeid bedongen. Boeri en Brücker (2005b) voorspelden dat dit tot een verschuiving van intra-EU-arbeidsmigratie zal leiden naar de meest open lidstaten, met name het Verenigd Koninkrijk en Ierland. Alle vijftien oude lidstaten, met uitzondering van Zweden en Finland, houden beperkingen in stand voor arbeidsmigranten uit Roemenië en Bulgarije.¹²

In de hele EU, ook binnen de EU15, is niet-discriminerend beleid voor arbeidsmigratie belangrijk, omdat dit beleidsterrein nog voor een belangrijk deel valt onder nationaal beleid.¹³ Dat heeft te maken met de grote onderlinge verschillen in arbeidsmarktinstellingen, in fiscale structuur, in aanspraken en premiebijdragen voor sociale voorzieningen, en in ziektekostenverzekeringen. Hoewel op een reeks deelterreinen steeds meer beleidsafstemming plaatsvindt, is hier nog een lange weg te gaan.

2.3 Afsluitend

Het interne markt-beleid gericht op de ontwikkeling van de vier vrijheden heeft de laatste vijftig jaar tot een verwijdering van veel discriminerende regelgeving geleid. Maar ook niet-discriminerende regelgeving belemmert de marktintegratie. In dit hoofdstuk hebben we beleidsinitiatieven besproken die het belemmerende karakter van dit type regulering aanpakken. Dat is nog niet voor alle

¹² Spanje overweegt om de beperkingen op te heffen, aldus Javier Valles, *Immigration and the Spanish economy 1996-2006* (Presentation at workshop Migration Policies in Europe before the New Enlargement, Bocconi University, Milaan, November 28, 2006).

¹³ Zie CPB/SCP (2004).

vier de vrijheden even sterk ontwikkeld. Hoofdstuk B5 werpt een blik vooruit op de verdere mogelijkheden hiertoe. De kern van het volgende hoofdstuk is de vraag of het interne markt-beleid, te midden van alle andere globaliseringontwikkelingen, heeft geleid tot meer verwevenheid van de markten.

B3 Vijftig jaar marktintegratie

Dit hoofdstuk gaat in op de feitelijke economische integratie van de EU-lidstaten. In paragraaf 3.1 komt aan de orde of vijftig jaar marktintegratie heeft geleid tot een toename van de internationale handel, buitenlandse investeringen en arbeidsmigratie. Het bevorderen van deze grensoverschrijdende transacties is immers een direct doel van het interne markt-beleid. Handel, investeringen en migratie zijn echter niet het enige doel, en zeker niet het einddoel van interne markt-beleid; dat is immers het bevorderen van de welvaart in de EU. Een ander doel is het stimuleren van concurrentie door nationale markten beter toegankelijk te maken voor buitenlandse ondernemingen. Een direct gevolg van sterke concurrentie is dat de prijzen van verhandelbare goederen zullen convergeren. Dit onderwerp behandelen we in paragraaf 3.2. In paragraaf 3.3 gaan we in op de handel door en met Nederland. De gegevens waarop de grafieken en tabellen in dit hoofdstuk zijn gebaseerd, worden in detail beschreven in een afzonderlijk CPB-Memorandum (Straathof 2007).

3.1 Handel, investeringen en migratie

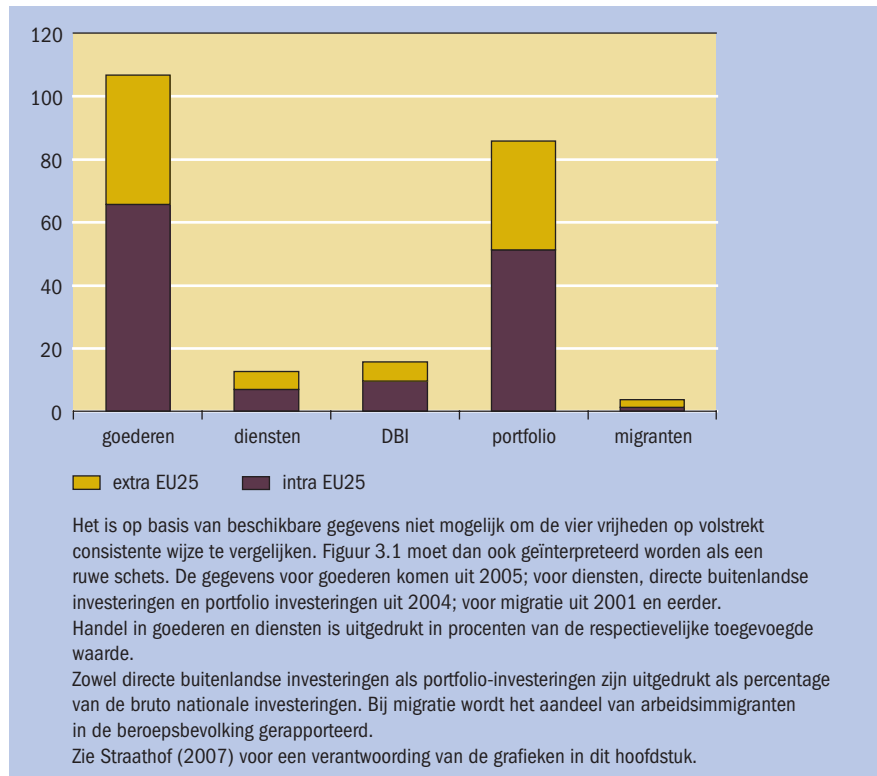
Economische integratie is niet voor ieder van de vier vrijheden even intensief. Dit volgt op twee manieren uit figuur 3.1. Allereerst geeft de hoogte van elke kolom aan wat de relatieve omvang is van de internationale handel, buitenlandse investeringen en arbeidsmigratie ten opzichte van de binnenlandse productie, investeringen en werkgelegenheid. Vervolgens geeft de relatieve omvang van ‘intra EU25’ aan in hoeverre de marktintegratie intensiever is binnen de EU dan met de rest van de wereld.

De eerste kolom vergelijkt de waarde van de goederenexport met de toegevoegde waarde voor goederen.¹ De totale exportwaarde van de EU25 overstijgt de toegevoegde waarde, wat duidt op een hoge mate van integratie in de goederenmarkt.² Het onderste deel van de kolom ‘intra EU25’ heeft betrekking op de handel tussen de lidstaten van de EU onderling, het bovenste deel ‘extra EU25’ geeft aan wat de lidstaten exporteren naar de rest van de wereld. De Europese markt voor goederen is duidelijk zichtbaar in deze figuur: de handel binnen de EU is aanmerkelijk groter (61% van de totale handel) dan de handel van EU-landen met niet-EU-landen – ondanks het feit dat het bruto nationaal product van de niet-EU-landen gezamenlijk groter is dan dat van de EU. Dit is een illustratie van het gegeven dat afstand een belangrijke rol speelt in handel: hoe verder landen van elkaar verwijderd zijn, hoe beperkter in het algemeen de handel is (zie hoofdstuk B2).

- 1 Het merendeel van deze paragraaf heeft betrekking op uitgaande stromen (export) van goederen, diensten en kapitaal. De inkomende stromen (import) geven voor de EU een vrijwel identiek beeld als de uitgaande stromen. Hoewel voor individuele landen het verschil tussen invoer en uitvoer substantieel kan zijn, is dit niet het geval voor de EU als geheel.
- 2 De exportwaarde kan de toegevoegde waarde overstijgen omdat toegevoegde waarde gecorrigeerd is voor intermediaire leveringen en dus lager is dan de waarde van de goederenproductie. Daarnaast is de wederuitvoer van goederen van land A naar land B via C van invloed op de hoogte van de uitvoer die door land C wordt gerapporteerd.

Figuur 3.1

Handel, investeringen en migratie binnen en buiten de EU

De markt voor diensten is minder geïntegreerd dan de markt voor goederen. De tweede kolom in figuur 3.1 geeft aan dat de handel in diensten veel lager ligt dan de handel in goederen. Deels komt dit doordat bepaalde typen diensten minder eenvoudig over een lange afstand te leveren zijn dan goederen. Klassiek voorbeeld is de diensten van kappers. Veel andere typen diensten 'reizen' echter steeds beter – onder meer door informatie- en communicatietechnologie en goedkopere vliegtickets. Voorbeelden hiervan zijn telemarketing en consultancy. Naast de fysieke karakteristieken van diensten speelt regulering een belangrijke rol in de handel in diensten. Het kan hierbij gaan over zowel regulering direct gericht tegen buitenlandse bedrijven als over verschillen in regulering tussen landen. Het aandeel van de handel in diensten binnen de EU is ongeveer 54% van de totale dienstenhandel, een vergelijkbare verhouding als voor goederen.

De derde en vierde kolom geven een beeld van integratie op het gebied van kapitaal. De derde kolom laat de investeringen zien door bedrijven in een land dat niet hun thuisland is. Deze DBI bevatten de aankoop, opzetten of uitbreiden van buitenlandse vestigingen. In figuur 3.1 zijn deze directe investeringen gedeeld door de totale bruto investeringen van de EU25. Het integratieniveau van de directe investeringen is van dezelfde orde van grootte als van diensten.

De vierde kolom laat de toename zien in het bezit van buitenlandse aandelen, obligaties en andere effecten ten opzichte van de totale bruto investeringen.³ Deze grensoverschrijdende portfolio-investeringen zijn beduidend hoger dan de directe buitenlandse investeringen, doordat het eenvoudiger is om een aandeel te kopen dan om een bedrijf over te nemen. Opvallend is echter dat bij zowel directe investeringen als bij portfolio-investeringen, het aandeel van de

³ De verandering in de waarde van portfolio-investeringen is deels het gevolg van de aan- en verkoop van effecten en deels het gevolg van veranderingen in de waarde van effecten die al in bezit zijn.

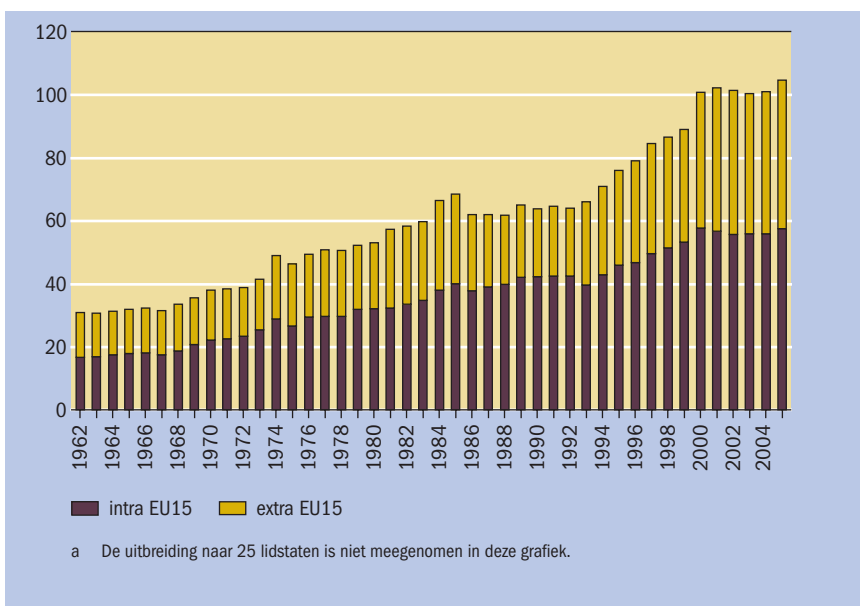
intra-EU-investeringen in het totaal nagenoeg gelijk is aan die bij de handel in goederen (beide 60%).

De laatste kolom in figuur 3.1 toont het aandeel van arbeidsmigranten in de beroepsbevolking. Opvallend is dat het aandeel van immigranten vanuit de EU (25% van de totale migratie) veel lager is dan de immigratie van buiten de EU. Hierbij moet wel worden aangemerkt dat de gegevens voor migratie voor de meeste landen uit het jaar 2001 of eerder stammen. De recente migratie vanuit de Midden- en Oost-Europese lidstaten naar vooral het Verenigd Koninkrijk en Ierland is daardoor niet meegenomen.

Hierna bespreken we de integratie op elk van de vier markten afzonderlijk.

3.1.1 De goederenmarkt

De integratie van de Europese goederenmarkt is niet zo intensief als die van de Verenigde Staten. De handel in goederen tussen lidstaten van de EU is minder dan de helft van de handel tussen de staten van de Verenigde Staten (Delgado 2006).⁴ Toch is de omvang van de handel in goederen binnen de EU de laatste decennia sterk toegenomen. Hieronder geven we een overzicht van enkele ontwikkelingen op de Europese goederenmarkt.

De handel door EU-lidstaten is sterk gegroeid in de periode 1962-2005, ongeveer 3% per jaar sneller dan de toegevoegde waarde in de EU. Dit geldt zowel voor de handel binnen de EU als voor de export naar niet-EU-landen. Dit volgt uit figuur 3.2, die de ontwikkeling weergeeft van de Europese uitvoer van goederen sinds 1962. Het onderste deel van elke kolom (intra EU15) geeft de handel tussen de vijftien landen die sinds 1995 lid zijn van de EU (zie figuur 1.2). Alle vijftien landen worden meegenomen sinds 1962, dus ook voor de periode dat veel landen nog geen deel uitmaakten van de EU. Het bovenste deel van elke kolom (extra EU15) geeft de export van deze vijftien landen naar de rest van de wereld. Beide handelsstromen worden gecorrigeerd voor productiegroei en inflatie door te delen door de toegevoegde waarde van de goederenproductie in de EU.

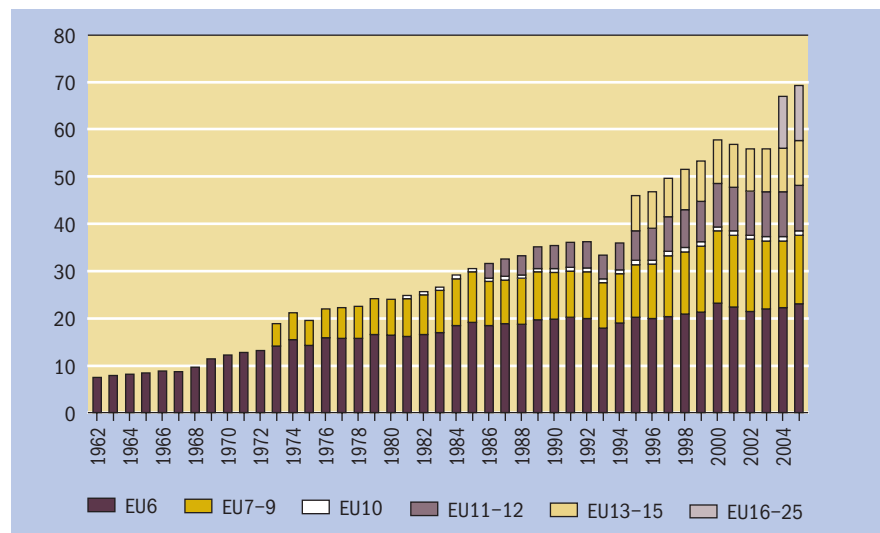
⁴ Hierbij is rekening gehouden met zowel de grootte van landen en staten als met hun onderlinge afstand. Lejour en de Paiva Verheijden (2007) tonen aan dat de dienstenhandel tussen Canadese provincies gemiddeld twee keer zo hoog is als tussen EU-lidstaten als aandeel van het bbp.

Een belangrijke vraag is of de handel binnen Europa ten koste is gegaan van de handel met de rest van de wereld. Hoewel deze vraag naar *trade diversion* complex is, is het wel duidelijk dat figuur 3.2 geen aanwijzing geeft dat de handel naar niet-EU-landen geleden heeft onder de interne markt. Mogelijke reden is dat niet alleen binnen Europa handelsbarrières geslecht zijn, maar ook op een mondiale schaal, zoals in de Uruguay-ronde van de GATT in 1986-1993. Een tweede mogelijke verklaring is dat handel over grotere afstanden goedkoper is geworden door technologische vooruitgang.

De handel in de EEG en later in de EU is toegenomen door groei van de handel tussen bestaande lidstaten en met nieuwe lidstaten, maar vooral door uitbreiding van het aantal lidstaten. Figuur 3.3 toont deze uitsplitsing. De kolommen in deze grafiek zijn gestapeld: EU6 bevat de handel tussen de zes oprichters van de EU; EU7-9 voegt hier vanaf 1973 de handel met en tussen de drie nieuwe lidstaten (Denemarken, Ierland en het Verenigd Koninkrijk) aan toe, etc.⁵ De som van EU6 en EU7-9 geeft dus de omvang van de handel tussen de negen lidstaten uit 1973 weer.

Figuur 3.3

Intra-EU-handel in goederen
(in procenten toegevoegde
waarde EU15)

Uitbreiding met nieuwe lidstaten heeft twee effecten. Het eerste, triviale, effect is de toename van de handel tussen EU-landen doordat bestaande handelsstromen die vóór de uitbreiding nog over de EU-grenzen verhandeld werden, na de uitbreiding tot de intra-EU-handel worden gerekend.

Het tweede toetredingseffect is interessanter, maar subtieler. In de eerste jaren na toetreding van drie landen in 1973 en twee in 1986 neemt de handel met en tussen de nieuwe lidstaten geleidelijk toe. Dit blijkt uit tabel 3.1, dat voor drie grotere uitbreidingen van de EU aangeeft met welk percentage de handel met en tussen nieuwe lidstaten is gegroeid in de tien jaar daarop volgend (kolom 3). Dit wordt afgezet tegen de groei van de handel in de landen die op dat moment al tot de EU behoorden (kolom 4).⁶ Uitzondering vormt de toetreding van Oostenrijk, Zweden en Finland in 1995, die niet heeft geleid tot dit integratie-effect.

5 Griekenland treedt toe in 1981 (EU10); Spanje en Portugal treden toe in 1986 (EU11-12); Oostenrijk, Zweden en Finland volgen in 1995 (EU13-15); en in 2004 volgen Cyprus, Estland, Hongarije, Letland, Litouwen, Malta, Polen, Slovenië, Slowakije en Tsjechië (EU16-25).

6 De weergegeven percentages hebben betrekking op de waarde van de handel gedeeld door de toegevoegde waarde van de EU15. Op deze manier wordt rekening gehouden met inflatie en met een toename van handel, direct veroorzaakt door productiegroei.

Waarschijnlijk komt dit doordat zij al voor toetreding sterk geïntegreerd waren met de twaalf landen van de EU.

uitbreiding	periode	groei intra-EU-handel in % per jaar ^a	
		toetredende lidstaten	oude lidstaten
EU6 naar EU9	1973-1982	6,2	1,6
EU10 naar EU12	1986-1995	6,7	0,8
EU12 naar EU15	1995-2004	2,3	2,4

a Handel als fractie van de toegevoegde waarde in de EU15.

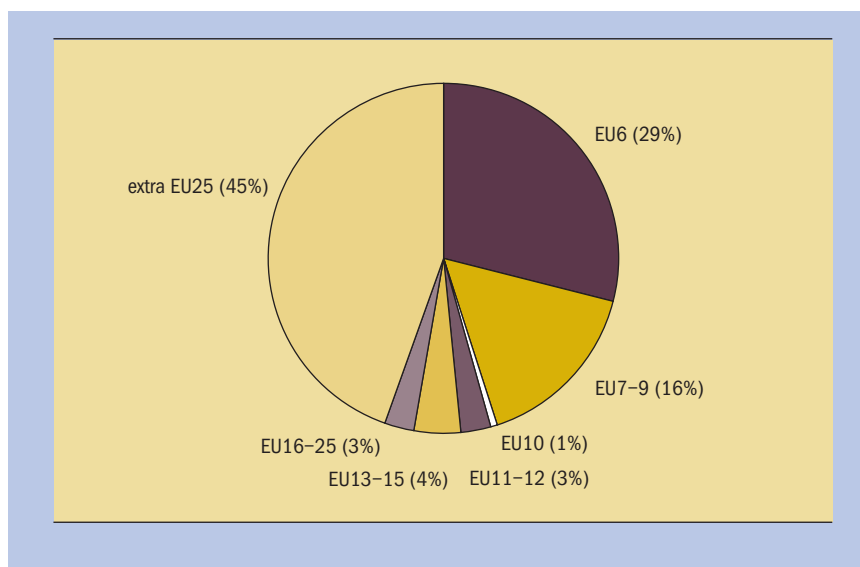
Tabel 3.1
Groei handel door uitbreidingen

De grootste puzzel uit figuur 3.3 hebben we echter tot het laatst bewaard. Hoe komt het dat de handel tussen de zes oprichters van de EEG relatief weinig is toegenomen (jaarlijkse groei van 2,4%)? Helaas kunnen we een sluitende verklaring hiervoor niet geven. Een eerste mogelijkheid is dat de toetreding van nieuwe lidstaten ertoe geleid heeft dat een deel van handel tussen EU6-landen verschoven is naar andere lidstaten.

Hetzelfde kan ook gelden voor de toename van de handel met niet-EU-landen als gevolg van mondiale handelsverdragen. We kunnen echter niet uitsluiten dat het effect van het interne markt-beleid op de handel tussen deze landen gering is geweest. Dit bevestigt het beeld uit hoofdstuk B2, dat de regulering voor invoer en uitvoer van goederen ook tussen de EU6-landen nog sterk verschilt.

3.1.2 De dienstenmarkt

De internationale handel in diensten bedraagt tegenwoordig rond de 12% van de toegevoegde waarde in diensten. Dit percentage ligt een stuk lager dan bij goederen, zoals al bleek uit figuur 3.1. Figuur 3.4 laat echter zien dat het aandeel van de uitvoer van diensten bestemd voor niet-EU-landen vergelijkbaar is met de handel in goederen. De figuur geeft ook een overzicht van de bestemmingen van de handel in diensten binnen de EU. Het grootste deel van de intra-EU-uitvoer (66%) heeft de oorspronkelijke zes lidstaten als bestemming, gevolgd door het Verenigd Koninkrijk, Ierland en Denemarken (36%).

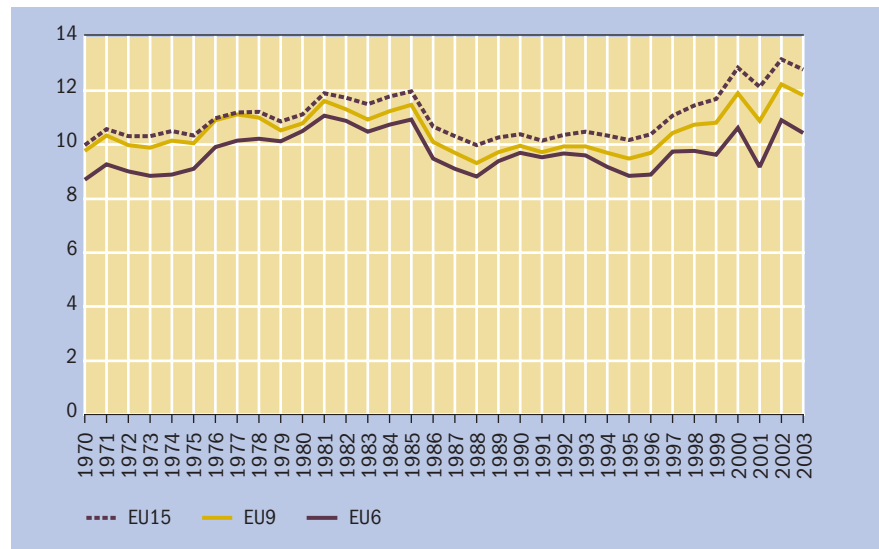

Figuur 3.4
Bestemming uitvoer van diensten door EU25, 2004 (in procenten)

Figuur 3.5 laat zien hoe de totale uitvoer van EU-landen naar zowel EU als niet-EU-landen zich heeft ontwikkeld sinds 1970.⁷ De openheid van de dienstensector ligt niet alleen op een lager niveau dan voor goederen, maar de openheid van de dienstensector groeit ook minder hard. De totale uitvoer van de EU6, uitgedrukt als percentage van de toegevoegde waarde van diensten, is sinds 1970 zelfs constant gebleven. Deze trend wijkt dus af van de opwaartse trend bij de handel in goederen (zie figuur 3.3). Wel is er groei zichtbaar voor de EU9 en de EU15. Dit verschil is voornamelijk toe te schrijven aan de ontwikkeling van de toegevoegde waarde. Voor diensten is de toegevoegde waarde namelijk veel sneller gegroeid dan voor goederen, terwijl het aandeel van diensten in de waarde van de totale uitvoer ongeveer gelijk is gebleven (Kox et al. 2004). Een tweede kanttekening die we bij deze figuur moeten maken, is dat deze gegevens ook overheidsdiensten omvatten. Voor commerciële diensten ligt de ratio van handel over toegevoegde waarde vijf procentpunten hoger.

Figuur 3.5

Totale uitvoer van diensten door de EU6, EU9 en EU15 (in procenten toegevoegde waarde)

Hoe komt het dat de uitvoer in diensten nauwelijks sneller groeit dan de toegevoegde waarde? Allereerst wordt de handel in diensten in belangrijke mate bepaald door constante factoren als afstand, cultuur en taalverschillen. Bovendien worden pas in recente jaren belangrijke stappen gezet in het interne markt-beleid voor diensten.

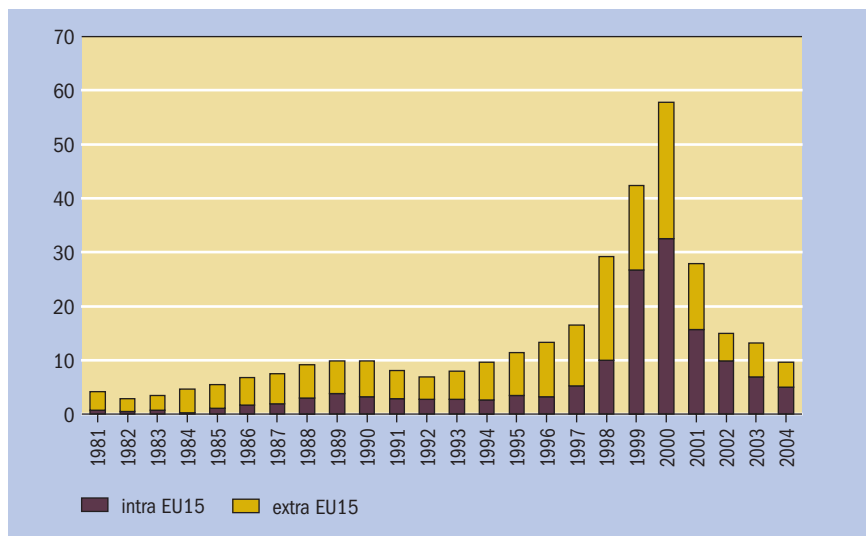
Figuur 3.5 bevestigt het beeld dat de toename van de handel in diensten, net als bij goederen, vooral het gevolg is geweest van de toetreding door nieuwe lidstaten. Immers, de uitvoer van diensten door de EU15 is sneller gegroeid dan de uitvoer van diensten door de EU9, terwijl de EU9-uitvoer weer sneller is gegroeid dan de uitvoer door de EU6.

3.1.3 De kapitaalmarkt

Een onderdeel van het kapitaalverkeer dat in het bijzonder relevant is voor het functioneren van de interne markt als geheel, is directe investeringen. Figuur 3.6 geeft een overzicht van de directe investeringen vanuit en binnen de EU15

7 Omdat bilaterale handelsstatistieken voor diensten slechts voor een beperkt aantal jaren beschikbaar zijn, hebben we gebruik gemaakt van gegevens over de totale uitvoer van diensten per land.

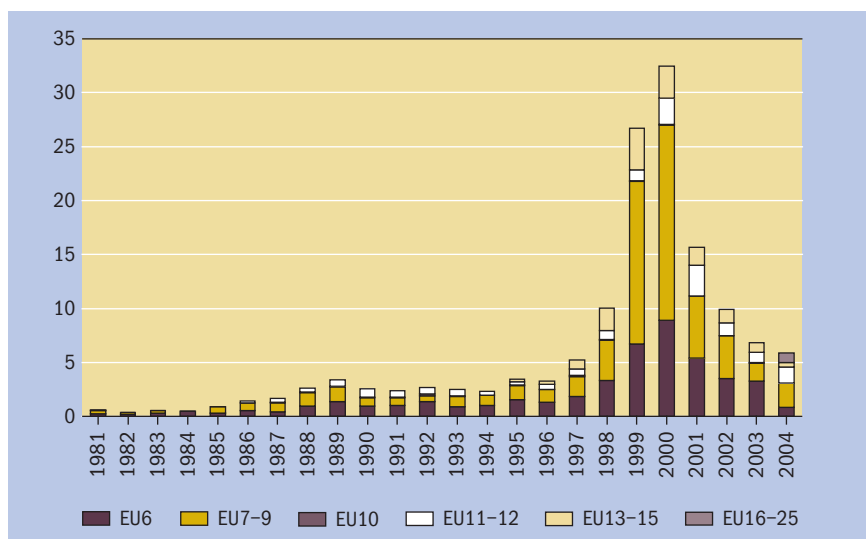
sinds 1981. Opvallend zijn de sterke fluctuaties, en vooral de piek in 2000. Deze piek is het gevolg van een wereldwijde hausse in overnames.

Figuur 3.6

Directe investeringen vanuit de EU (in procenten bruto investeringen EU15)

Bij figuur 3.6 willen we de nadruk leggen op de relatieve toename van de DBI tussen EU-lidstaten. Aan het begin van de jaren tachtig was het aandeel DBI binnen de EU nog maar een fractie van het totaal. Sinds het begin van deze eeuw bestaat de meerderheid van de DBI uit investeringen in andere lidstaten. De Europese integratie op het gebied van directe investeringen is in de afgelopen decennia dus intensiever geworden.

Figuur 3.7

Directe investeringen binnen de EU (in procenten bruto investeringen EU15)

Kanttekening hierbij is dat de toename van DBI niet gelijk over de lidstaten is verdeeld, maar dat met name de investeringen in het Verenigd Koninkrijk en Ierland fors zijn toegenomen. Dit blijkt uit figuur 3.7 waarin de bijdrage van nieuwe lidstaten aan de DBI binnen de EU is weergegeven.⁸ De directe investeringen voor EU7-9 zijn in de meeste jaren ongeveer twee keer zo groot als investeringen tussen de EU6-landen. In 1999 en 2000 waren de Europese inves-

⁸ De figuur werkt volgens hetzelfde principe als figuur 3.3.

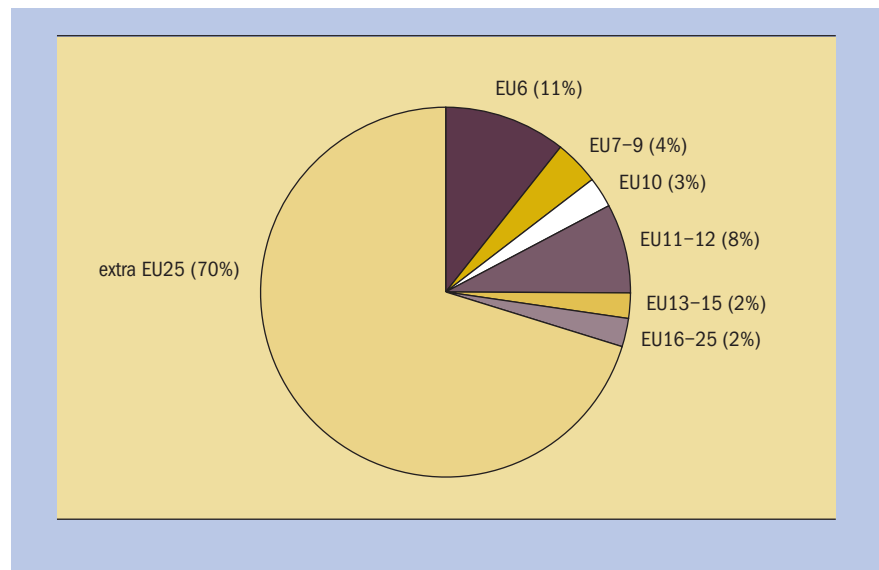
teringsstromen van en naar het Verenigd Koninkrijk en Ierland zelfs in absolute termen dominant.

Mogelijke verklaring voor de toename van DBI binnen de EU is het opheffen van restricties op kapitaalverkeer binnen de EU vooral sinds het Verdrag van Maastricht (1992). De bijzondere posities van het Verenigd Koninkrijk en Ierland hebben mogelijk te maken met het financiële centrum van Londen en met de lage vennootschapsbelasting in Ierland.

3.1.4 De arbeidsmarkt

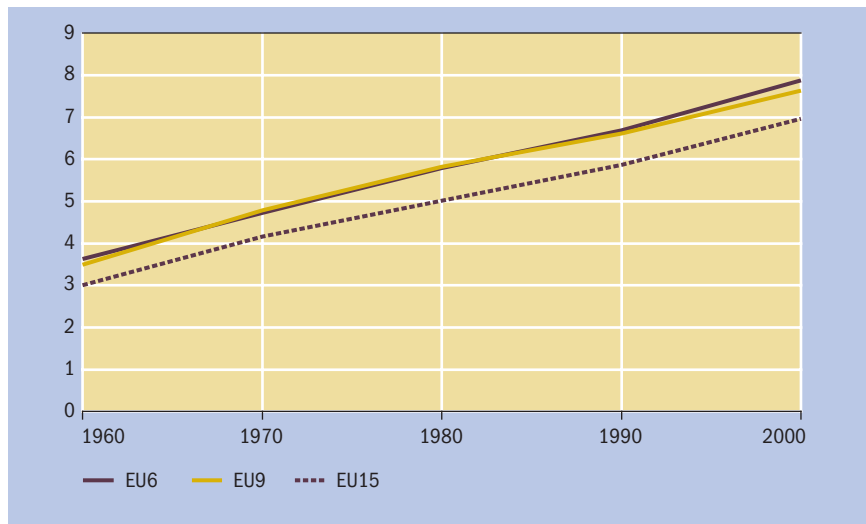
De integratie van de Europese arbeidsmarkt is beperkt in vergelijking tot de andere drie vrijheden. Slechts 4% van de beroepsbevolking in de EU komt uit een ander land. Slechts 1% van de beroepsbevolking heeft de nationaliteit van een EU-lidstaat, maar werkt in een andere lidstaat. Figuur 3.8 laat de nationaliteit zien van arbeidsmigranten in de EU25. Hierin valt op dat het aandeel van EU12 groter is dan bij de andere vrijheden. Portugezen en Spanjaarden zijn dus oververtegenwoordigd bij de arbeidsmigratie tussen EU-landen. We moeten hierbij aantekenen dat de figuur gebaseerd is op gegevens van vóór de uitbreiding naar 25 lidstaten. De spreekwoordelijke ‘Poolse loodgieter’ komen we in deze figuur dus nog nauwelijks tegen.

Figuur 3.8
Herkomst van arbeidsmigranten in EU25
(in procenten)

Om een beeld te geven van de ontwikkeling van de migratie naar de EU, laat figuur 3.9 zien wat het aandeel van de totale migrantenpopulatie in de totale bevolking van de EU15 is geweest tussen 1960 en 2000.⁹ Het aandeel van migranten in de bevolking in de EU6 en EU9 is toegenomen van minder dan 4% in 1960 tot ongeveer 8% in 2000. Voor de EU15 ligt het aandeel van migranten in de bevolking wat lager.

⁹ Figuur 3.9 heeft betrekking op de totale migrantenpopulatie, terwijl figuur 3.8 gaat over arbeidsmigratie. Hierdoor verschilt het aandeel van migranten in 2000.

Figuur 3.9

Aandeel migranten in bevolking (in procenten)

Migranten vormen een bescheiden, maar groeiend deel van de bevolking. Gezien het hoge aandeel van migranten van buiten de EU kan geconcludeerd worden dat weinig Europeanen gebruikmaken van de mogelijkheden voor migratie die de interne markt hen biedt.

Tot besluit vergelijken we de ontwikkeling van de vier vrijheden in de afgelopen decennia met elkaar. De sterkste toename van de marktintegratie is te zien bij goederen, terwijl bij investeringen vooral de piek in 2000 opvalt. De handel in diensten gaat daarentegen gelijk op met de toegevoegde waarde.

We hebben een aantal aanwijzingen gezien van het belang van de interne markt voor de marktintegratie. De uitbreiding van de EU leidde tot groei van de intra-EU-handel in goederen en diensten. Meer subtiel is de toename van de intra-EU-handel in goederen in de jaren na toetreding van het Verenigd Koninkrijk, Ierland en Denemarken (1973) en Spanje en Portugal (1986). Bij DBI kan het afschaffen van restricties op kapitaalverkeer een rol hebben gespeeld bij de relatieve toename van de investeringen binnen de EU.

3.2 Eén Unie, één prijs?

De economische ‘wet van één prijs’ stelt dat in een efficiënte markt identieke goederen gelijk geprijsd moeten zijn. Prijzen van goederen of diensten die niet of moeilijk verhandelbaar zijn, kunnen echter sterk tussen lidstaten verschillen. Van een interne markt mag worden verwacht dat de wet van één prijs steeds belangrijker wordt, zodat prijsverschillen tussen landen kleiner worden. Een vergelijkbaar effect geldt voor de productiefactoren arbeid en kapitaal, waarbij de verschillen tussen landen zullen afnemen naarmate beide factoren mobieler zijn.

Heeft de interne markt geleid tot prijsconvergentie? Prijsontwikkeling wordt vaak gemeten met de consumentenprijsindex (CPI). Deze index bevat zowel verhandelbare als niet-verhandelbare goederen en diensten. Faber en Stokman (2005) tonen aan dat de spreiding in de CPI tussen elf EMU-landen gehalveerd is tussen 1965 en 2003. De feitelijke openheid van de EMU-landen heeft hieraan een significante bijdrage geleverd.

Het gebrek aan grensoverschrijdende handel en de nog relatief zwakke directe investeringen van dienstenbedrijven in andere EU-lidstaten zorgen

voor welvaartsverliezen voor consumenten en producenten in de vorm van te weinig concurrentie en te hoge prijzen. De ECB heeft vastgesteld dat de zwakke prijsconcurrentie in de Europese dienstenmarkten verantwoordelijk is voor het gebrek aan prijsconvergentie. Hoe minder concurrentie er is, hoe meer dienstverleners opslagprijzen hanteren die alleen gebaseerd zijn op hun eigen kosten (Fabiani et al. 2005).

Afname van prijsverschillen mag ook verwacht worden van de euro, omdat één munt vergelijking van prijzen tussen landen veel eenvoudiger maakt. Empirisch kan dit effect echter nog niet eenduidig worden aangetoond, mede doordat de tijd sinds de invoering van de euro nog te kort is.¹⁰ Het is wel zo dat de prijsverschillen in het eurogebied relatief klein zijn, maar dit is niet ontstaan sinds de invoering van de euro. Mede doordat een aantal eurolanden hun munt sterk aan de Duitse mark hadden gekoppeld, waren de prijsverschillen ook voor 1999 al klein.

De ECB (2006) observeert dat de euro wel heeft bijgedragen aan convergentie in rentevoeten binnen het eurogebied. Dit is een aanwijzing dat het vaak sterke verband tussen nationale besparingen en investeringen minder wordt (Feldstein en Horioka 1980). Ondanks de convergentie blijven rentevoeten tussen lidstaten variëren. Deze resterende verschillen worden veroorzaakt door heterogeniteit van overheidsbeleid, van het beleid van monetaire en financiële instellingen en door natuurlijke barrières zoals taal, cultuur en afstand. Rentever verschillen kunnen daarnaast het gevolg zijn van nationale vraag- en aanbodcondities die samenhangen met de stand van de conjunctuur.

De interne markt voor werknemers heeft geleid tot loonconvergentie tussen een aantal lidstaten, maar niet in de EU als geheel. De prikkel tot loonconvergentie door migratie van werknemers is klein, gezien de geringe arbeidsmigratie in de EU.¹¹ Aan de andere kant zijn lonen sterk gerelateerd aan de arbeidsproductiviteit. De verschillen in productiviteit zijn, ook binnen de EU15, nog groot, maar door handel, outsourcing en uitwisseling van technologie zijn de verschillen in arbeidsproductiviteit kleiner geworden. Carvalho en Harvey (2004) onderscheiden in de EU15 twee groepen lidstaten, waarbinnen de lonen sterk geconvergeerd zijn, maar waartussen de verschillen tot nu toe blijven bestaan. Tot de eerste groep behoren Duitsland, Frankrijk, Italië, België, Nederland, Oostenrijk en Finland, en de tweede groep omvat Spanje, Portugal en Griekenland.

Binnen de interne markt is prijsconvergentie duidelijk aangetoond. Hiervan mogen we in de toekomst nog meer verwachten. De invloed van de euro is zeker nog niet uitgewerkt en handelsrelaties kunnen verder geïntensiveerd worden, zoals hoofdstuk B5 zal laten zien. Bij de lonen ligt een uniforme loonvoet voor werknemers met vergelijkbare kennis en ervaring nog ver voor ons, onder meer doordat de mobiliteit van werknemers tussen lidstaten gering is.

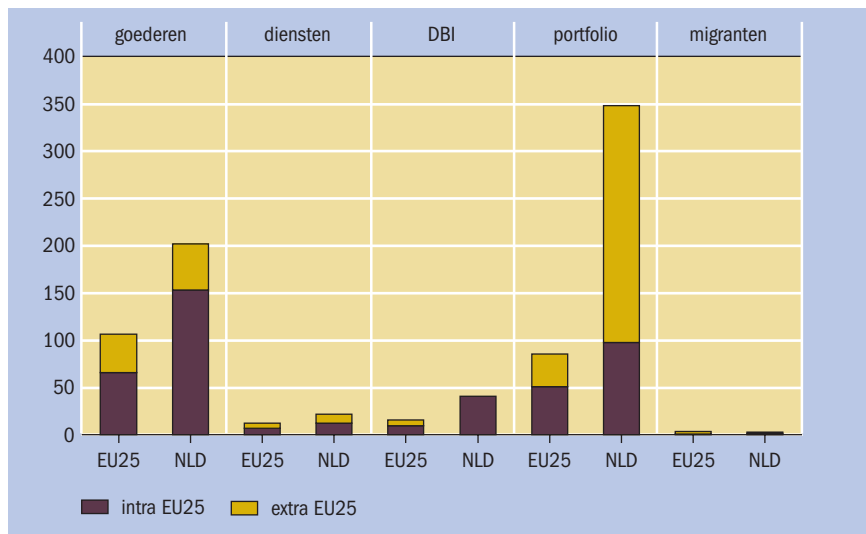
3.3 Nederland en de interne markt

Nederland is traditioneel meer dan een gemiddeld Europees land gericht op zakendoen over de grens. Figuur 3.10 laat zien dat dit niet alleen geldt voor de handel in goederen en diensten, maar ook voor investeringen (zowel DBI als portfolio).

¹⁰ Zie de survey van Allington et al. (2005).

¹¹ Zie Carvalho en Harvey (2004) en Webber (2002). Overigens is migratie niet de enige mogelijke bron van loonconvergentie, maar kunnen ook handel, outsourcing en convergentie in technologie hieraan bijdragen, zie Egger en Pfaffermayr (2004b).

Opvallend is dat het aandeel van EU-bestemmingen bij goederen, diensten en directe investeringen voor Nederland beduidend hoger ligt dan het EU-gemiddelde. Voor goederen zien we dat de uitvoer naar EU-landen relatief hoog is door de wederuitvoer van goederen (WRR 2003). Hetzelfde geldt voor de grensoverschrijdende dienstverlening waarin de transportsector een belangrijke rol speelt. Voor portfolio-investeringen spelen grenzen en afstand een veel kleinere rol: de markt voor obligaties en aandelen is eerder een mondiale dan een Europese markt. Net als in de hele Unie is het aandeel van arbeidsmigranten in de beroepsbevolking gering (3%). Hiervan is het aandeel vanuit andere EU-lidstaten (ongeveer de helft) groter dan in andere lidstaten.

Figuur 3.10
Nederland in vergelijking met de EU25

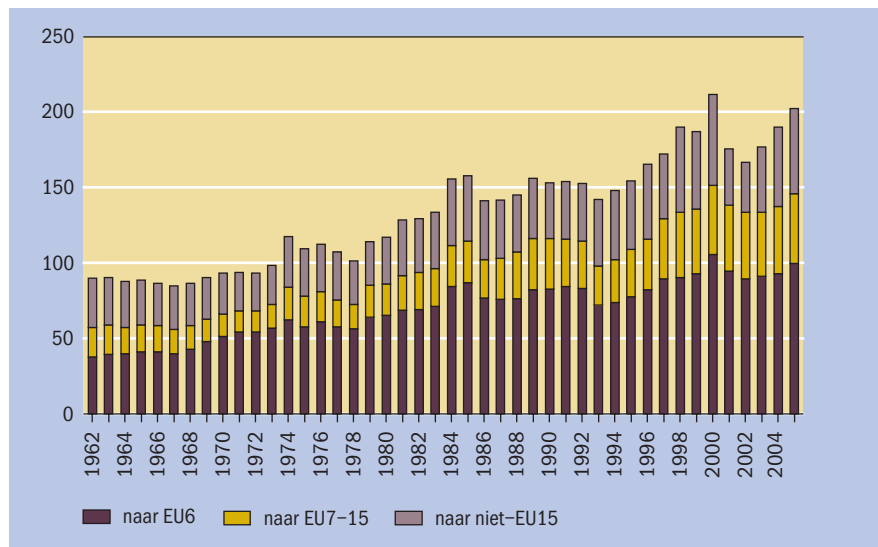
De handel met Europese landen is niet altijd zo belangrijk geweest voor Nederland als nu.¹² Figuur 3.11 geeft aan dat in de jaren zestig van de vorige eeuw ruim eenderde van de Nederlandse uitvoer van goederen een bestemming buiten de EU15 had. Nadien is de handel met de overige EU-lidstaten sterk toegenomen.

Voor Nederland vormen de lidstaten van de oorspronkelijke EU6 belangrijke handelspartners. Dit gold al in 1962, met Duitsland aan kop, maar geldt opvallend genoeg nog sterker in 2005; met name de uitvoer naar België is in de afgelopen vier decennia sterk gegroeid. Dit blijkt uit tabel 3.2, die een overzicht geeft van de top-5 van uitvoerbestemmingen in 1962 en 2005. De tweede en vierde kolom geven het aandeel aan van het importerende land in de totale Nederlandse uitvoer.

¹² Handel met niet-Europese landen is al lange tijd van invloed geweest op de Nederlandse economie. De Gouden Eeuw bijvoorbeeld is deels toe te schrijven aan handel met het Verre Oosten door de VOC.

Figuur 3.11

Uitvoer van goederen vanuit Nederland
(in procenten toegevoegde waarde)

Tabel 3.2

Top-5 Nederlandse
uitvoerbestemmingen en
herkomstlanden invoer (in procenten)

top-5 bestemmingslanden uitvoer			
1962		2005	
importeur	exportaandeel	importeur	exportaandeel
Duitsland	20	Duitsland	19
België	13	België	18
Verenigd Koninkrijk	11	Verenigd Koninkrijk	11
Frankrijk	6	Italië	6
Zweden	5	Frankrijk	6
top-5 herkomstlanden invoer			
1962		2005	
exporteur	importaandeel	exporteur	importaandeel
Duitsland	22	Duitsland	18
België	19	België	10
Verenigde Staten	11	Verenigde Staten	8
Verenigd Koninkrijk	7	Verenigd Koninkrijk	6
Frankrijk	4	Frankrijk	5

Bron: NBER-UN World Trade Data, OESO ITCS

Het tweede deel van de tabel geeft de top-5 van herkomstlanden van de Nederlandse invoer voor 1962 en 2005. Hier geven de tweede en vierde kolom het aandeel aan van het exporterende land in de totale Nederlandse invoer. Hoewel de rangorde van exporteurs gelijk is gebleven, is er wel een duidelijke trend waarneembaar: de grootste exporteurs zijn minder belangrijk geworden, wat duidt op een grotere diversiteit aan herkomst van geïmporteerde goederen. Opvallend is de relatieve daling van de invoer uit België.

Nederland is relatief sterk gericht op de handel binnen de EU, en in het bijzonder op handel met de zes oorspronkelijke lidstaten. Voor wat betreft uitvoer is deze oriëntatie de afgelopen halve eeuw eerder sterker dan zwakker geworden. Voor de Nederlandse invoer lijkt het erop dat de diversiteit aan exporterende landen juist is toegenomen. Als doorvoerland heeft Europese integratie in Nederland vooral invloed gehad op de hoeveelheid verhandelde goederen en veel minder op de oorsprong en bestemming van de handel.

B4 De economie van de interne markt

Volgens het Verdrag van Rome is marktintegratie een middel om de welvaart te bevorderen. Dit hoofdstuk schetst de afweging tussen de economische voordelen van marktintegratie, de verdelingseffecten en de verschillen tussen lidstaten die overwonnen moeten worden om marktintegratie te bereiken. Inzicht in deze afweging helpt om de ontwikkelingen in de afgelopen vijftig jaar te duiden. Daarnaast geeft het handvatten voor toekomstige stappen in de interne markt, die in het volgende hoofdstuk aan bod komen.

4.1 Middel en doel

Wat bepaalt de omvang van een markt? Waarom zijn veel goederen wereldwijd verhandelbaar maar is de regionale migratie van werknemers zelfs binnen een land beperkt? Bij de beantwoording van dit soort vragen benadrukken we de afweging die bij elke integratiestap gemaakt wordt tussen de voordelen van een grotere markt, de noodzakelijke veranderingen in het beleid en de overige gevolgen voor de lidstaten.¹ Het is dus een afweging tussen het middel van marktintegratie en het doel, geformuleerd in het tweede artikel van het Verdrag van Rome:

‘Het bevorderen van een harmonische, evenwichtige en duurzame ontwikkeling van de economische activiteit binnen de gehele Gemeenschap, een hoog niveau van werkgelegenheid [...], een duurzame en niet-inflatoire groei, een hoge graad van concurrentievermogen en convergentie van economische prestaties [...], een verbetering van de levensstandaard en van de kwaliteit van het bestaan, de economische en sociale samenhang en de solidariteit tussen de lidstaten’.

Het eerste voordeel van marktintegratie is dat landen zich kunnen specialiseren in de productie van goederen en diensten waarin zij een comparatief voordeel hebben. Voor consumenten impliceert dit een ruim aanbod van goederen en diensten tegen een lage prijs. Het tweede voordeel is dat bedrijven op een grotere schaal en daardoor goedkoper kunnen produceren. De ontwikkelingskosten kunnen immers omgeslagen worden over een groot aantal producten: de prijs blijft laag en de innovatie neemt toe. (Goed voorbeeld is dat van de Zweedse meubels. Zweden heeft zich door de ruime beschikbaarheid van hout kunnen specialiseren in houten meubels en door de grote afzetmarkt bleef de prijs laag en bleek innovatie lonend.) Het derde voordeel van een grote markt is het spreiden van risico. Voor bijvoorbeeld consumenten betekent dit dat zij zekerder zijn van hun producten als ze het uit meerdere landen kunnen afnemen.

Voor integratie van de arbeidsmarkt geldt een vergelijkbaar verhaal. Werknemers kunnen zich in een grotere markt verder specialiseren. Vrij verkeer betekent voor met name hoog opgeleide werknemers ruimere kansen op het vinden van een baan, en voor bedrijven een ruimer aanbod van personeel. Doordat werknemers terecht komen in de baan die het best bij hen past, kan een grotere markt voor een toename van hun productiviteit zorgen.

Twee vormen van diversiteit beperken de verdieping van de interne markt, namelijk diversiteit in uitgangspositie en verschillen in uitkomsten. Verschillen tussen landen kunnen het vrije verkeer tussen landen belemmeren of

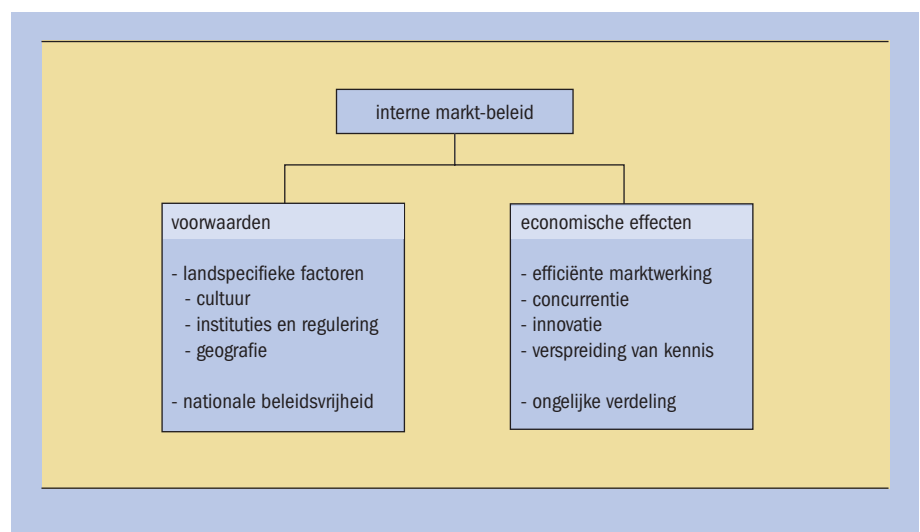
¹ Deze afweging ontleen we aan Alesina en Spolaore (2003), die hiermee een verklaring geven voor de omvang van landen.

begrenzen. Te denken valt aan verschillen in cultuur en taal, waardoor een buitenlandse werknemer niet ‘zomaar’ ingepast kan worden in een binnenlands bedrijf. Een ander voorbeeld zijn verschillen in instituties en regulering, waardoor grensoverschrijdende dienstverlening en investeringen belemmerd worden. Meer nog dan formele handelsbarrières vormen tegenwoordig deze verschillen tussen lidstaten de belangrijkste hindernissen voor vrij verkeer.

De tweede vorm van diversiteit die een rol speelt zijn verschillen in uitkomsten, waarbij de ene lidstaat meer voordeel kan hebben dan een andere lidstaat. Discussies rondom de toegankelijkheid van de arbeidsmarkt voor werknemers uit de nieuwe lidstaten laten het potentiële belang van deze diversiteit zien. Zo profiteren de nieuwe lidstaten vaak van de emigratie terwijl de welvaart in oude lidstaten er niet of nauwelijks op vooruit gaat.

Figuur 4.1

Economische afweging bij interne markt-beleid

De afweging die we hier kort hebben geschetst diepen we in dit hoofdstuk verder uit aan de hand van figuur 4.1. Rechts staan de economische effecten van vrij verkeer en de aantekening dat deze effecten ongelijk tussen de lidstaten verdeeld kunnen zijn. Links staan twee factoren die verdere marktintegratie beïnvloeden.

4.2 Marktintegratie en productie

De klassieke effecten van marktintegratie, specialisatie en schaalvergroting, leiden tot meer concurrentie, hogere productiviteit en een groter aanbod van producten tegen een lagere prijs.² Hoe groot is het effect van de interne markt op het bruto binnenlands product in Europa? Schattingen hierover lopen uiteen, al is het alleen maar omdat de *counterfactual* ‘hoe zou Europa eruit zien zonder de interne markt’ niet duidelijk is. Bestaande studies naar de bijdrage van de interne markt gaan uit van verschillende *counterfactuals*, maar komen allen uit op een positief effect.

De eerste schatting van het potentiële effect van de interne markt komt van de Europese Commissie (1988) in het Cecchini Report. Zij concludeerde dat het bbp in de EU met 4,5% kon toenemen door verdere marktintegratie volgens een voorgenomen programma dat tot 1992 liep. Een recente schatting van Badinger

(2005) komt veel hoger uit met een toename van het bbp in de EU15 en ook in Nederland met ongeveer 25% door de toegenomen marktintegratie sinds 1950. Zijn *counterfactual* is dus een constant niveau van marktintegratie sinds 1950.³ Om twee redenen is dit echter een overschatting van de invloed van de EU. Allereerst is de toegenomen marktintegratie niet alleen het gevolg van EU-beleid, maar ook van een afname van handelskosten door bijvoorbeeld technologische vooruitgang. Daarnaast kan de toename van de marktintegratie voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan de integratie met niet-EU-landen in GATT-verband. Het CPB (2005) schat in dat de intra-EU-handel 30% tot 60% hoger ligt dan wanneer de destijds vijftien landen geen lid van de EU waren geweest. Door deze extra handel verdient de gemiddelde Europeaan ongeveer 10% meer.⁴

Opvallend is dat deze studies vooral kijken naar het belang van toegenomen handel in goederen. Het vrije verkeer van diensten, kapitaal en arbeid blijft onderbelicht. Voor diensten ligt dat voor de hand omdat de maatregelen voor vrij verkeer van recente datum zijn. De potentiële effecten zijn echter aanzienlijk: Kox en Lejour (2006a en 2006b) laten zien dat de intra-EU-handel in diensten met 30 tot 60% kan stijgen en dat de bilaterale directe investeringen in diensten met 20 tot 35% kunnen toenemen als de heterogeniteit in regulering wordt opgeheven. Hierdoor kan het bbp in de EU met 0,3 tot 0,7% toenemen. Voor Nederland zijn de bbp-effecten iets groter, dankzij versterking van zijn specialisatie in commerciële diensten.

Vrij verkeer van kapitaal omvat onder andere buitenlandse investeringen. DBI kunnen leiden tot een hoger productieniveau, eveneens van toeleverende en afnemende binnenlandse bedrijven. Volgens Egger en Pfaffermayr (2004a) zorgt de aankondiging van toetreding tot de interne markt voor een toename van directe buitenlandse investeringen met 20 tot 40%. Voor een toetredend EU-land kan dit een 2 tot 4% hoger bbp opleveren.⁵ Na toetreding treedt er echter geen extra groei van buitenlandse investeringen op. Door de grotere interne markt kan de EU ook aantrekkelijker worden voor investeerders van buiten de EU. Mold (2003) vindt echter geen overtuigende aanwijzingen voor een additioneel EU-effect. Volgens de London School of Economics (2002) kan het bbp op de lange termijn met 1,1% toenemen als de aandelen en obligatiemarkten in Europa geïntegreerd worden. De bbp-toename komt tot stand als gevolg van hogere investeringen, meer consumptie en meer werkgelegenheid. De kosten van kapitaal kunnen 0,5% lager worden.

Wat betreft het vrij verkeer van arbeid schatten Boeri en Brücker (2005a) in dat 3% van de bevolking in de nieuwe lidstaten zal verhuizen naar de oude lidstaten in de komende 30 jaar. Doordat de migranten gaan werken in een omgeving waarin zij productiever zijn kan het bbp per hoofd in de EU met 0,5% stijgen (100 euro per inwoner), maar zoals eerder is gesteld kan een dergelijke bbp-

3 Zijn berekening valt uiteen in twee stappen. Allereerst construeert hij een index van marktintegratie, gebaseerd op de afname van handelskosten en -tarieven. Deze index is vooral sterk gestegen in de jaren na 1967, toen in GATT-verband (de Kennedy-Ronde) is afgesproken om de tarieven met 47% te verlagen. In de tweede stap laat Badinger zien dat deze index van marktintegratie tussen 1950 en 2000 een positieve bijdrage heeft geleverd aan het productieniveau in de EU.

4 De tussenstap die hier gemaakt wordt is gebaseerd op Lewer en Van den Berg (2003) die inschatten dat door stijging van de handel met 1% het inkomen met gemiddeld 0,2% toeneemt.

5 Roy en Van den Berg (2006) laten voor de VS zien dat een 10 procentpunt hoger DBI-aandeel leidt tot 0,17% hogere groei over een periode van 30 jaar (1970-2001). Als we deze schatting voor de VS toepassen op een typisch EU-land met een DBI-aandeel in het bbp van ongeveer 20%, leidt dit tot een 0,07-0,14% hogere groei, wat over 30 jaar leidt tot het bbp-effect van 2-4%.

toename ongelijk over de lidstaten verdeeld zijn. Dit voordeel ontstaat alleen als aan twee voorwaarden is voldaan (Sinn 2004): arbeidsmarkten moeten voldoende flexibel zijn om de toestroom en doorstroom van werknemers te kunnen garanderen en de welvaartstaat moet slechts onder bepaalde voorwaarden toegankelijk zijn.

4.3 Dynamische effecten van marktintegratie⁶

'A dynamic Single Market is the keystone to Europe's economic growth.'
(Sapir et al. 2004)

Kan de interne markt een meer dynamische, innovatieve en competitieve economie ondersteunen en zo de economische groei in Europa bevorderen? We onderscheiden drie kanalen waarlangs marktintegratie kan leiden tot hogere productiviteit: meer concurrentie, meer innovatie en een grotere markt voor kennis. Voor een uitgebreid overzicht verwijzen we naar Nordas et al. (2006).

4.3.1 Concurrentie

Meer handel zorgt voor meer concurrentie, waardoor winstmarges kleiner worden en de prijzen dalen. Dit zorgt voor een hogere productie door een kleiner aantal bedrijven, nadat de minst productieve bedrijven de markt hebben verlaten. De gemiddelde productiviteit per werknemer gaat dus omhoog als de concurrentie door handel toeneemt.

Een empirisch gegeven dat aan de basis ligt van dit effect van handel is dat de productiviteit van bedrijven en hun werknemers verschillen. Het ene bedrijf produceert efficiënt tegen lage kosten en is winstgevend. Het andere produceert veel minder efficiënt en kan een faillissement maar net voorkomen. Meer concurrentie door openstelling van markten leidt tot een verkleining van de winstmarges, zodat alleen de meer productieve bedrijven overblijven (Del Gatto et al. 2006; Melitz 2003).

Dit concurrentie-effect betekent niet dat alleen de meest productieve sectoren op de internationale markt overleven. Het betekent evenmin dat een land alleen kansen heeft op de internationale markt als het specialiseert in hoogwaardige technologie. Immers, ook naar producten met een minder toegevoegde waarde blijft vraag bestaan. Marktintegratie vergroot de vraag, omdat bedrijven niet alleen voor de nationale markt produceren, maar ook voor buitenlandse markten. Het is voor landen belangrijker hoe ze produceren dan wat ze produceren. Nederland is bijvoorbeeld concurrerend in de teelt van bloemen, niet omdat bloemen de hightech-sector bij uitstek zijn, maar omdat Nederlandse bedrijven de nieuwste technologie toepassen.

4.3.2 Investing en innovatie

Een aantal tegengestelde effecten bepaalt de invloed van een grotere markt op innovatie.⁷ Een grotere afzetmarkt zorgt ervoor dat de ontwikkelingskosten relatief lager worden. Bovendien vergroot concurrentie in een grotere markt de

6 Onder de dynamische effecten verstaan we de effecten op het bbp via de verandering in de productiestructuur, die ingezet wordt met marktintegratie. De statische effecten gaan uit van de voordelen van handel door reallocatie van productiefactoren (gegeven de productiestructuur). Onder economen wordt vaak gediscussieerd of de dynamische effecten tot permanent hogere groei leiden. Er is weinig overtuigend bewijs dat de groei permanent verhoogd wordt, maar in ieder geval wel tijdelijk, zoals ook uit de studies in de vorige paragraaf blijkt.

7 Deze tegengestelde effecten vormen de basis van de Ω -curve tussen concurrentie en innovatie, waarbij toenemende concurrentie eerst zorgt voor meer innovatie, maar vervolgens innovatie remt (Aghion et al. 2005).

noodzaak voor bedrijven tot innovatie. Grotere concurrentie leidt echter ook tot lagere winst, waardoor de financiële ruimte voor innovatie afneemt. Vergelijkbare argumenten gelden ook voor investeringen: het rendement per verkocht product zal afnemen, maar de totale afzet kan toenemen.

De OESO-studie van Nordas et al. (2006) concludeert dat investeringen een van de belangrijkste kanalen zijn tussen handel en productiviteit. Als zowel handel als DBI mogelijk zijn, dan kan een bedrijf het land kiezen met de laagste productiekosten en vervolgens van daaruit gaan exporteren. Meer handel leidt tot een hoger rendement door schaalvoordelen, concurrentie en lagere kosten van investeringsgoederen. Dit zorgt voor een betere allocatie van kapitaal. Voor investeringen valt het saldo van stimulerende en remmende effecten van handel op productiviteit duidelijk positief uit.

Naast handel zorgen ook DBI voor een toename van productiviteit. Om twee redenen: inkomende buitenlandse investeringen zijn gemiddeld productiever dan bestaande binnenlandse bedrijven in hetzelfde marktsegment, en de kennis en technologie van multinationals kunnen een positief effect hebben op de productiviteit van concurrenten (die de technologie kunnen overnemen), leveranciers en afnemers.

In de empirische literatuur is veel minder bekend over de invloed van marktintegratie op innovatie. De ambiguïteit van de stimulerende en belemmerende factoren vertaalt zich in diverse uitkomsten. Een bijkomend probleem is dat het rendement van innovatie, bijvoorbeeld in de vorm van Onderzoek en Ontwikkeling (O&O), vaak moeilijker toe te eigenen valt dan het rendement van investeringen. Dit geldt al in een nationale economie, maar sterker nog in een internationale context waarin de intellectuele eigendomsrechten veelal nationaal geregeld zijn.

Van der Horst et al. (2006) geven een illustratie van de potentiële effecten van de interne markt voor de private O&O-uitgaven. In landen met een grotere binnenlandse markt is het aandeel private O&O-uitgaven in het bbp gemiddeld genomen hoger. Voorbeelden hiervan zijn Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk (met een O&O-aandeel van respectievelijk 1,4% en 1,3% bbp) en vooral Japan en de Verenigde Staten (respectievelijk 2,5% en 1,9% bbp). De private O&O-uitgaven van de EU blijven hier met 1,2% bbp bij achter. Deze uitkomst suggereert dat verdere marktintegratie in de EU kan leiden tot een toename van de private O&O-uitgaven met 0,5% bbp. Volgens de simulaties van Gelauff en Lejour (2006) kan dit leiden tot een toename van het bbp in de EU met ongeveer 1,5%.

4.3.3 Kennis

Een gevleugelde uitspraak is ‘Twee weten meer dan één’. Belangrijker is echter: twee ontdekken meer dan één. Kennis zal sneller toenemen in een groot land, of voor een klein land in een grote open wereld, dan in een klein afgesloten land. In een grote markt voor kennis is meer uitwisseling van ideeën, die ook nog eens op grotere schaal toegepast kunnen worden (tenzij verschillen in taal en cultuur de communicatie beperken).

Hoe kan de interne markt een bijdrage leveren aan de ontwikkeling en uitwisseling van kennis? Aan de ontwikkeling van kennis is in de vorige paragraaf aandacht besteed, aan de uitwisseling van kennis nog niet. Het belang van afstand en landsgrenzen bij de uitwisseling van kennis hangt sterk af van het type kennis. Een deel van de kennis, met name wetenschappelijke, is niet

gebonden aan bepaalde goederen en stopt niet bij grenzen. Deze kennis is vrij toegankelijk voor iedereen, over de hele wereld. Een belangrijk deel van de kennis en technologie is echter *embodied*, dat wil zeggen verbonden aan het product dat met deze kennis is ontwikkeld. Handel is nodig om deze kennis te importeren.

Uit onderzoek blijkt dat de ontwikkeling en toepassing van kennis (in industrie en diensten) vaak sterk lokaal is.⁸ De empirische literatuur geeft aan dat *spillover* van Onderzoek en Ontwikkeling op korte afstand belangrijk is, maar voor grotere afstanden sterk afneemt (zie Brakman et al. 2005). Dit geldt zelfs voor de ontwikkeling van informatie- en communicatietechnologie, zoals Silicon Valley laat zien. Hoewel veel kennis via internet wereldwijd eenvoudig uit te wisselen is, blijkt het toch belangrijk te zijn dat de ontwikkeling en toepassing van kennis geclusterd is. Zie bijvoorbeeld de financiële dienstverlening: de handel is wereldwijd, maar veel zijn bedrijven toch gevestigd in Londen en enkele andere financiële centra.

4.3.4 Omvang van dynamische effecten

Wat kunnen deze dynamische effecten opleveren? Lejour et al. (2006) laten zien dat de dynamische effecten van het EU-lidmaatschap cruciaal zijn voor de nieuwe lidstaten om snel naar het gemiddelde inkomen van de oude lidstaten toe te groeien. Zij tonen aan dat gedeeld EU-lidmaatschap de handel tussen twee lidstaten vergroot met ongeveer 34%. Door deze extra handel kan het inkomen in nieuwe lidstaten toenemen met 23%.⁹ Del Gatto et al. (2006) vinden een significant effect van handelskosten op productiviteit. Gemiddeld zorgt een verlaging van de intra-EU-handelskosten met 5% voor een 2% hoger productiviteitsniveau.

4.4 Verdelingseffecten

Profiteren alle lidstaten in min of meer gelijke mate van toenemende marktintegratie? In het klein geldt: waar twee partijen handelen gaan beide erop vooruit, anders zou de transactie niet plaatsvinden. Geldt deze regel ook in het groot, met andere woorden profiteren alle lidstaten van verdere marktintegratie?

De studies die in paragraaf 4.2 zijn aangehaald over de economische effecten van handel, laten zien dat alle lidstaten profiteren. Om een voorbeeld te geven: Badinger (2005) schat de voordelen van de economische integratie tussen 1950 en 2000 in op 26% van het bbp (in 2000) voor de EU als geheel. Voor de lidstaten variëren de voordelen tussen 22% in Zweden en 29% in Portugal. De spreiding in de economische effecten van de dienstenrichtlijn is groter. In de situatie dat de dienstenhandel maximaal toeneemt (62%) varieert de verandering in het bbp van -0,5% voor Ierland tot 4,9% voor de Tsjechische Republiek volgens De Bruijn et al. (2007). Voor de meeste nieuwe lidstaten zijn de handels- en welvaartseffecten groter dan gemiddeld omdat hun dienstenhandel nu nog gehinderd wordt door relatief veel regulering.

Nederland heeft in termen van economische groei niet aantoonbaar meer dan andere landen geprofiteerd van de interne markt. Dit is verrassend, omdat Nederland als open land veel baat heeft bij vrij verkeer. Nou was Nederland al voor de oprichting van de EEG een handelsland en bovendien kende Nederland

⁸ Zie Audretsch en Feldman (2004) en Van der Horst et al. (2006).

⁹ Lejour et al. (2006) wijzen erop dat EU-lidmaatschap ook de kwaliteit van de instituties in landen kan stimuleren. Als deze instituties verbeteren, neemt de handel met nog eens 22% toe, wat leidt tot een extra toename in het inkomen van 15%.

ook zonder handelsliberalisering een relatief sterke groei van de dienstensector.

Ongelijke effecten kunnen ontstaan doordat marktintegratie de mogelijkheid biedt aan bedrijven en consumenten om bestaande verschillen beter te benutten. Een voorbeeld hiervan is Ierland, een aantrekkelijke vestigingsplaats voor Amerikaanse multinationals onder andere door het lage tarief voor vennootschapsbelasting. Deze multinationals hebben zich niet gevestigd in andere lidstaten met een minder aantrekkelijk vestigingsklimaat, mede omdat zij één vestiging in de geïntegreerde Europese markt voldoende vonden (Grimes 2003). Ierland heeft via deze directe buitenlandse investeringen meer dan andere lidstaten geprofiteerd van de interne markt.

Bij migratie van werknemers kunnen ook ongelijke effecten optreden. Het inkomen van de migranten zelf, en in mindere mate van de bevolking van het zendende land, zal in het algemeen toenemen.¹⁰ Voor de ontvangende landen kan er een verwaarloosbaar klein negatief effect optreden, volgens veel studies naar de economische effecten van immigratie. Andere studies laten een positief effect zien.¹¹ Volgens Boeri en Brücker (2005) heeft immigratie een positief effect op het inkomen per hoofd van het ontvangende land als de arbeidsmarkt flexibel is, maar kan dit negatief uitpakken als de lonen zich onvoldoende kunnen aanpassen aan de instroom van migranten. Lejour et al. (2001) laten zien dat inkomen per hoofd in de bestemmingslanden kan afnemen, afhankelijk van het opleidingsniveau van de migranten. De toegankelijkheid van en het beroep van de migranten op de welvaartsstaat bepaalt ook het effect op het ontvangende land. Het inkomenseffect op het ontvangende land is het netto effect van de verdelingseffecten. De migrant zelf, de werkgever en collega-werknemers die werkzaamheden verrichten in aanvulling op die van de hoogopgeleide migrant profiteren van het vrije verkeer. Empirische studies laten echter zien dat de arbeidsmarktperspectieven van de autochtone werknemers met vergelijkbare kennis en ervaring afnemen in het ontvangende land; vooral op korte, maar soms ook nog op langere termijn. Zo constateerden Noailly et al. (2005) dat de relatief lagere salarissen voor hooggeschoolde bèta's in Nederland alleen verklaard kon worden door de relatief grote instroom van hooggeschoolde buitenlandse bèta's in wetenschap en techniek.

Gegeven dat gemiddeld de interne markt de welvaart verhoogt, kan dat dan niet voor iedereen gelden?¹² Op individueel niveau zorgt de welvaartsstaat voor herverdeling binnen een land: de immigrant betaalt via belastingen en premies mee aan het inkomen van de werkloze. Herverdeling tussen landen is echter veel lastiger. In principe kunnen het cohesiefonds of de netto betalingspositie hiervoor worden gebruikt. Er kunnen ook nieuwe fondsen vergelijkbaar met het globaliseringfonds worden ingesteld om de aanpassing aan vrij verkeer te financieren (Ilzkovitz et al. 2007). Het bepalen van de omvang van deze herverdeling is niet eenvoudig. Het voorbeeld van het gemeenschappelijk landbouwbeleid, waarbij vrij verkeer van landbouwproducten werd gekoppeld aan prijssteun, laat zien hoe moeilijk deze compensatie in de praktijk kan zijn en uiteindelijk tot ongewenste effecten kan leiden.

Vrij verkeer levert over het algemeen voordelen op, maar de voorbeelden in deze paragraaf illustreren dat niet iedereen profiteert. Sommigen kunnen er zelfs op

10 De economische ontwikkeling in het emigratieland kan echter geremd worden als hun 'beste krachten' vertrekken.

11 Bauer en Zimmermann (1999).

12 Boeri en Brücker (2005a) gaan uitgebreid in op deze vraag.

achteruit gaan. In een heterogene unie, met grote verschillen tussen lidstaten, is het waarschijnlijker dat ongelijke effecten optreden dan in een meer homogene unie.

4.5 Marktintegratie en verscheidenheid

Εσωτερική αγορά is Grieks voor de interne markt en zo bestaan er nog 21 officiële benamingen. Dat deze taalverschillen een belemmering vormen voor welke van de vier vrijheden ook, hoeven wij niet uit te leggen. Met deze en andere belemmeringen voor marktintegratie zijn we gekomen bij de linkerkant van figuur 4.1, de diversiteit in cultuur, instituties, geografie en nationale beleidsvrijheid.

Grote verschillen tussen landen kunnen marktintegratie bemoeilijken. Een recent voorbeeld is de interne markt voor diensten. Kox en Lejour (2006a) laten zien dat verschillen in regulering het vrije verkeer in belangrijke mate belemmeren. Opheffing van deze verschillen zal de handel in diensten een grote impuls geven, maar dat is op dit moment nog een brug te ver, hoewel de aangepaste dienstenrichtlijn een aanzet vormt. Ook de wederzijdse erkenning van nationale regulering, dus met behoud van de onderlinge verschillen, is tot nu toe niet mogelijk gebleken. Ander voorbeeld is het voornemen om de vennootschapsbelasting in Europa te harmoniseren. De voorstellen zijn een compromis tussen de voordelen van de interne markt (bedrijven in elke lidstaat berekenen hun aangifte voor de vennootschapsbelasting op een uniforme manier) en de wenselijkheid om fiscaal beleid niet naar het Europese niveau te tillen, maar bij de lidstaten te laten. Van der Horst et al. (2007) laten zien dat dit compromis weinig zal opleveren in termen van meer productie of welvaart.

Ook diversiteit in cultuur en regulering kan de effectiviteit van interne marktbeleid verminderen, zoals in hoofdstuk B2 uiteengezet is. Als de handel in een bepaald type diensten primair bepaald wordt door culturele en taalfactoren, dan leidt de afname van niet-discriminerende regulering niet tot een omvangrijke migratiestroom. Europese Verkenning 4 (CPB/SCP 2006) nuanceert dit effect: culturele verschillen kunnen ook tot extra handel leiden vanwege de variëteit in producten en diensten.

Hoewel culturele diversiteit in de regel marktintegratie beperkt, pleiten we niet voor homogeniteit. Culturele diversiteit beschouwen we als een rijkdom en een gegeven.¹³ Zij zal ook in de toekomst blijven bestaan, net zo goed als de geografische verschillen tussen lidstaten. Maar zoals ontwikkelingen in de transport de remmende werkring van geografische afstand op marktintegratie kunnen verkleinen, is de remmende werking van culturele afstand geen constante. De vraag hoe beleidsinitiatieven deze remmende werking kunnen beïnvloeden valt echter buiten het bestek van deze Verkenning.

4.6 Vrij verkeer of vrij beleid

Een verdieping van de interne markt is in veel gevallen slechts te realiseren door het opgeven van enige nationale beleidsvrijheid.¹⁴ Het is hier van belang een onderscheid tussen discriminerende en niet-discriminerende regulering

¹³ Artikel 1 van de Universele Verklaring van de UNESCO betreffende culturele diversiteit: Culturele diversiteit maakt deel uit van onze gemeenschappelijke geschiedenis en wordt tegenwoordig door elk van ons beleefd.

¹⁴ Als beleid gaat vallen onder het *acquis communautaire* vermindert dit de mogelijkheid van individuele lidstaten om hier hun eigen lijn te trekken.

te maken (zie tabel 2.1). Voorbeelden van discriminerende regulering zijn handelstarieven, verbod op buitenlandse arbeid, en controles en restricties op buitenlands kapitaal. Het verminderen of opheffen van deze regulering is vaak mogelijk zonder grote ingrepen in binnenlandse instituties. Mede hierdoor is in de eerste jaren van de EEG grote vooruitgang geboekt bij de integratie van de nationale markten.

De huidige beleidsinitiatieven voor marktintegratie betreffen vaak aanpassingen van niet-discriminerende regulering (zie hoofdstuk B2). Dit maakt het lastiger om de interne markt te verdiepen. Beleid dat vooral andere doelen dient moet herzien worden om vrij verkeer te stimuleren. Vaak gaat het om beleid dat dicht bij de verworvenheden van een lidstaat hoort of verweven is met de eigen instituties en cultuur. Opgeven van beleidsautonomie op deze gebieden, ten bate van de interne markt, kan lidstaten beperken in hun mogelijkheden om beleid af te stemmen op de nationale situatie of preferenties.

In Ederveen et al. (2006) en in Europese Verkenning 4 (CPB/SCP 2006) is uitgebreid ingegaan op deze spanning tussen nationaal en Europees beleid. Volgens het subsidiariteitsbeginsel ligt het primaat bij nationaal beleid, dat dicht aansluit bij landenspecifieke kenmerken, terwijl coördinatie op Europees niveau gemotiveerd moet worden vanuit het bestaan van schaalvoordelen en beleidsexternaliteiten.

In de afgelopen 50 jaar hebben eerst 6 en uiteindelijk 30 Europese landen (inclusief Noorwegen, IJsland en Liechtenstein) de voordelen van een gemeenschappelijke markt zwaar laten wegen en grote stappen gezet in die richting. Het lijkt er nu op dat de verdelingseffecten en verschillen in uitgangssituatie de balans minder snel naar de economische voordelen van marktintegratie laten doorslaan. Het slothoofdstuk bespreekt mogelijke stappen tot verdere marktintegratie.

B5 Vooruitzichten voor nieuw interne markt-beleid

5.1 Inleiding

In de vorige hoofdstukken bleek dat vooral voor arbeid en diensten de nationale markten minder vervlochten zijn dan voor goederen en kapitaal. Dit is deels de aard van het beestje. Diensten zijn minder goed verhandelbaar dan goederen, vanwege de vaak noodzakelijke nabijheid van consument en producent voor een succesvolle transactie. En voor arbeid geldt dat burgers niet zo mobiel zijn, zelfs niet als alle barrières worden verwijderd. Echter, in hoofdstuk B2 bleek dat de grenzen voor vrij verkeer van arbeid en diensten nog niet bereikt zijn. Dat geldt ook voor het vrije verkeer van goederen en kapitaal. Nationale goederen- en kapitaalmarkten zijn wel veel meer met elkaar vervlochten, maar nog niet alle mogelijkheden voor verdere integratie zijn benut.

In hoofdstuk B4 is besproken dat de interne markt en haar voorlopers substantieel hebben bijgedragen aan de omvang van handel, productie en inkomen. Nu de meer eenvoudige vormen van marktintegratie uitgeput lijken te zijn, is de vraag: willen we nog verder? Perfecte integratie in de zin dat goederen, kapitaal, arbeid en diensten net zo gemakkelijk tussen Tilburg en Eindhoven bewegen als tussen Tilburg en Turnhout lijkt onhaalbaar (alleen al vanwege culturele verschillen). En misschien ook niet wenselijk gezien de benodigde beleidsinspanningen en resulterende verdelingseffecten. Federale staten zoals de vs en Canada voldoen evenmin aan dit ideaal van perfecte integratie, hoewel de handel tussen de Amerikaanse staten en tussen de Canadese provincies vaak relatief groter is dan tussen de EU-lidstaten. Een bekend voorbeeld in de vs is de beperkte integratie van financiële en verzekeringsdiensten, omdat de staten vaak eigen regelgeving hanteren. Een ander voorbeeld is het recente *Trade, Investment and Labour Mobility Agreement* tussen de Canadese provincies British Columbia en Alberta, dat beoogt regulering af te stemmen om marktintegratie te bevorderen.¹

Dit hoofdstuk werpt een blik vooruit. Welke vooruitzichten kunnen we uit de ontwikkeling van de interne markt destilleren voor de vier geproclameerde vrijheden? Volgens Artikel 2 van het Verdrag van Rome zijn verbetering van de welvaart en een nauwere samenwerking de belangrijkste doelen van marktintegratie. Wat kan verdergaande marktintegratie opleveren en welke inspanningen zijn daarmee gemoeid?

Voor elk van de vier vrijheden bespreken we de voordelen, nadelen en voorwaarden, zoals die in figuur 4.1 gepresenteerd zijn, zonder de pretentie te hebben dat we volledig zijn en tot een afgewogen eindoordeel komen. We beperken ons op beleid dat zich richt op regulering als belemmerende factor voor verdere marktintegratie. Beleid dat andere factoren beïnvloedt, zoals fysieke afstand, culturele, etnische en politieke verschillen, laten we buiten beschouwing.

We besteden ook aandacht aan kennis. Dit wordt wel eens het vijfde element in het vrije verkeer genoemd, maar, zoals vermeld in hoofdstuk B1, dit geldt ook voor de vrijheid van vestiging en de vrijheid van betalingsverkeer. De ontwikkeling en verspreiding van kennis is een cruciaal onderdeel van de Lisabon-agenda, de afspraak van EU-regeringsleiders dat de EU in 2010 de meest

¹ Volgens *The Economist* (2007) is het verdrag een reactie op het uitblijven van verdere marktintegratie in heel Canada.

competitieve en dynamische kenniseconomie van de wereld moet zijn. De vooruitblik op verdere marktintegratie is niet alleen interessant vanwege het feit dat vijftig jaar geleden het Verdrag van Rome getekend is, maar ook actueel omdat de Europese Commissie dit jaar haar interne markt-beleid evalueert en waarschijnlijk tot nieuwe beleidsinitiatieven komt.

5.2 Vrijer verkeer van goederen

Na de afschaffing van wederzijdse importtarieven, de vaststelling van gemeenschappelijke importtarieven voor de buitengrenzen van de EU en vereenvoudigde douaneprocedures, kende de toegang tot buitenlandse goederenmarkten nog steeds belemmeringen. Een belangrijke barrière vormden de technische vereisten voor goederen, zoals in hoofdstuk B2 besproken is. Door harmonisatie van technische vereisten en wederzijdse erkenning zijn deze barrières voor een groot deel geslecht.

De extra kosten voor meervoudige toetsing van standaarden kunnen gemiddeld 2% tot 10% van de productiekosten bedragen. Echter, ook bij een goede werking van wederzijdse erkenning is dubbele toetsing niet altijd te voorkomen. Vooral kleine en middelgrote bedrijven hebben hiermee te maken bij producten die niet specifiek op de individuele klant zijn afgestemd, maar ook geen massaproducten zijn.

Door het actieve optreden van de Europese normalisatie-instituten is veel vooruitgang geboekt met harmonisatie van technische vereisten. De normen worden grotendeels op vrijwillige basis ontwikkeld en gefinancierd door de marktpartijen (Europese Commissie 2001). Inmiddels vindt 80% van de normalisatiewerkzaamheden op Europees of internationaal niveau plaats. Dit voorkomt een wildgroei aan nationale normen. Het kan alleen wel acht jaar duren voordat een norm ontwikkeld en overeengekomen is (Europese Commissie 2001).

Het principe van wederzijdse erkenning geldt voor alle producten waarvoor geen EU-richtlijnen en -regulering bestaat. Ongeveer 25% van alle intra-EU-goederenhandel valt onder het principe van wederzijdse erkenning. De Europese Commissie (2007) beargumenteert dat het principe van wederzijdse erkenning echter niet goed werkt, doordat:

- 1 bedrijven en nationale overheden zich onvoldoende bewust zijn van het principe van wederzijdse erkenning;
- 2 er juridische onduidelijkheid is over de reikwijdte van dit principe en de bewijslast;
- 3 bedrijven het risico lopen dat hun product niet geaccepteerd wordt in het ontvangende land;
- 4 de dialoog ontbreekt tussen de autoriteiten van de lidstaten, waardoor er geen gemeenschappelijke terminologie bestaat over wederzijdse erkenning.

De Europese Commissie heeft in februari 2007 een aantal opties gepresenteerd om de toepassing van wederzijdse erkenning te verbeteren. De eerste is verbetering van de informatievoorziening door een website voor bedrijven en relevante autoriteiten voor alle producten waar het principe betrekking op heeft. Een tweede optie is een verordening voor rechten, plichten en bewijslastprocedures van de landen. Een derde optie is productloketten die informatie verstrekken over technische regels in een lidstaat aan bedrijven en de autoriteiten in andere lidstaten.

De Europese Commissie (2007) schat dat de intra-EU-handel voor producten die onder het principe van wederzijdse erkenning vallen ongeveer 45% lager is dan in een ideale interne markt.² Dit ideaal is niet bereikbaar, omdat het transportkosten en de beperkte verhandelbaarheid van bepaalde goederen en diensten negeert. Als de intra-EU-handel voor producten die onder dit principe vallen met 20% toeneemt, dan kan het bbp in Europa met 0,2% toenemen.³ Gezien de beperkte kosten van de richtlijn en het minimale effect op de nationale beleidsautonomie lijkt dit voorstel voor verdere integratie van de goederenmarkten een positief welvaartseffect te hebben.

Een deel van de onduidelijkheid en het informatietekort wordt met dit voorstel bij de wortel aangepakt, maar het is de vraag of de oplossing afdoende is. Harmonisatie in plaats van wederzijdse erkenning kan tot grotere handels- en bbp-effecten leiden, maar dit moet dan afgewogen worden tegen de extra inspanningen om tot harmonisatie te komen.

Een verbeterde buitenlandse openstelling van openbare aanbestedingen voor overheidsopdrachten zou goederenmarktintegratie ook kunnen bevorderen (SER 2004 en Ilzkovitz et al. 2007). De omvang van overheidsopdrachten besloeg 16% van het Europese bbp in 2001, waarvan maar een klein gedeelte aan buitenlandse aanbieders is gegund. Een effectieve opening van deze markten kan de handel in goederen en diensten aanzienlijk vergroten.

Onze conclusie luidt dan ook dat meer marktintegratie nog wel mogelijk is op de goederenmarkten. Verdere marktintegratie genereert welvaartsvoordelen. Deze zijn waarschijnlijk kleiner dan voorheen en er zijn grotere inspanningen voor nodig.

Leidt de invoering van de hiervoor genoemde punten tot volledige marktintegratie? Alle directe barrières tussen de nationale goederenmarkten lijken wel verdwenen, maar indirecte barrières bestaan er nog steeds. Bedrijven ervaren vaak problemen om in het buitenland betaalde BTW vergoed te krijgen. Met een geharmoniseerd BTW-systeem met gelijke grondslag en gelijke tarieven zijn deze problemen veel kleiner.⁴ Een geharmoniseerd systeem is echter in strijd met de nationale autonomie van belastingbeleid en lijkt daardoor voorlopig geen haalbare optie.

5.3 Vrijer verkeer van diensten

We concentreren ons hier op het vrije verkeer van commerciële diensten, zoals transport, financiële diensten, detail en groothandel, netwerksectoren en overige zakelijke diensten.

Hoofdstuk B4 betoogt dat de winst van vrij verkeer van diensten groot kan zijn. De discussie over de dienstenrichtlijn heeft echter de spanning tussen gemeenschapsbeleid en nationale voorkeuren en culturen duidelijk zichtbaar gemaakt. Sommige lidstaten willen meer aan de markt overlaten, andere landen meer aan de overheid. Daarnaast vergt de richtlijn vertrouwen van lidstaten in de kwaliteit

2 In deze berekening is er van uitgegaan dat in een ideale interne markt het aandeel van binnenlands geproduceerde goederen en diensten in de consumptie in een land gelijk is aan het productieaandeel van dat land in de EU.

3 De huidige handel van dit type goederen bedraagt 5,4% van het bbp (Europese Commissie 2007). Een toename van 20% gerelateerd aan de gemiddelde elasticiteit van handel op inkomen van 0,2 leidt tot een bbp-stijging van 0,2%. Deze inschatting van het bbp-effect bevindt zich in de buurt van het minimale effect dat de Europese Commissie (2007) presenteert.

4 Zie onder meer Ilzkovitz et al. (2007) en SER (2004).

van elkaars regulering. Omdat dit vertrouwen onvoldoende aanwezig is, zijn de artikelen van de richtlijn over de acceptatie van elkaars regelgeving (thuislandbeginsel) aangepast.

De toegang tot dienstenmarkten is ongelijk in Europa. Indicatoren voor productmarktregulering in tabel 2.3 laten zien dat in sommige EU-lidstaten de belemmeringen veel groter zijn dan in andere lidstaten. Dit geldt niet alleen generiek voor diensten, maar bijvoorbeeld ook voor professionele diensten. Belemmerde markttoegang remt niet alleen de instroom van nieuwe binnenlandse aanbieders, maar ook van buitenlandse aanbieders. Meer marktintegratie is mogelijk door verbeterde markttoegang en minder restrictieve regels op ondernemersgedrag. Voor landen waar regelgeving beperkter is, lijkt deze versoepeling niet tot grote negatieve effecten te leiden. Wel treden er verdelingseffecten op, waarbij de beschermde aanbieders met meer concurrentie te maken krijgen. Voor de economie als geheel lijken de voordelen voor verdere marktintegratie aanwezig te zijn, mits er een zorgvuldige regelgeving komt. Echter, de weerstand in bijvoorbeeld de Mediterrane landen tegen liberalisering is soms zo effectief dat verbeterde markttoegang maar moeizaam tot stand komt.

Hoewel de aangepaste dienstenrichtlijn door het Europees Parlement en door de Europese Raad is geaccepteerd, zijn de grenzen van marktintegratie nog niet bereikt. De discussie over vrijer dienstenverkeer heeft wel laten zien dat aanpassing van regelgeving niet eenvoudig is en dat er waarschijnlijk geen grote resultaten zijn te verwachten van algemene maatregelen. Verder marktbeleid zal vooral tot stand moeten komen door specifiek beleid. De wereldhandelsorganisatie WTO onderscheidt ongeveer honderdzesig subsectoren in diensten. Wij willen niet beargumenteren dat voor elk van deze sectoren specifiek beleid nodig is, maar differentiatie lijkt wel op zijn plaats.⁵ Hieronder bespreken we enkele opties voor verdere marktintegratie in financiële diensten en netwerkindustrieën.

5.3.1 Financiële diensten

Financiële integratie in vorm van aandelen, geld, obligaties en buitenlandse investeringen is onder het vrije verkeer van kapitaal besproken. Deze paragraaf richt zich vooral op diensten voor consumenten. Rentetarieven voor consumenten lopen in Europa en ook in het EMU-gebied ver uiteen. Daarnaast zijn de kosten voor internationale transacties vaak veel hoger dan voor binnenlandse transacties. De Europese Commissie heeft de betalingsdienstenrichtlijn voorgesteld die vanaf 2012 uniforme regels introduceert en de concurrentie bevordert. Dit zou tot lagere transactiekosten moeten leiden. Daarnaast komen er richtlijnen voor hypotheek en consumentenkredieten die de internationale concurrentie moeten bevorderen. In het Actieplan voor Financiële Diensten worden voorzichtige stappen gezet richting een interne retailmarkt, gericht op kleine bedrijven en particulieren. Echter, voor een hypothecair krediet blijft de Commissie bij een aanbeveling over de verstrekking van informatie.⁶ Het Nederlandse ministerie van Financiën constateert dan ook:

‘[...] er blijven nog tal van juridische, administratieve en publiekrechtelijke hinderpalen bestaan die de grensoverschrijdende aankoop of aanbidding van dergelijke diensten (een bankrekening, hypothecair krediet, enz.) bemoeilijken.’⁷

5 Canoy et al. (2007) benadrukken ook het belang van een sectorspecifieke benadering voor het interne marktbeleid.

6 Zie Europese Commissie, Actieplan voor financiële diensten (APFD) op <http://europa.eu/scadplus/leg/nl/lvb/l24210.htm>.

7 <http://www.minfin.nl/nl/onderwerpen/financieel/markten/marktintegratie>

Ilzkovitz et al. (2007) stellen dat de renteversillen een uiting zijn van beperkt grensoverschrijdend bankieren. De ECB (2006) wijt dit aan verschillen in regulering voor consumentenbescherming, verschillende belastingregels, structurele verschillen in de bankensector, en het niveau van technologie en concurrentie in de nationale markten. Het is de vraag of de inspanningen om deze verschillen te verkleinen voldoende baten opleveren. Het niveau van consumentenbescherming weerspiegelt vaak nationale voorkeuren. Vanwege deze verschillen lijkt harmonisatie op dit gebied niet eenvoudig, maar wellicht kunnen er in ieder geval minimumnormen voor consumentenbescherming komen. Inspanningen om de (Europese) concurrentie te bevorderen kunnen voor de consumenten grote baten opleveren, hoewel een mogelijke herstructurering van de financiële sector en het mogelijk verdwijnen van bankfilialen deze baten ongelijk kunnen laten neerslaan.

5.3.2 Netwerkindustrieën

Veel markten in netwerksectoren, zoals telecommunicatie, elektriciteit, gas, post en transport, zijn geliberaliseerd sinds de jaren tachtig. Maar de mate waarin de lidstaten hun markten hebben geliberaliseerd varieert sterk (Conway en Nicoletti 2006). Dit hindert de Europese integratie van netwerksectoren. Vooral in elektriciteit en gas is publiek eigendom vaak de norm. De taakopplitsing (zoals winning, transport en levering) van monopolisten stuit vaak op heftige weerstand, wat duidt op een groter vertrouwen in de overheid dan in marktwerking. Toch zou meer concurrentie tot hogere productiviteit en lagere prijzen kunnen leiden (CPB 2006). Noodzakelijk is de fysieke integratie van de netwerken om gas en elektriciteit te transporteren. Internationale verbindingen zijn meer uitzondering dan regel. Zij kunnen ook bijdragen aan leveringszekerheid. Zoals Gual (2007) laat zien is liberalisering en integratie van netwerksectoren geen sinecure. Goed (Europees) toezicht is belangrijk voor de leveringszekerheid op korte en lange termijn en de bescherming van consumenten. Gual schetst ook de afweging tussen wederzijdse erkenning, regulering door het gastland en harmonisering. Regulering door het gastland valt goed af te stemmen op de voorkeuren in dat land. Wederzijdse erkenning en harmonisatie kunnen bijdragen aan een gelijk speelveld voor bedrijven, maar met name harmonisatie kan leiden tot rigiditeit van regulering.

Zorgvuldige regelgeving is essentieel bij netwerkindustrieën, nog meer dan in andere dienstensectoren. Maar dit betekent nog niet dat de mogelijkheden tot harmonisatie van regulering uitgeput zijn. Verdergaande Europese integratie op een aantal van deze markten lijkt mogelijk, zeker als nationale netwerken beter met elkaar verbonden zijn en de taken van monopolisten verder opgesplitst zijn.

5.4 Vrijer verkeer van kapitaal

Een monetaire unie is de ultieme integratie van de valutamarkten. De keuze is gemaakt om te profiteren van één munt, ook al is dit ten koste gegaan van het eigen monetaire beleid van de deelnemende lidstaten. Dat deze keuze ook anders kan uitvallen, is te zien aan de afwijzing van de euro door Denemarken, Zweden en het Verenigd Koninkrijk.

Formele belemmeringen voor internationaal kapitaalverkeer bestaan nauwelijks meer, zeker niet binnen de eurozone. Maar net als bij het vrije verkeer van goederen en diensten spelen verschillen in regulering tussen lidstaten een

belangrijke rol. Daarnaast schiet ook de invoering van de richtlijnen betreffende vrij kapitaalverkeer tekort.⁸

De financiële sectoren weerspiegelen nog steeds specifieke nationale condities en voorkeuren (Ilzkovitz et al. 2007). Voor internationaal opererende bedrijven zijn deze verschillen hanteerbaar gemaakt met het thuislandbeginsel: financiële instellingen die in meerdere lidstaten actief zijn staan voor de solvabiliteit onder toezicht staan van de financiële autoriteit van het thuisland. Dat brengt met zich mee dat instellingen uit verschillende lidstaten op uiteenlopende voorwaarden hun diensten kunnen aanbieden, waardoor een zogenaamd ongelijk speelveld ontstaat (Appelman et al. 2003 en Gual 2007). Voor toezicht op liquiditeit geldt het gastlandbeginsel, zodat internationale financiële instellingen aan meerdere reguleringssystemen moeten voldoen, hetgeen een kostenverhogend effect heeft.

De omvang van de intra-EU-kapitaaltransacties kan toenemen als de aanbeveling van ECB-directeur Jean-Claude Trichet (2005) wordt opgevolgd: 'In the area of financial regulation and supervision, a key objective is to achieve a high degree of regulatory and supervisory convergence across countries.' De baten van deze toename kunnen de aanpassingskosten van nationale regulering overstijgen, maar gegeven de verscheidenheid aan voorkeuren is niet zonder meer duidelijk of de lidstaten hier concessies willen doen.

Directe buitenlandse investeringen worden belemmerd door verschillen in vestigingsklimaat, belastingwetgeving, regulering en expliciete beperkingen. De beperkingen kunnen bestaan uit voorwaarden over het maximale aandeel van een buitenlandse deelneming, screening- en toestemmingsprocedures of uit beperkingen zoals de nationaliteit van personeelsleden en management. Golub (2003) laat zien dat beperkingen voor EU-lidstaten gemiddeld genomen kleiner zijn dan voor andere OESO-landen. Kox en Lejour (2006a) tonen aan dat deze beperkingen desondanks de directe buitenlandse investeringen binnen de EU afremmen. Dit geldt vooral voor diensten, omdat daar de beperkingen voor buitenlandse investeerders gemiddeld veel groter zijn dan in industriesectoren.

Niet alleen het niveau, maar ook verschillen in marktregulering tussen lidstaten remmen de directe buitenlandse investeringen af. Volgens Kox en Lejour (2006a) kunnen directe buitenlandse investeringen in diensten met 20% tot 35% toenemen als gevolg van de dienstenrichtlijn. Een belangrijk element van de richtlijn is één loket waar alle informatie en procedures voor buitenlandse ondernemers beschikbaar is. Complete harmonisatie van regulering zou de directe buitenlandse investeringen in diensten zelfs kunnen verdubbelen (Lejour 2007). Voorwaarde is dan wel dat landen eigen beleid opgeven, wat niet eenvoudig is.

Verschillen in vennootschapsbelastingstelsels verhogen de administratieve kosten voor multinationale ondernemingen (Van der Horst et al. 2007). Daarnaast belemmeren deze verschillen internationale verliescompensatie en zorgen zij voor forse verschuivingen van winsten naar lidstaten met voordelige belastingregiems. Dit kan het opzetten van buitenlandse vestigingen ontmoedigen.

⁸ Bijna alle nieuwsaankondigingen op de website van DG Internal Market and Services over de 'free movement of capital' gaan over acties van de Europese Commissie of het Europese Hof van Justitie rond invoering of handhaving van Europese richtlijnen.

De Europese Commissie (2002) stelt voor om de grondslag voor vennootschapsbelasting van internationaal opererende bedrijven te consolideren om deze belemmering voor het vrije kapitaalverkeer te ontmantelen. Consolidatie houdt in dat multinationals (alle vennootschappen die in twee of meer lidstaten gevestigd zijn) maar één belastingaangifte hoeven te doen voor al hun vestigingen in de EU. De heffingsgrondslag wordt berekend over alle in de EU behaalde winsten en verliezen. Naar het voorbeeld van de VS streeft de Europese Commissie naar consolidatie met behoud van het recht voor lidstaten om hun eigen tarief voor vennootschapsbelasting te bepalen. De verschillen in tarieven tussen de EU-lidstaten (uiteenlopend van 12,5% in Ierland tot 39% in Duitsland) zijn echter veel groter dan in de VS (een verschil van 8% tussen het hoogste en laagste tarief). Van der Horst et al. (2007) laten zien dat deze verschillen minstens zo belangrijk zijn voor het functioneren van de Europese kapitaalmarkten als de verschillen in grondslag. Zij concluderen dan ook dat de grootste verbetering van het vrije kapitaalverkeer te realiseren valt door het vervangen van de huidige nationale stelsels door een Europees stelsel voor vennootschapsbelasting.

Net zoals het vrije goederen- en dienstenverkeer nog steeds beperkt wordt door verschillende BTW-stelsels en tarieven, wordt vrij verkeer van kapitaal beperkt door verschillen in stelsels voor vennootschapsbelasting. Dit laat zien dat ook ander dan interne markt-beleid, in dit geval belastingbeleid, de werking van de interne markt beïnvloedt. Als verdere marktintegratie belangrijk is voor de welvaart in de EU, kan niet worden volstaan met het verder vorm geven van interne markt-beleid, maar moet ook nationaal beleid op aanpalende terreinen beter op elkaar afgestemd zijn. Gegeven de verschillen in uitgangssituatie en de mogelijke verdelingseffecten is het niet zonder meer duidelijk dat deze afweging ten gunste van meer marktintegratie zal uitvallen.

5.5 Vrijer verkeer van arbeid

Vrij verkeer van werknemers is een basisprincipe in de EU. Zoals geconstateerd is in hoofdstuk B3 blijken werknemers hier nauwelijks gebruik van te maken. Alleen bij zeer substantiële inkomensverschillen, zoals tussen de nieuwe en oude lidstaten, kwam er een grote migratiestroom tot stand. De verwachte verdelingseffecten hebben in de besluiten tot tijdelijke beperking van de migratie vanuit de nieuwe lidstaten een belangrijke rol gespeeld.

Uit de Europese Verkenning 4 (CPB/SCP 2006) blijkt dat culturele en taalverschillen migratie in Europa beperken. Belot en Ederveen (2007) tonen aan dat dat ook opgaat voor institutionele verschillen en transactiekosten voor huisvesting. Daarnaast zijn er voorzichtige aanwijzingen dat de overdraagbaarheid van pensioenrechten (naar een ander land) een positief effect op migratie heeft. Loonverschillen blijken in hun onderzoek bijna geen invloed te hebben op de migratiestromen, maar in hun steekproef onder OESO-landen zijn bij gebrek aan data niet de nieuwe EU-lidstaten meegenomen.

Lagere transactiekosten voor wonen en het meenemen van pensioenrechten kunnen de mobiliteit bevorderen. De huidige belemmeringen maken migratie niet onmogelijk, maar ontmoedigen wel (SER 2004). De OESO (2005) concludeert dat de hoge transactiekosten bij aan- en verkoop van een eigen woning de regionale migratie beperkt. Aanpassing van het woningmarktbeleid zou niet alleen migratie tussen EU-lidstaten maar ook in de lidstaten kunnen bevorderen. Echter, woningmarktbeleid probeert over het algemeen meerdere nationale doelen na te streven, zodat aanpassing ten faveure van meer arbeidsmobiliteit in de EU niet waarschijnlijk is.

Ook het meenemen van pensioenrechten lijkt niet eenvoudig omdat dit afhankelijk is van de wijze waarop pensioenen in een land georganiseerd zijn. Het omslagstelsel dat veel landen hanteren bemoeilijkt de overdraagbaarheid van pensioenen. Mede door de verschillen in pensioensystemen kunnen de lidstaten geen overeenstemming bereiken.

Voor hoger opgeleiden is de intra-Europese mobiliteit groter dan voor lager opgeleiden. Internationale uitwisselingsprogramma's voor studenten met de daaraan gekoppelde beurzen kunnen daaraan bijdragen. Thissen en Ederveen (2006) suggereren dat internationale studentenmobiliteit een voorloper kan zijn van grotere arbeidsmobiliteit. Hoewel er geen overtuigende argumenten zijn voor Europese coördinatie van hoger onderwijs kan het effect op toekomstige arbeidsmobiliteit van hoger opgeleiden een reden zijn om de mobiliteit van studenten te bevorderen. De harmonisatie van de structuur van het hoger onderwijs met Bachelor- en Masters-programma's, zoals afgesproken in het Verdrag van Bologna in 1999, is een stap in die richting. Verdere initiatieven ter bevordering van de mobiliteit van studenten is een beleidsoptie waaraan voordelen, maar weinig nadelen verbonden zijn.

Kortom, het vrije verkeer van werknemers is in de praktijk beperkt, en zal waarschijnlijk in de nabije toekomst klein blijven. Er lijkt weinig ruimte te zijn voor beleid dat substantieel het vrije verkeer van werknemers vergroot zonder dat dit tot scheve verdelingseffecten leidt of ingrijpt in de nationale beleidsautonomie. Culturele en institutionele verschillen tussen landen spelen een grote rol, vooral bij het verminderen van niet-discriminerende belemmeringen. Voordat deze moeilijke stappen gezet worden, kunnen echter de tijdelijke migratiebeperkingen voor de nieuwe lidstaten worden opgeheven. De huidige hoogconjunctuur met lage werkloosheid kan helpen om de mogelijke negatieve verdelingseffecten in de ontvangende landen op te vangen.

5.6 Vrij verkeer en kennis

Kennis is vaak wel vrij (publiek) beschikbaar, maar kan niet verspreid worden zonder verkeer van goederen, diensten, kapitaal en arbeid. In hoofdstuk B4 is al beargumenteerd dat vrijer verkeer kan leiden tot een betere verspreiding van kennis en productiviteitsgroei. In zoverre het vrije verkeer leidt tot een betere benutting van kennis, is dat een extra baat van vrij verkeer.

Een extra argument voor vrij verkeer van goederen en diensten is dat innovaties op een grotere markt beter renderen (Van der Horst et al. 2006). Daarnaast leidt een toegankelijker markt tot meer concurrentie, wat de prikkels tot innovatie kan vergroten. Een effectief patentsysteem op Europees niveau kan hiertoe ook bijdragen. Van der Horst et al. (2006) pleiten voor een gemeenschapspatent omdat patentregistratie per land en de vertaling van de patenten voor bedrijven onevenredig duur is. Dit kan verklaren dat 60% van de innovatieve bedrijven hun nieuwe producten op nationale markten introduceert, terwijl maar 25% dat in andere lidstaten doet (Ilzkovitz et al. 2007).

Bij het vrije verkeer van arbeid is al gesproken over studentenmobiliteit. Andere vormen van mobiliteit in het hoger onderwijs zijn onbesproken gebleven. Jacobs en Van der Ploeg (2006) pleiten voor hoger onderwijs en onderzoek op Europese schaal, zodat er meer concurrentie tussen Europese universiteiten ontstaat. Financiering op Europees niveau kan daarbij helpen als de omvang van financiering afhankelijk is van de kwaliteit van de instelling en niet van

de nationaliteit. Van der Horst et al. (2006) concluderen dat er schaalvoordelen zijn om onderzoeksprogramma's Europees te financieren. Dit vraagt ook om mobiliteit van onderzoekers en docenten. Hoewel de arbeidsmarkt voor dit type werknemers al deels Europees of mondiaal is, spelen ook hier cultuur- en taalverschillen, transactiekosten en verschillen in de welvaartsstaat een beperkende rol voor grensoverschrijdende migratie.

Onderzoek en Ontwikkeling krijgen een stimulans door aantrekking van kenniswerkers van buiten de unie. Vaak gaan deze kenniswerkers nu naar de vs, vanwege de betere universiteiten, een grotere arbeidsmarkt en Engels als voertaal. Het beperkte vrije verkeer van arbeid fragmenteert de Europese arbeidsmarkt. Arbeids- en verblijfsvergunningen worden vaak per land verstrekt, wat de mogelijkheden voor hoog opgeleide migranten beperkt. CPB (2007) en de SER (2007) pleiten op termijn voor een Europese *greencard* voor hoog opgeleide migranten onder een aantal voorwaarden. Dit initiatief zou het vrije verkeer voor hoog opgeleide migranten kunnen stimuleren en daarmee Europa aantrekkelijker maken. De kosten lijken beperkt, zij het dat op Europees niveau veel regelgeving op elkaar moeten worden afgestemd, zoals de definitie van 'hoog opgeleid'. Cornet et al. (2006) concluderen dat een gastvrijere toegang van buitenlandse kenniswerkers voor Nederland een kansrijke optie is.

Complementariteit van beleid

Het vrije verkeer van kennis wordt in hoge mate bepaald door het vrije verkeer van de vier traditionele vrijheden. De effectiviteit van innovatiebeleid en beleid om de productiviteit te verhogen is dus deels afhankelijk van het interne markt-beleid. Deze complementariteit van beleid is een belangrijk aandachtspunt in de verdere vormgeving van de interne markt. Enerzijds beïnvloedt het interne markt-beleid andere beleidsterreinen, zoals innovatie. Omgekeerd beïnvloeden zaken als belastingbeleid en migratiebeleid de werking van de interne markt.

Bovendien beïnvloeden de vier vrijheden elkaar. Neem de vrijheid van kapitaal. Een buitenlandse vestiging van een bedrijf heeft vaak diensten en producten nodig van het hoofdkantoor. Op deze manier leidt meer internationaal kapitaalverkeer tot meer integratie van goederen- en dienstenmarkten. Als echter het goederen- of dienstenverkeer belemmerd is, kunnen de noodzakelijke transacties tussen hoofdkantoor en buitenlandse vestiging niet of met moeite plaatsvinden. Dit beperkt de effectiviteit van vrij kapitaalverkeer. Dit type complementariteit pleit ervoor om meer integratie voor alle vrijheden na te streven.

Geïntegreerde goederen-, diensten-, kapitaal- en arbeidsmarkten in Europa dragen ook bij aan een goede Economische en Monetaire Unie. Het monetair beleid in de EMU is afgestemd op de economische situatie van het EMU-gebied als geheel. Aangezien de situatie van individuele landen daarvan kan afwijken, is het monetair beleid voor hen niet altijd optimaal. Naarmate landen beter met elkaar geïntegreerd zijn, lopen economische cycli meer parallel en zullen de verschillen in economische situatie kleiner worden. Behalve meer economische integratie is ook een goede werking van nationale product- en arbeidsmarkten van belang. Het Europese monetair beleid komt dan dicht bij het optimale beleid voor individuele landen, hetgeen zal bijdragen aan de acceptatie en stabiliteit van de euro.

5.7 Afsluitend

De interne markt is niet af en het is de vraag of zij ooit af zal zijn. Behalve dat het onduidelijk is wat 'af' betekent in deze context en wat het referentiepunt is, veranderen omstandigheden en inzichten in de loop van de tijd. Markten kunnen altijd verder geïntegreerd worden, maar de relevantie en wenselijkheid daarvan is afhankelijk van de omstandigheden. Globalisering, vergrijzing, de veranderende rol van de overheid en technologische ontwikkelingen beïnvloeden deze omstandigheden (Canoy et al. 2007 en Ilzkovitz et al. 2007). Maar ook ontwikkelingen in de EU zelf (zoals uitbreidingen, de EMU, en Schengen) hebben een effect op de gewenste mate van marktintegratie. Verdere integratie kan welvaartsvoordelen opleveren in de vorm van een hogere productie en hogere economische groei. Maar niet alle lidstaten of bevolkingsgroepen zullen daar in dezelfde mate van profiteren en de noodzakelijke stappen zijn niet eenvoudig. Verschillen tussen landen beïnvloeden ook de wenselijkheid van gemeenschappelijk beleid en gemeenschappelijkheid kan beperkingen opleggen aan de eigen beleidsvrijheid. Deze afweging tussen de gevolgen van verdere marktintegratie is voor elk van de vier vrijheden anders, zoals dit hoofdstuk heeft laten zien. Vooral voor diensten kan betere marktintegratie een bijdrage aan de welvaart leveren. Voor goederen en kapitaal lijken de mogelijkheden voor marktintegratie evenmin uitgeput. De afweging voor verdere integratie is echter geen statisch gegeven. Veranderende omstandigheden en veranderende voorkeuren kunnen tot andere conclusies leiden in de loop van de tijd. De interne markt is dus nooit af!

Literatuur

- Aghion, P., N. Bloom, R. Blundell, R. Griffith en P. Howitt (2005). Competition and Innovation. An Inverted-U Relationship. In: *Quarterly Journal of Economics*, jg. 120, nr. 2, p. 701-728.
- Alesina, A. en E. Spolaore (2003). *The size of nations*. Londen: MIT Press.
- Allington, N.F.B., P.A. Kattuman en F.A. Waldmann (2005). One Market, One Money, One Price? In: *International Journal of Central Banking*, jg. 1, nr. 3, p. 73-115.
- Anderson, J. en E. van Wincoop (2004). Trade costs. In: *Journal of Economic Literature*, jg. 42, nr. 3, p. 691-751.
- Appelman, M., J. Gorter, M. Lijesen, S. Onderstal en R. Venniker (2003). *Equal Rules or Equal Opportunities? Demystifying Level Playing Field*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Document 34).
- Audretsch, D. en M. Feldman (2004). Knowledge spillovers and the geography of innovation. In: J.V. Henderson en J.F. Thisse (red.), *Handbook of regional and urban economics*. Amsterdam: Elsevier.
- Badinger, H. (2005). Growth Effects of Economic Integration: Evidence from the EU Member States. In: *Review of World Economics*, jg. 141, nr. 1, p. 50-78.
- Baldwin, R.E. (1988). Hysteresis in Import Prices: The Beachhead Effect. In: *American Economic Review*, jg. 78, nr. 4, p. 773-785.
- Bauer, T. en K.F. Zimmermann (1999). *Assessment of Possible Migration Pressure and its Labour Market Impact Following EU Enlargement to Central and Eastern Europe. A Study for the Department for Education and Employment of the United Kingdom*. Bonn: Institute for the Study of Labour (IZA Research Report No. 3).
- Belot, M. en S. Ederveen (2007). *Cultural and Institutional Barriers in Migration Between OECD Countries*. (Nog niet gepubliceerd).
- Boeri, T. en H. Brücker (2005a). Why are Europeans so tough on migrants? In: *Economic Policy*, jg. 44, p. 629-704.
- Boeri, T. en H. Brücker (2005b). *Migration, Co-ordination Failures and EU Enlargement*. Bonn: Institute for the Study of Labour (IZA Discussion Paper 1600).
- Brakman, S., H. Garretsen, J. Gorter, A. van der Horst en M. Schramm (2005). *New Economic Geography, Empirics, and Regional Policy*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Special Publication 56).
- Bruijn, R. de, H. Kox en A. Lejour (2006). *The trade-induced effects of the Services Directive and the country of origin principle*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Document 108).
- Canoy, M., R. Liddle en P. Smith (2007). *The Single Market. Yesterday and Tomorrow*. Bureau of European Policy Advisers. Brussel: Europese Commissie.
- Carvalho, V.M. en A. Harvey (2004). *Convergence and Cycles in the Euro Zone*. Londen: Center for Economic Policy Research (CEPR Discussion Paper 4726).
- Conway, P. en G. Nicoletti (2006). *Product Market Regulation in the Non-manufacturing Sectors of the OECD Countries. Measurement and Highlights*. Parijs: OECD (OECD Economics Department Working Papers 530).
- Cornet, M., F. Huizinga, B. Minne en D. Webbink (2006). *Kansrijk kennisbeleid*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Document 124).
- CPB (2005). *Europa. Financiële perspectieven in perspectief*. Den Haag: Centraal Planbureau (MEV 2006).
- CPB (2006). *Liberalisation of European Energy Markets. Challenges and policy options*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Document 138).
- CPB (2007). *Selectief arbeidsmigratiebeleid. Europees of nationaal?* Den Haag: Centraal Planbureau (CPB-notitie).
- CPB/SCP (2006). *Divers Europa. De Europese Unie in de publieke opinie & verscheidenheid in cultuur, economie en beleid* (Europese Verkenning 4, bijlage bij de Staat van de Europese Unie 2007). Den Haag: Centraal Planbureau/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Danthine, J.-P., F. Giavazzi en E.-L. von Thadden (2000). *European Financial Markets After EMU: A First Assessment*. Londen: Center for Economic Policy Research (CEPR Discussion Paper 2413).
- Das, S., M. Roberts en J. Tybout (2001). *Market Entry Costs, Producer Heterogeneity, and Export Dynamics*. New York: National Bureau for Economic Research (NBER Working Paper 8629).

- Del Gatto, M., G. Mion en G.I.P. Ottaviano (2006). *Trade Integration, Firm Selection and the Costs of Non-Europe*. Londen: Center for Economic Policy Research (CEPR Discussion Paper 5730).
- Delgado, J. (2006). *Single market trails home bias*. Brussel: Bruegel (Bruegel Policy Brief 2006/05).
- ECB (2006). *Differences in MFI interest rates across euro area countries*. Frankfurt: European Central Bank.
- Ederveen, S., G. Gelauff en J. Pelkmans (2006). *Assessing subsidiarity*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Document 133).
- Egger, P. en M. Pfaffermayr (2004a). *Foreign Direct Investment and European Integration in the 1990s*. In: *World Economy*, jg. 27, nr. 1, p. 99-110.
- Egger, P. en M. Pfaffermayr (2004b). *Two Dimensions of Convergence: National and International Wage Adjustment Effects of Cross-border Outsourcing in Europe*. In: *Review of International Economics*, jg. 12, nr. 5, p. 833-843.
- Europese Commissie (1988). *Europe 1992. The overall challenge*. Brussel: Europese Commissie Communication (Communication SEC(88) 524 final).
- Europese Commissie (2001). *Economische hervorming: verslag over de werking van product- en kapitaalmarkten in de EU*. Brussel: Europese Commissie Communication (Communication COM (2001) 736 final).
- Europese Commissie (2002). *Company taxation in the internal market*. Brussel: Europese Commissie Communication (Communication COM (2001) 582 final).
- Europese Commissie (2005). *Directive of the European Parliament and of the Council of 7 September 2005 on the recognition of professional qualifications*. Brussel: Europese Commissie (Directive 2005/36/EC).
- Europese Commissie (2006). *Amended Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on Services in the Internal Market*. Brussel: Europese Commissie Communication (COM (2006) 160 final).
- Europese Commissie (2007). *Proposal for a Regulation of the European parliament and of the Council laying down procedures relating to the application of certain national technical rules to products lawfully marketed in another Member State and repealing Decision*. Brussel: Europese Commissie Communication (3052/95/EC, Communication COM (2007) 36 final).
- Faber, R.P. en A.C.J. Stokman (2005). *Europese prijsconvergentie in vogelvlucht*. In: *Economisch Statistische Berichten*, jg. 25, maart, p. 128-130.
- Fabiani, S., M. Druant et al. (2005). *The pricing behaviour of firms in the euro area – new survey evidence*. Frankfurt: European Central Bank (ECB Working Paper 535).
- Feenstra, R.C. (2006). *New Evidence on the Gains from Trade*. In: *Review of World Economics*, jg. 142, nr. 4, p. 617-641.
- Feldstein, M. en C. Horioka (1980). *Domestic Saving and International Capital Flows*. In: *Economic Journal*, jg. 90, nr. 358, p. 314-329.
- Gehrels, F. en B.F. Johnston (1955). *The economic gains of European integration*. In: *Journal of Political Economy*, jg. 63, nr. 4, p. 275-292.
- Gelauff, G.M.M. en A.M. Lejour (2006). *Five Lisbon highlights: The economic impact of reaching these targets*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Document 104).
- Golub, S. (2003). *Measures of Restrictions on Inward Foreign Direct Investment for OECD Countries*. Parijs: OECD (OECD Economics Department Working Papers 357).
- Grimes, S. (2003). *Ireland's Emerging Information Economy: Recent Trends and Future Prospects*. In: *Regional Studies*, jg. 37, nr. 1, p. 3-14.
- Groot, H. de, G.J. Linders, P. Rietveld en U. Subramanian (2004). *The institutional determinants of bilateral trade patterns*. In: *Kyklos*, jg. 57, nr. 1, p. 102-123.
- Gual, J. (2007). *Integrating Regulated Network Markets in Europe*. In: G. Gelauff, I. Grilo en A.M. Lejour (red.), *Subsidiarity and Economic Reform* (nog te verschijnen).
- Hoekman, B. (2006). *Trade in services, economic growth and development, and international cooperation. A survey of the literature*. Londen: Center for Economic Policy Research (CEPR Discussion Paper 5760).
- Horst, A. van der, L. Bettendorf en H. Rojas-Romagosa (2007). *Will corporate tax consolidation improve efficiency in the EU?* Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Document 141).
- Horst, A. van der, A. Lejour en B. Straathof (2006). *Innovation Policy. Europe or the Member States?* Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Document 132).
- Ilzkovitz, F., A. Dierx, V. Kovacs en N. Sousa (2007). *Steps towards a deeper economic integration: the Internal Market in the 21st century. A contribution to the Single Market Review*. Brussel: Europese Commissie (European Economy 271).

- Jacobs, B. en F. van der Ploeg (2006). Guide to Reform of Higher Education. A European Perspective. In: *Economic Policy*, jg. 21, juli, p. 535-592.
- Kapteyn, P.J.G. (2003). *Het recht van de Europese Unie en van de Europese Gemeenschappen*. Amsterdam: Kluwer.
- Kox, H. en A. Lejour (2006a). The Effects of the Services Directive on Intra-EU Trade and FDI. In: *Revue Economique*, jg. 57, nr. 4, p. 747-769.
- Kox, H. en A.M. Lejour (2006b). *Dynamic Effects of European Services Liberalisation. More To Be Gained, Global Challenges for Europe*. Helsinki: Prime Minister's Office Publications (18/2006, p. 313-142).
- Kox, H., A. Lejour en R. Montizaan (2004). *The free movement of services within the EU*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Document 69).
- Kox, H. en H. Nordås (2007). *Services Trade and Domestic Regulation*. Parijs: OECD (OECD Trade Policy Working Paper 49).
- Lejour, A.M. (2007). FDI in services: recent developments and prospects in Europe. In: K. Liebscher, J. Christl, P. Mooslechner en D. Ritzberger-Grünwald (red.), *Foreign direct investment in Europe. A changing landscape*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Lejour, A.M., R.A. de Mooij en R. Nahuis (2001). *EU enlargement. Economic implications for countries and industries*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Document 11).
- Lejour, A.M., R.A. de Mooij en R. Nahuis (2004). *EU Enlargement. Economic Implications for Countries and Industries*. Londen: MIT Press.
- Lejour, A.M. en J.-W. de Paiva Verheijden (2007). *The Tradability of Services within Canada and the European Union*. *The Services Industries Journal* (nog niet gepubliceerd).
- Lejour, A.M., V. Solanic en P.J.G. Tang (2006). *EU accession and income growth. An empirical approach*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Discussion Paper 72).
- Lewer, J.J. en H.F. van den Berg (2003). How large is international trade's effect on economic growth? In: *Journal of Economic Surveys*, jg. 17, nr. 3, p. 363-396.
- London School of Economics (2002). *Quantification of the Macroeconomic Impact of Integration of EU Financial Markets*. Geraadpleegd op internet via http://europa.eu.int/comm/internal_market/en/finances/mobil/overview/summary-londonecon_en.pdf
- Melitz, M.J. (2003). The Impact of Trade on Intra-industry Reallocations and Aggregate Industry Productivity. In: *Econometrica*, jg. 71, nr. 6, p. 1695-1725.
- Mold, A. (2003). The Impact of the Single Market Programme on the Locational Determinants of US Manufacturing Affiliates. An Econometric Analysis. In: *Journal of Common Market Studies*, jg. 41, nr. 1, p. 37-62.
- Mooij, R.A. de, en S. Ederveen (2006). *What a difference does it make? Understanding the empirical literature on taxation and international capital flows*. Brussel: Europese Commissie (European Commission Economic Paper 261).
- Noailly, J., D. Waagmeester, B. Jacobs, M. Rensman en D. Webbink (2005). *Scarcity of science and engineering students in the Netherlands*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Document 92).
- Nordås, H., S. Miroudot en P. Kowalski (2006). *Dynamic gains from trade*. Parijs: OECD (Trade Policy Working Paper 43).
- OECD (2005). *Employment Outlook 2005*. Parijs: OECD.
- Pelkmans, J. (1997). *European Integration. Methods and economic analysis*. New York: Longman Publishing.
- Roy, A.G. en H.F. van den Berg (2006). Foreign Direct Investment and Economic Growth. A Time-Series Approach. In: *Global Economic Journal*, jg. 6, nr. 1, p. 1-19.
- Sapir, A., P. Aghion, G. Bertola, M. Hellwig, J. Pisani-Ferry, D. Rosati, J. Viñals en H. Wallace (2004). *An Agenda for a Growing Europe. The Sapir Report*. New York: Oxford University Press.
- SER (2004). *Met Europa meer groei*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- SER (2005). *Advies Dienstenrichtlijn*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- SER (2007). *Advies Arbeidsmigratiebeleid*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- Sinn, H.-W. (2004). EU Enlargement, Migration and the New Constitution. In: *CESifo Economic Studies*, jg. 50, nr. 4, p. 685-707.
- Sousa, J. de en A.C. Disdier (2002). *Legal framework as a trade barrier – evidence from transition countries*. Hamburg: Hamburg Institute of International Economics (HWWA Discussion Paper 201).
- Straathof, B. (2007). *Trends in European integration. Technical appendix to European Outlook 5*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Memorandum 180).
- The Economist (2007). *Canada: Barrier-busting*. In: *The Economist*, 10 maart 2007, p. 55.

- Thissen, L. en S. Ederveen (2006). *Higher education; time for coordination on a European level?* Den Haag: Centraal Planbureau (CPB Discussion Paper 68).
- Trichet, J.-C. (2005). *European Financial Integration. The view of the ECB*, Speech op de Eurofi conferentie 'Europe's single capital market: time to tackle the toughest challenges', Luxemburg, 10 maart 2005.
- Turrini, A. en T. van Ypersele (2002). *Traders, courts and the home bias puzzle*. Londen: Center for Economic Policy Research (CEPR Discussion Paper 3228).
- Webber, D.J. (2002). Labour's reward across regions of the EU. A distributional dynamic approach. In: *Applied Economics*, jg. 34, nr. 3, p. 385-394.
- World Bank (2006). *Doing business in 2006 – creating jobs*. Washington: World Bank/ International Finance Corporation.
- WRR (2003). *Nederland handelsland. Het perspectief van de transactiekosten*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (Rapporten aan de Regering 66).

Publicaties van CPB en SCP

Onderstaande lijst bevat de vorige Europese Verkenningen en een selectie van recente publicaties van het Centraal Planbureau en het Sociaal en Cultureel Planbureau die betrekking hebben op Europa en op het thema van deze Europese Verkenningen. Een complete lijst en pdf-versies van publicaties zijn te vinden op de websites van het CPB (www.cpb.nl) en het SCP (www.scp.nl).

Europese Verkenningen (door CPB en SCP)

- CPB/SCP (2006). *Divers Europa. De Europese Unie in de publieke opinie & verscheidenheid in cultuur, economie en beleid.*
- CPB/SCP (2005). *Europese tijden. De publieke opinie over Europa & arbeidstijden, vergeleken en verklaard.*
- CPB/SCP (2004). *Bestemming Europa. Immigratie en integratie in de Europese Unie.*
- CPB/SCP (2003). *Sociaal Europa.*
- SCP (2002). *Leeft Europa wel? Een verkenning van de Europese Unie in de publieke opinie en het onderwijs.*

CPB-publicaties

- CPB (2007). *Selectief arbeidsmigratiebeleid: Europees of nationaal?* (CPB Notitie, 27 februari 2007).
- CPB/ZEW (2006). *Liberalisation of European energy markets: challenges and policy options* (CPB Document 138).
- Ederveen, J.P., G.M.M. Gelauff en J.L.M. Pelkmans (2006). *Assessing subsidiarity* (CPB Document 133).
- Horst, A. van der, L. Bettendorf en H. Rojas-Romagosa (2007). *Will corporate tax consolidation improve efficiency in the EU?* (CPB Document 141, maart 2007).
- Horst, A. van der, A.M. Lejour en S.M. Straathof (2006). *Innovation policy: Europe or the member states?* (CPB Document 132).
- Lejour, A.M., H. Rojas-Romagosa en G. Verweij (2007). *Opening services markets within Europe; modelling foreign establishments in a CGE framework* (CPB Discussion Paper 80).
- Lejour, A.M., V. Solanic en P.J.G. Tang (2006). *EU accession and income growth: an empirical approach* (CPB Discussion Paper 72).

SCP-publicaties

- Berg, E. van den (2006). *De lange weg naar Brussel. De Europese betrokkenheid van Nederlandse maatschappelijke organisaties en hun leden* (SCP-werkdocument 130).
- SCP (2006). *Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport* (SCP-publicatie 2006/21).
- Dagevos, J., R. Euwals, M. Gijsberts en H. Roodenburg (2006). *Turken in Nederland en Duitsland. De arbeidsmarktpositie vergeleken* (SCP-publicatie 2006/23).
- Pommer, E., E. van Gameren, J. Stevens en I. Woittiez (2007). *Verschillen in verzorging. De verzorging van ouderen in negen EU-landen* (SCP-publicatie 2007/5).

